

Innehåll

Inledning	1
Forskningsfältet	3
Postmodernitet som modernitetskritik	5
Diskurs och makt	7
Kategorisering och dikotomisering	10
Att förstå motståndet	12
I den etnologiska backspegeln	13
Det dikotomiserade samhället	14
Översikt av materialet	16
Att skriva sitt själv	17
Vilka har inte skrivit?	20
Rätten till texten	21
Disposition	22
Arbetsviljans genealogi	25
Sysslolöshet	27
Förtjänta och oförtjänta fattiga	28
De samhällsbesvärliga	30
”Vida artskild”	31
Det svagare könet	33
Den inneboende arbetsviljan	34
Arbetslösheten skapas som problem	35
Spår till nutiden	37
Arbetets tid och rum	39
Tomrum, tom tid	41
Att sälja sitt själv	45
Tidsstrukturering och aktivitet	46
Reflexivitet	48
Individualisering	49
Individualisering av skuld	50
Föränderlighet – med fokus på framtiden	52
Att skapa en personlighet	53
Att skapa en kropp	56

Anställningsintervjuns dramaturgi	57
Att sälja sitt själv	59
Att vara sig själv	60
Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering	65
Recitation	68
Recitation som strategi	69
Faserna, träsket, räddningen	72
Tid – en tragisk gåva	75
Passivitet och maskulinitet	77
Att gå hemma	79
Omgivningens förväntningar - skam och stigma	80
Diskursiv kroppslighet	82
Att känna sig arbetslös	84
Mellan utanförskap och frihet – ambivalensens position	86
En svart diskurs	88
Motstånd, reflexivitet, kritik	91
Striden om skuldens individualisering	92
”Bruksmentalitet” som motstånd	94
Ironi och omkastandets motstånd	96
Ett reflexivt motstånd	98
Rätten till lättja	99
Lafargue återbesökt	101
Homo faber och animal laborans	102
Fri från arbete	107
Arbetsfrihet som andrum	109
Faserna återbesökta – man vänjer sig	111
Fri tid	113
Tid att stanna	114
Tid för andra eller kvinnofälla?	116
Mer tid - mindre pengar	119
Lättja eller autonomi?	120
Ett motstånd på andra premisser?	123
Nödvändighetens hjälpsamhet	123
Självhushållning – en könsdelad försörjning	127

Varken arbete eller fritid	130
Kvinnors plats, landsbygdens rum	132
”I otakt”	134
Att hushålla	135
Alternativa inkomstkällor	136
Ensamhet eller hälsningens semiotik	138
Diskursanalysens begränsningar	141
Avslutning	145
Från tvång till lockelse - arbetsmoralens förvandlingar	152
Ett sundare arbetsliv?	154
Noter	156
Inledning	156
Arbetsviljans genealogi	157
Att sälja sitt själv	158
Duken, räddningen och träsket - om arbetslösas diskurshantering 159	
Motstånd, reflexivitet, kritik	160
Fri från arbete	161
Ett motstånd på andra premisser?	161
Avslutning	161

Inledning

Jag tycker att dom framställer arbetslöshet som en större katastrof än det behöver vara. För jag tror att vi lär oss av det. Vi är fortfarande människor som hör nyheter som sanningar och då lär ju massmedia oss att må på ett speciellt sätt, att om arbetslösheten är hög, ja då är det dåligt. Och det är klart att, om massmedia skulle gå in för motsatsen och säga att det är fantastiskt i Strömsunds kommun för nu är det elva procent av befolkningen som har frihet att göra andra saker (skratt) det är klart att det skulle vända upp och ner på något, men det skulle kunna vara en [...] tanke. Jag tycker man är ensidig. Jag tycker man istället ska berätta mer konkret om varför det är arbetslöshet så att folk slutar ha dåligt samvete för att de är arbetslösa och bortvalda och bortglömda och lär dom att dom ska må dåligt (Intervju 1997 07 21).

Catarina funderar över vad som skulle hända om man började tala om arbetslöshet på ett annat sätt. Hon vill att man ska ge en tydligare bild av vad arbetslöshet beror på och därmed frånta individen skulden. All svartskrivning av arbetslösheten, alla moraliska bitoner och hummanden om att det nog finns arbete åt den som vill, fördunklar det faktum att det inte alltid finns jobb åt alla. Det förbjuder också frågan om det alltid är önskvärt att ha ett arbete.

Min avsikt med den här avhandlingen är just att "vända upp och ner på något", som Catarina uttryckte det. Jag vill granska bilden av arbetslösheten och analysera på vilket sätt man kan förstå reproducerandet av denna bild som produktion av makt. Min ambition är också att lyfta fram motståndet och alternativa sätt att leva utan lönearbete, både sociala och ekonomiska alternativ.

Jag betraktar arbetslöshet som en "trång" kategori där bara vissa typer av handlingar, känslor och beskrivningar är tillåtna. Den är därmed diskursivt konstituerad i sig; den utgör ett diskursivt fält, definierat av tillåtna och otillåtna handlingar och utsagor. De tillåtna handlingarna och utsagorna är diskursiva eftersom de dels gör anspråk på sanning (vad arbetslöshet är) och dels gör anspråk på makt (vad arbetslöshet inte får vara). Anspråken på sanning och makt legitimeras dels på grund av att lönearbetet är normerande, dels av vad jag vill kalla "den goda viljan", det vill säga, disciplinerande handlingar legitimeras med hänsyn till allas bästa, vilket i sin tur hänger ihop med sanningsanspråket eller rätten att definiera vad som är "allas bästa".

De frågor jag söker svar på är: Vilka handlingar, yttranden och känslor är tillåtna eller rentav påbjudna i arbetslöshetens namn? (jfr Lundahl 1998:104, Ristilammi 1994:16 f.). Vilka egenskaper tillskrivs arbetslösa och varför? För att kunna svara på dessa frågor måste jag ha lönearbetet som utgångspunkt: Hur inövas och vidmakthålls lönearbetet som norm?¹ I den andra hälften av avhandlingen blir frågorna mer sökande: Finns det ett motstånd mot dessa maktstrukturer och hur kan det motståndet se ut? Kan en tillvaro utan lönearbete beskrivas på andra sätt än de förväntade och i så fall hur? Och slutligen: Kan en moralisk ekonomi och alternativa inkomstkällor prövas som komplement eller ersättning för lönearbetet? I vilken mån kan man tolka det som motstånd? En övergripande frågeställning är vad arbetslöshet innebär för individer, både avseende deras reproduktion av maktstrukturer, motstånd mot dessa strukturer och alternativ till dem.

Syftet med den här avhandlingen är att analysera de beskrivningar, uppmaningar, erfarenheter och handlingar som produceras i arbetslöshetens namn och undersöka på vilka sätt de reproducerar den moderna arbetsmoralen. Viktigt blir då att analysera hur arbetslösa individer hanterar arbetslöshet och arbetsmoral, både med avseende på reproduktion, motstånd och alternativ till de accepterade sätten att se på och erfara arbetslöshet. Syftet blir därmed också att pröva nya tolkningar av en tillvaro utan lönearbete, att undersöka vilka villkor som behöver vara uppfyllda för ett arbetsfritt liv och vilken mening som läggs i det av de arbetsfria själva. Det dekonstruktivistiska perspektivet vänds därför i mitten av avhandlingen mot ett annat synsätt, ett inventerande förhållningssätt, där jag gradvis vänder upp och ned på etablerade sanningar om arbetslösheten och söker mig bort från det diskursiva. Att jag försöker hitta nya ståndpunkter och argumentera för dem ska ses mot bakgrund av en postmodern kritik som går ut på att forskaren inte bara återger verkligheten utan i hög grad medverkar till att konstruera den. Istället för att lamslås av denna oundvikliga påverkan vill jag se det som en möjlighet. En metodik som enbart syftar till dekonstruktion leder bara halva vägen och resultatet blir dessutom ganska förutsägbart. Jag vill lyfta fram motståndet mot det diskursiva och alternativa sätt att leva utan lönearbete.

Undersökningen ligger på ett strukturellt plan, men min ambition är att kombinera strukturella utgångspunkter med ett individperspektiv och vara lyhörd för vilken mening de arbetslösa själva lägger i sina ord och gärningar. För att kunna väva samman individ och struktur har jag utgått från ett diskursperspektiv på arbetslösheten. Individerna reproducerar strukturerna i hög omfattning, men gör också motstånd mot dem. Diskursen blir det säte mellan individ och struktur där själva produktionen av makt äger rum. Det möjliggör alltså en maktanalys, vilken jag också ämnar genomföra på grundval av genusteorier om kategorisering och hierarkisering. Analysen av motstånd struktureras också genom sin relation till diskursen.

Forskningsfältet

Förväntningarna på arbetslösa är negativa, eller med Catarinas ord "lär oss att vi ska må dåligt". Av en arbetslös förväntar man sig dåligt självförtroende, passivisering, psykiska och fysiska problem. Otaliga är de studier som också slagit fast att arbetslösheten innebär ohälsa, förlorad identitet och social marginalisering. Arbetslöshet har bl. a behandlats ur samhällsekonomisk, sociologisk och psykologisk synpunkt där individen antingen skärskådats i detalj eller figurerat som siffra i statistiken. Argumenten och förklaringarna har haft sin resonansbotten i hela den politiska skalan från vänster till höger; att arbetslösheten beror på bristande incitament och en passiv personlighet har varit utgångspunkten på den ena sidan medan den andra betonat det samhälleliga ansvaret och kritiserat företagsnedläggningar. Det har forskats åtskilligt om ungdomars arbetslöshet (t. ex Rantakeisu 1996, Stojanovic 2001), etnisk arbetslöshet (Schierup 1994), kvinnors arbetslöshet (Davies/Esseveld 1984, Cragg/Dawson 1984), arbetslösas (o)hälsa (Hammarström 1996), arbetslösas skam (Starrin 1996) osv.

Den självklara utgångspunkten för dessa studier är att arbetslösheten är ett problem. Det är en tyst grundförutsättning som inte ifrågasätts. Det är denna givna utgångspunkt som jag vill relativisera i grunden: Varför är arbetslöshet ett problem? Hur har det problemet formats och hur formas det idag? Genom att inta ett vetenskapskritiskt perspektiv och söka efter andra sätt att uppleva och klara av livet utan arbete, hoppas jag kunna bidra med ny kunskap till arbetslöshetsforskningen.

Sven-Åke Lindgren har i sin avhandling *Den hotfulla njutningen – att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890-1970* (1993) diskuterat skillnaden mellan ett essentialistiskt och ett konstruktivistiskt perspektiv på sociala problem. Att inta ett essentialistiskt perspektiv på arbetslöshet skulle då, i mitt fall, innebära att se på arbetslöshet som en fakticitet, omöjlig att ifrågasätta som problem. Forskning i denna anda utmärks av "konsensus kring en viss beskrivning av fenomenet ifråga" (Lindgren 1993:40). Ofta redovisas kvantitativa data åtföljda av värdeomdömen som "farlig", "skadlig", "viktig".

Orsakssamband, nyckelbegrepp och åtgärdsprogram som cirkulerar inom det aktuella fältet, och som oftast artikulerats av myndigheter och yrkesgrupper med uttalade särintressen, övertas på ettoreflekterat sätt och leder forskningen in på väl upptrampade stigar (Ibid s. 41).

I min mening har mycket forskning om arbetslösheten bedrivits på detta sätt. De negativa sidorna av arbetslösheten har fokuserats i väldigt hög utsträckning. Den ger upphov till fysisk och psykisk ohälsa, drogmissbruk, sönderslagna familjer och andra sociala problem. Nyckelbegrepp som cirkulerar är passivitet, sysslöshet, beroende och incitament. Stereotypa beskrivningar av "den arbetslöse" reproduceras gång på gång.

Den arbetslöse kännetecknas först och främst av ett instabilt känsloliv. Hans trivsel försämras och hans självförtroende och självrespekt avtar. Han känner sig överksam, överflödigt, utan uppgift i tillvaron. Han mister känslan av gemenskap med kamraterna och utvecklar större känslighet, irritabilitet och bitterhet gentemot omvärlden. Hans hälsa försämras. Hans politiska attityd kännetecknas närmast av att vara icke revolutionär. Hans förhållande till

familjen blir mer konfliktfyllt och hans barn blir instabila (Ovesen 1978:59).

Genom att föra samman olika berättelser om arbetslösheten skapas en fantombild, men man får lätt intrycket av att alla individer gör dessa erfarenheter.² Generella beskrivningar av arbetslösa bygger förstås på kunskap om dem, men beskrivningarna påverkar också erfarenheterna hos individerna. Att sätta ord på erfarenheten formar den samtidigt. Kategorin ”arbetslöshet” är i själva verket konstituerad som ett problem i så hög grad att de som inte känner igen sig i de negativa beskrivningarna tvekar att kalla sig arbetslösa (Andersson 1997).³ För att komma ifrån dessa låsta positioner blir det nödvändigt att fokusera kategorin och själva kategoriserandet. Det innebär att jag vill vända blicken mot arbetslösheten som kategori och dekonstruera den, bryta ned den i dess beståndsdelar. Hur kan man förstå arbetslösheten som en konstruktion? Med Lindgren vill jag hävda att ett konstruktivistiskt perspektiv på ett fenomen inte innebär att fenomenet inte finns, men ställer frågan om varför just detta fenomen bland många tänkbara ”upphöjs” till ett odiskutabelt samhällsproblem (Ibid s. 56). Jag ser alltså inte någon motsättning mellan konstruktion och verklighet, utan ser verkligheten som kulturellt konstruerad.

Om man ser en motsättning mellan konstruktion och verklighet eller inte beror på hur man uppfattar det lilla ordet ”bara”. Man säger ofta att något ”bara” är en konstruktion. Med det åsyftas antingen ”bara” en tankestruktur, idé (i motsats till verkligheten eller det konkreta) eller ”bara” i meningen *möjlig att ändra*. Det är den sistnämnda tolkningen som är poängen med det konstruktivistiska perspektivet, menar jag. Därmed inte sagt att det är särskilt *lätt* att ändra dem.

Att konstatera att något är en kulturell konstruktion kan vara resultatet av en undersökning eller inledningen till den. I mitt fall är det en utgångspunkt snarare än ett resultat, en utgångspunkt för dekonstruktion av bilden av arbetslösheten och lönearbetet som norm. Frågan blir då snarare *varför* och *på vilket sätt* arbetslöshet är en kulturell konstruktion, än att svara på frågan *om* det finns en sådan konstruktion överhuvudtaget. Det innebär en kritisk närgranskning av de teman som kategorin arbetslöshet är uppbyggd av. Som exempel kan nämnas begreppet aktivitet; varför ses aktivitet som något livsnödvändigt och passivitet som något förödande för individen? För att kunna fördjupa förståelsen kring betydelsen av aktivitet har det visat sig nödvändigt att ha ett historiskt perspektiv. Jag har sökt släktskap i uppmaningar i industrialismens försök till disciplinering av tid och rum, i medeltidens kategoriseringar av människor i *honestus* och *inhonestus* och i statliga utredningar om den passiva brottslingstypen, den som begår brott på grund av bristande initiativförmåga och hur denna kan tränas genom arbete.

Mitt forskningsobjekt är alltså arbetslösheten, inte de arbetslösa. Det utesluter dock inte ett individnära perspektiv, eftersom de arbetslösa i hög grad är med i konstruktionen av arbetslösheten. Det är dessutom en forskningsetisk poäng att inte enbart ha ett individnära perspektiv och göra arbetslösa till forskningsobjekt. Fokuseringen på arbetslösa och deras liv leder lätt till ytterligare individualisering av arbetslösheten, vilket jag återkommer till nedan. Paradoxalt nog utmynnar ofta individnära studier i kategorisering av olika *typer* av arbetslösa (Berg 1997, Engbersen 1993, Ovesen 1978, Stojanovic 2001, Starrin 1985). Den här kategori-

seringen medför en generalisering och en objektifiering av de arbetslösa, ibland med politiska eller moraliska undertoner. Jag har därför valt att inte använda kategorisering i den här studien, utan att snarare analysera kategoriserandet som en maktteknik i sig.

Viktiga föregångare inom svensk etnologi har varit Per Markku Ristilammis avhandling *Rosengård och den svarta poesin* (1994) och Birgitta Svenssons *Bortom all ära och redlighet* (1993). Ristilammis uttryck "svart poesi" återanvänder jag i den här avhandlingen när jag skriver om svart diskurs. Svensson studerar marginaliseringsprocesser och motmakt med hjälp av Foucault, vilket också kan sägas vara min ambition. Framförallt har hon varit en viktig inspirationskälla till det historiska avsnittet, i synnerhet diskussionen om lösdriveri. Karin Salomonsson, även hon Lundaetnolog, använder sig av ett konstruktivistiskt perspektiv på sociala problem, vilket gjort att hennes avhandling *Fattigdomens besvärjelser* (1998) varit av stor betydelse. Ekonomhistorikern Maths Isacson har gjort en undersökning av den informella ekonomins betydelse och möjlighet som alternativ till lönearbetet i *Vardagens ekonomi* (1994). Internationellt sett har Johannes Moser anlagt ett liknande perspektiv i *Jeder, der will, kann arbeiten* (1993) som behandlar arbetets och arbetslöshetens kulturella betydelse. De kontextuella aspekterna av arbetslösheten har analyserats i Engbersen et al *Cultures of unemployment* (1993). En av de kategorier Engbersen et al arbetar med är "de autonoma", ett begrepp som har viss relevans för min studie eftersom dessa uppvisar alternativa sätt att klara sig utan lönearbete och utan att vara stigmatiserade i egentlig mening. En socialhistorisk studie av arbetslösheten i Storbritannien har också legat nära denna avhandling, John Burnetts *Idle Hands: The experience of unemployment, 1790- 1990*. Han har kombinerat ett individnära perspektiv med ett strukturellt och bl. a. följt sambandet mellan konjunkturen och den förda politiken mot de arbetslösa. Burnett har också inspirerat mig till att använda ett historiskt perspektiv på arbetsfostran.

Samma självbiografiska material som jag använt har delvis legat till grund för Verica Stojanovics avhandling *Unga arbetslösas ansikten. Identitet och subjektivitet i det svenska och danska samhället* (2001). Åsa Mäkitalo har studerat hur arbetsförmedlingen talar om och kategoriserar arbetslösa i sin avhandling *Categorizing work: knowing, arguing and social dilemmas in vocational guidance* (2002). Även hon har behandlat lösdriveri och fattigdomsfrågan, samt fokuserat de kategoriseringsprocesser som arbetslösa genomgår på arbetsförmedlingen.⁴ När det gäller arbetsfrihet finns en närliggande diskussion om medborgarlön som internationellt företräds framförallt av André Gorz och som i Sverige har en företrädare i sociologen Lasse Ekstrand (1995).⁵

Postmodernitet som modernitetskritik

Arbetslöshet som kategori och begrepp är alltså redan genomkorsat av definitioner som utgår från att arbetslöshet är ett problem. Definitionerna av kategorin är en viktig del av mitt studieobjekt och det blir därför problematiskt att komma med en ny definition. Däremot behöver jag placera problemet och kategorin arbetslöshet i

ett större sammanhang. Modernitet kan här ses som en uppsättning normerande antaganden om världens beskaffenhet. En tilltro till vetenskapens förmåga att förklara världen, det maskulina (fortsatta) företräde framför det feminina, en tro på en given samhällsutveckling till det bättre samt en långtgående rationalisering och genomlysning av livets alla områden karakteriserar det moderna. Den utgör ingen klart avgränsad tidsperiod men är ändå fotad i konkreta historiska processer och händelser. Moderniteten har aldrig uppnått fullständig dominans, det har alltid funnits motstånd, både i det offentliga samtalet och i marginalerna.

En grundläggande institution i moderniteten är lönearbetet, som trots vissa påståenden om motsatsen fortfarande utgör en stark norm i vårt samhälle (Moser 1998). Formerna för lönearbetet har visserligen ändrats, men fortfarande finns en uppfattning om att lönearbete innebär en fast anställning på en viss geografisk plats och en viss avgränsad tid motsvarande 40 timmars arbetsvecka. Detta manifesteras konkret i regler och rättigheter som sjukpenning, föräldraförsäkring, a-kassa, men också när det gäller beviljande av banklån, boende, barnomsorg etc. I idéer om arbetet manifesteras också moderna grundprinciper som t. ex betoning av framsteg, utveckling och rationalitet. Motsatserna till dessa grundprinciper utgör definitioner av arbetslösheten, t. ex stillastående, degenerering, irrationalitet. Att ta upp lönearbetet till kritisk prövning och därmed ifrågasätta arbetslöshetens diskurs innebär följaktligen att moderniteten sätts ifråga. Denna modernitetskritik kan med fördel göras ur ett postmodernistiskt perspektiv. Det postmodernistiska perspektivet jag inspirerats av är sociologen Zygmunt Baumans. Han menar att postmoderniteten är en modernitet drabbad av självinsikt, av tvivel på sin förmåga att lösa problem (Bauman 1996:9 f.,17 f.). Mats Lindqvist gör en etnologisk tolkning av detta perspektiv:

Postmodernismen handlar inte så mycket om att teoretisera över ett samhälleligt tillstånd efter moderniteten. Snarare är debatten ett uttryck för en ålderstigen kulturs ökande misstro mot sin egen förträfflighet [...]. Det postmoderna är alltså ett försök att skapa distans till föreställningar som grundlagts under upplysningstiden och som under modernitetens utveckling efterhand cementerats till normalitet och obestriddligt förnuft (Lindqvist 1996:24).

Det är alltså viktigt att skilja mellan ett postmodernistiskt *perspektiv* och ett postmodernt *tillstånd*, där det förstnämnda är en utgångspunkt för analys och det sistnämnda är grundat i sociala strukturförändringar. Det ena utesluter i och för sig inte det andra. Om man definierar postmoderniteten som ett perspektiv, ett utrymme för kritik, kan man också tala om ett postmodernt tillstånd som en konsekvens av detta perspektiv, eftersom all kunskap är perspektiverad. Det kan naturligtvis också vara på det motsatta sättet; perspektivet utvecklas ur sociala strukturförändringar.

Att tala om postmodernitet som ett samhälleligt tillstånd präglad av fragmentering, globalisering och upplösning av moderna strukturer som kön, klass och nation kan dock innebära att man blundar för sociala orättvisor och hierarkier som grundas på klass och kön (jfr Torgovnik 1990, Mac Cannell/Mac Cannell 1993). Postmodernitet i Baumans mening innebär ett nytt sätt att ta sig an dessa frågor, utan universella anspråk (Bauman 1996:10). Ekonomiska och sociala orättvisor grundade på kön, etnisk bakgrund, ålder och andra särskiljande kategorier existerar även

idag. Alltjämt lever vi i hög grad i moderna eller senmoderna strukturer och det är några av dessa kulturella teman jag kommer att ta upp här, men från en postmodern ståndpunkt.

Ett postmodernt perspektiv är alltså en ny utgångspunkt för forskare att betrakta samhället ifrån. Men eftersom forskaren aldrig kan stå utanför samhället vore denna nya utgångspunkt inte möjlig utan att ett nytt samhällsutrymme beretts – genom en representationskris. Moderniteten har alltid inneburit ett moment av reflexivitet och självkritik och har på grund av detta också genomgått olika representationskriser. Representationskrisen efter sextioalets händelser var dock mer djupgående och fick andra konsekvenser än de tidigare kriserna och självbetraktelserna och tron på modernitetens välsignelser har vacklat sedan dess (Ristilampi 1994). De ekonomiska och teknologiska framgångarna började ifrågasättas på allvar, men det var i sig inget nytt. Det nya var att fundamenten i moderniteten började ifrågasättas *i sig*. Tron på lönearbetets möjligheter att bygga den nya världen var ett av dem. Tankar om det goda och det onda arbetet föddes. Överhuvudtaget ifrågasattes tron på en ständig utveckling till det bättre. Med Lyotards begrepp kan man kalla processen ett ifrågasättande av modernitetens metanarrativer eller ”stora berättelser”. Genom att man på detta sätt började kritisera modernitetens grundstenar bereddes en ny utgångspunkt från vilken det postmodernistiska perspektivet blev möjligt.

Ambitionen att dekonstruera den moderna normen om lönearbetet hade alltså inte varit tänkbar utan det postmoderna perspektivet. Det utgör den övergripande ramen för tre andra perspektiv, ett konstruktivistiskt, ett diskursperspektiv och en kritik av den dikotomisering som jag anser vara en av de viktigaste maktteknikerna i det moderna samhället; dikotomiseringen och hierarkiseringen av det som beskrivs som natur/förnuft eller manligt/kvinnligt.⁶

Diskurs och makt

Det har blivit allt vanligare inom etnologin att använda sig av diskursbegreppet och det används ofta synonymt med ”talet om” något, i bokstavlig mening. Jag vill återvända till en foucaultsk användning av diskurs, där diskursen är något som omfattar mer än det talade och skrivna ordet. Enligt filosofen Michel Foucault avgränsas diskurser utåt av olika utestängningssystem; viljan till sanning, det förbjudna ordet och avskiljandet av grupper definierade som ”onormala” (Foucault 1993:14 f.). Diskursen är vidare generaliserande och systematiserande till sin karaktär (Thörn 1996). Jag vill tillägga att den antar en ”officiell” karaktär, repeteras i en rad sammanhang och legitimeras av en god vilja eller välvilja. I en tolkning av Foucault har hävdats att han använder diskurs i två betydelser; dels det talade ordet, som *parole* i motsats till grammatiken, *langue* och dels i betydelsen ”hela den praktik som frambringar en viss typ av yttringar” (Foucault 1993:57). Det är den sistnämnda betydelsen som är aktuell här, väl att märka skillnaden mellan yttranden (uttalanden) och yttringar. Yttringar är ett mycket vidare begrepp än det förstnämnda. Därför inbegriper jag känslor, handlingar och kroppslig erfarenhet likaväl som regelverk, utta-

landen och imperativa utsagor i min användning av diskursbegreppet. Det är alltså fråga om "text" i en mycket vid bemärkelse.

Vad som avgränsar det diskursiva från andra typer av uttalanden, handlingar och känslor är att det innebär en produktion av makt på alla nivåer (Ristilammi 1994:17). Yttringar av denna produktion kan vara en artikel i dagspressen om att arbetslösa inte vill arbeta trots att det finns arbete eller en påföljande sänkning av ersättningsnivån. Det kan också vara en fråga från grannen om man inte har fått något jobb än, eller den känsla av nedvärdering som många erfor då de tvingades skriva ordet arbetslös fjorton gånger på kassakorten. Det kan gälla den detaljerade kroppsliga styrning de arbetslösa uppmanas till vid anställningsintervjun. Dessa disparata exempel har det gemensamt att de utgör en påminnelse och en reproduktion av de maktrelationer som underordnar och skuldbelägger arbetslösa. I mitt fall är det relationen mellan institutionerna lönearbete och kapitalism som motiverar arbetslöshetens diskurs, är dess "ursprung" om man så vill. En av de viktigaste konsekvenserna av dessa samband eller relationer är att lönearbetet vidmakthålls som norm.

I sociologen Mats Beronius beskrivning av Nietzsches genealogiska metod har jag hittat en bra beskrivning på hur jag använder diskurs:

[...]att föra en känsla, en händelse eller en praktik tillbaka till en 'vilja till makt' för att göra den (händelsen eller praktiken) till ett symptom på en kraft (vilja) varförutan den inte skulle ha kunnat inträffa eller utförts (Beronius 1986: 61).

Ordet vilja är problematiskt i citatet, som synes. Det är inte en individuell vilja som åsyftas, men individen kan anamma den och göra den till sin. Makten är inte en samlad yttring av enskilda individers (ill)vilja. Snarare är "viljan till makt" ett strukturellt fenomen som reproduceras på individuell nivå. Det är ofta en "god" vilja; intentionen kan vara något helt annat än effekten. Till exempel utövas i statens namn en mängd gärningar "för din egen skull" men deras effekter leder till en reproduktion av det normala och utsortering av det som definieras som det onormala. I varje specifik kontext kan och bör man undersöka hur maktmekanismerna för normalisering och uteslutning tas i bruk och fyller en funktion, men makten i sig har ingen intention (Foucault 1980a:110,1980b:101). Makten produceras genom diskurserna och analyseras genom sina effekter, inte individers intentioner. Detta utesluter naturligtvis inte att individer på maktpositioner har intentioner, men det vore omöjligt att göra en maktanalys i den här bemärkelsen genom att utgå från dem. Det är i effekterna makten blir möjlig att studera systematiskt.

Nackdelen med detta sätt att se på makt som anonym struktur är att den blir "subjektlös". Men subjektet skapas just genom dessa processer; individerna är i högsta grad delaktiga i produktionen av makt. Institutionella relationer är ett säte för produktion av makt, men diskursens reproduktion i arbetslösas liv kan inte enbart förklaras med detta. Makten är internaliserad i individerna; den utövas både av och över henne samtidigt:

Power is employed and exercised through a net-like organisation. And not only do individuals circulate between its threads; they are always in the position of simultaneously under-

going and exercising this power. They are not only its inert or consenting target; they are always also elements of its articulation. In other words, individuals are the vehicles of power, not its points of application (Foucault 1980b: 98, jfr *ibid*: 87, (1974)1987:227, Beronius 1991:102 f.).

Individen är alltså inte maktlös i Foucaults ögon, tvärtom, men hon är ändå styrd av den. Denna dubbelhet kan förstås som ett sätt att förena individ och struktur till en enhet, eftersom subjektet skapas i skärningspunkten dem emellan (jfr Nilsson 1999:33). Att se individen som artikulerad makt har sina implikationer och Foucault har kritiserats för att se individen som en marionettdocka i strukturernas våld. Men i Foucaults mening är makt inte bara disciplinär utan också produktiv. Det finns en förbindelse mellan övergripande strukturer och individuell erfarenhet, men den relationen är inte enkelriktad. Dels är det viktigt att se både individen och strukturen som säten för maktproduktion, dels finns det ett motstånd mot den diskursiva makten både inom individen och mellan olika diskurser. Att makten är produktiv betyder också att den inte enbart är av ondo ur ett individuellt perspektiv (jfr Ortner 1995). Individerna producerar makt över sig själva eller över sitt själv, dels genom individualisering av skuld, dels genom vad jag vill kalla "lusten att göra rätt".

Här vill jag återkoppla till uttrycket "vilja" i citatet ovan. Makten tar sig uttryck som vilja. När Max Weber beskriver kapitalisten i sin essä *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* ((1934)1978) beskriver han en av kapitalistens drivkrafter som en "irrationell känsla av att ha utfört sin uppgift väl" (Weber (1934)1978). Denna "plikstens lycka" är en form av produktiv makt, en internaliserad vilja till disciplin över sig själv, vilken inbegriper både repression av det oönskade beteendet och produktion av det önskvärda. Omdisponeringen av självet som tas upp i kap. 3 har inslag av både tvång och lust. Tvång i meningen "ta sig i kragen", "få struktur på tillvaron", lust i uppmaningar att inventera sina goda sidor, tänka igenom vad man vill med sitt liv osv. Belöningen i individuell tillfredsställelse och bekräftelse är kanske i högre grad än repressiva åtgärder en effektiv form av makt. Sysslandet med självet och fascinationen inför dess formbarhet är i sig en form av makt eftersom det individen strävar efter formuleras diskursivt: tidsstruktur, aktivitet, kontroll över tanken och kroppen.

Strävan efter strukturering av det egna självet kan också bli till en vilja att strukturera andras. Genom att lära sig styra sig själv kan man lära sig styra andra, vilket enligt ekonomhistorikern Tawney var en tanke bakom puritanernas lära (B. Svensson 1993, Tawney 1948:270, jfr Beronius 1991:89). Denna vilja formuleras ofta som en välvilja eller en god vilja till allas bästa och är också en form av produktion av maktproduktion. Men att vilja andras väl kan också innebära att ta sig rätten att definiera vad som är det bästa för andra och utgör i sin generaliserade form ett mildt våld som återfinns på många nivåer i samhället (jfr Salomonsson 1998, Jacobsson 1991). Den formulering av allas bästa som är aktuell i den här studien är att ha ett lönearbete eller åtminstone en sysselsättning.

Den goda viljans makt kan också förstås som en fråga om ansvar och kontroll. Att ta ansvar för någon annan innebär samtidigt att få kontroll över honom/henne. Redan E W Bakke påpekade på 1930-talet sambandet mellan (förlorat) kontroll och (förlorat) ansvar när det gällde just arbetslösa. Han menade att om den

arbetslösa förlorade kontrollen över sitt liv, gick också ansvaret för det egna livet förlorat: "responsibility goes with control" (Bakke 1933, e. Lazarsfeld (1933)1971). Så länge man rör sig på ett individplan i denna fråga kommer man dock inte så mycket längre än att konstatera att det är ett problem om individen inte tar ansvar för sitt liv och sin försörjning. Om man däremot ställer frågan om vart kontrollen tar vägen blir det uppenbart att den goda viljan att ta ansvar för någon oundvikligen innebär att också ta kontroll över honom/henne. Ur det perspektivet blir det också uppenbart att varje försök att få individen att ta "sitt" ansvar igen är dömt att misslyckas, om man inte samtidigt överläter kontrollen. Undertonererna i diskussioner om detta har antytt att man vill få individen att ta sitt ansvar genom att samtidigt ge honom/henne skulden, snarare än möjligheten till kontroll över sitt eget liv.

Kategorisering och dikotomisering

Diskursens ordnande av verkligheten tar sig bland annat uttryck i kategorisering av kunskapsobjekten. Här kunde jag ha använt uttrycket "positionering inom diskursen", men det är en högre grad av "ofrivillighet" jag syftar på; inte identifiering utan snarare typifiering. Att fokusera på kategoriserandet som en maktteknik inom diskursen ger möjlighet att länka en könsanalys till arbetslösheten. Det gör också distinktionen kön/genus ointressant eftersom diskursen i min tolkning innefattar både kroppslighet och föreställningar om könsens ordning (jfr Lundahl 1998).

Sara Willott och Christine Griffin (1996) har konstaterat att arbetslöshetsforskningen inte intresserat sig för aspekter som makt och kön utan inriktat sig på individualistiska förklaringsmodeller istället. Fastän forskarna i första hand intresserat sig för mäns arbetslöshet (rättare sagt sett arbetslöshet som ett manligt problem) har kön förblivit oproblematiserat (Willott/Griffin 1996:78). Det finns forskning om arbetslösa kvinnor, men då skrivs könet ut. Det blir en fråga om arbetslöshet och kvinnor; två särskilda kategorier. Eftersom kategorin arbetslösa är konstituerad som ett problem så räknas inte kvinnor till de arbetslösa, vilket beror på deras (relativt sett) svaga ställning på arbetsmarknaden. Om lönearbetet är konstituerat som något manligt (oavsett det faktum att de flesta kvinnor ägnar sig åt det) så blir arbetslösheten konstituerad som något kvinnligt enligt dikotomiernas logik. Arbetslösheten blir i så fall ett hot (mot det manliga) genom sina konnotationer till "det kvinnliga": den privata sfären, passivitet, irrationalitet. Det som hotas skulle då mer precis vara den manliga norm som manifesteras i arbetslivet: offentlighet, aktivitet, rationalitet. Sätten att kategorisera och hierarkisera är grundläggande praktiker i modernitetens former för makt. Att samla ett vetande och utifrån detta konstituera kategorier är simultana processer; kategorin och vetandet är varandras förutsättningar (Foucault (1974)1987:292-293,349 ff.). Kategorin konstrueras också med hjälp av sin motsats, på så sätt att "arbete" får sin betydelse genom "arbetslöshet". Isärhållandet av dessa motsatser, det ständiga görandet av skillnad innebär samtidigt en hierarki, analog med dikotomiseringen och hierarkiseringen av kön (Hirdman 1988). Genom att arbetslöshet definieras som det onormala tillståndet framstår arbete som normalt och självklart.

Jag ser alltså begreppspar natur/förnuft som grundläggande instrument för sortering och ordnande av hierarkier (jfr Royce 1982, Ålund/Schierup 1992, Seidler 1994, Andersson 1996). Förnuftet är maskulint formulerat medan naturen och det kvinnliga är formulerat som dess motsats. Dikotomin natur/förnuft verkar genom likhet. Genom att associeras till den ena eller den andra polen sker en över- respektive underordning av fenomen och grupper där den underordnade knyts till natur och egenskaper som känslös, intuitiv, passiv, irrationell vilket i sin tur leder till att den överordnade framstår som förnuftig, logisk, aktiv, rationell. En annan variant på temat är dikotomin primitiv/civiliserad, vilket exempelvis Mariana Torgovnick uttolkat som en fundamental syn på de Primitiva som de Andra (1990).

Det är viktigt att påpeka att det är i relation till arbetslösheten som arbetet framstår som det normala. Inom kategorin arbete finns oändligt många fler dikotomiseringar och typifieringar t. ex att vissa yrken beskrivs som stagnerade och monotona, andra som flexibla och dynamiska. Jag rör mig här på en mycket generell nivå: arbetet som tankefigur eller idé är normerande i kraft av sin (stigmatiserade) motsats.

Hierarkin återskapas ständigt genom tillskrivandet av det naturliga till den ena polen vilket indirekt befäster normen enligt dikotomins logik; genom att beskriva "avvikande" grupper i termer av natur så har man i tysthet befäst förnuftets självklara överhet. När det gäller arbetslöshet används en rad metaforer och tillskrivna egenskaper länkade till natur: stillastående, passiv, bristande rutinisering och strukturering av tid. Metaforer som pestsmitta, död, träsk är vanliga, varigenom arbetslösheten kan ses som inskriven i den "naturliga" sfären. Modernitetens kungstänke (med rötter i renässansen) är humanismen; att höja sig över naturen, att inta positionen mellan Gud och naturen. Men människan blev i humanismen liktydigt med mannen. Kvinnan placerades nära naturen och kunde bara nå civilisation och mänsklighet via mannen (Eriksson 1993, Merchant 1994:165, Weber (1934)1978).⁷ Sociologen Victor Seidler skriver:

The magical circle of humanity was tightly drawn. It worked through a system of exclusions. Women and children were deemed to be closer to nature [...]. So it was that the subordination of women and the devaluation of their experience was written into the terms of modernity (Seidler 1994:x).

Inte bara kvinnor, utan också barn placerades alltså i motsatsställning till förnuftet (jfr Hirdman 2000:231). Men listan kan göras mycket längre; etniska grupper, utvecklingsstörda, ungdomar, arbetare⁸ – och arbetslösa. Dessa Andra har det gemensamt att de beskrivs i termer av känsloutlevelse och irrationalitet. De kan också beskrivas som stillastående men med utvecklingspotential, som passiva (i behov av att aktiveras), som mottagare och som beroende.

Att vara beroende innebär i det moderna samhället att bli underordnad. Den som är beroende är utlämnad till andras goda vilja och den definition av allas bästa som formuleras där. Modernitet och oberoende blir självklara normer i formulerandet av ett vi gentemot de Andra (Jonsson 1993, Wallerstein 1990, Fraser/Gordon 1994, Torgovnick 1990). Detta "vi" är också maskulint identifierat. Det är genom att identifiera sig med förnuftet som män kan legitimera sin överordning. Genom att

kvinnor beskrivs som irrationella framstår männen som rationella, återigen enligt isärhållandets och dikotomiseringens logik. Genom att dekonstruera dikotomierna öppnas också en väg till förståelse av hur arbetslösa underordnas. Den arbetslöse riskerar att bli till natur; fångad i den privata sfären och passiviserad, vilket ses som extra riskfyllt och problematiskt för männen.

Männen eller det som beskrivs som det manliga förblir följaktligen genom dessa processer osynliga som kön, könlösa som norm. Det är det som definieras som kvinnligt som pekats ut som avvikande, i kraft av sitt kön (jfr Andersson 1996).

Att fokusera arbetslöshet som något annat än ett problem kan ses som ett sätt att "öppna" kategorin för kvinnor, men detta vore också att fränkänna dem deras negativa erfarenheter av arbetslöshet, erfarenheter som är lika verkliga, smärtsamma och viktiga för dem som för männen. Det är alltså viktigt att betona att denna studie handlar minst lika mycket om det negativa i kvinnors erfarenheter och det positiva i männens som tvärtom. Det är dock inte konstigt om kvinnor inte upplever arbetslösheten som lika problematisk eftersom kategorin kvinnor i moderniteten konstituerats i den privata sfären och därför aldrig helt och fullt haft förväntningar på sig att delta i lönearbetet.

Att förstå motståndet

Foucault har visserligen skrivit om motstånd och att detta kan förändra diskurserna men han har inte närmare gått in på hur. Han har också kritiserats för detta från olika håll (t.ex. Ramazanoglu 1993) Som etnolog ser jag som min uppgift att mera detaljerat gå in på hur motståndet kan se ut på en individuell nivå. Det kollektiva, organiserade motståndet i form av intresseföreningar etc. kommer jag inte att behandla närmare, utan jag har strävat efter att analysera andra typer av motstånd. Det jag fokuserat är en bred och lös definition av motstånd där tystnad och motsträvighet är minst lika viktiga som protestbrev till arbetsmarknadsministern (jfr Scott 1985, 1990).⁹

I andra delen av avhandlingen är det min ambition att undersöka motståndet som ett gradvis fjärmade från diskursen om arbetslösheten; ett uttalat, "politiskt" motstånd, ett reflexivt motstånd, diskurskritik och utövat/alternativt motstånd i form av upplevd arbetsfrihet och moraliska eller informella nätverk.

Det politiska motståndet innebär att arbetslösa strider mot själva arbetslösheten; för att den inte åtgärdas tillräckligt kraftfullt eller inte alls och för att arbetslösa behandlas illa. Det riktas mot politiker och tjänstemän på arbetsförmedlingar och dithörande instanser som Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) men också mot före detta chefer och andra personer som anses vara skyldiga till arbetslösheten och har ansvar för dess problem, både den självupplevda och den nationella. Det händer att detta motstånd utövas i traditionella former som protestbrev, demonstrationer och bildandet av aktionsgrupper. Ofta förekommer en våldsam ilska med hotfulla undertoner; en ilska som riktar sig mot vissa politiker eller mot eliter i näringslivet i allmänhet. I berättelserna förekommer ofta två symboliska bilder: den arbetslöse som redan ligger ner sparkar man på, medan högre tjänstemän och chefer får

fallskärmsavtal. Till denna form av motstånd räknar jag också de invändningar mot individualiseringen av arbetslösheten som kommer fram i materialet och den motvillighet som många människor känner inför de diskursiva beskrivningarna av verkligheten. Många berörs illa av den nedvärdering som ligger i talet om ”bruksanda” och ”oflexibilitet”.

Den andra formen för motstånd är det reflexiva motståndet, medvetenheten om ens egen roll som hot mot ordningen. Det kan ske genom invertering av de diskursiva utsagorna. Catarinas tanke om radiorösten som berättade om arbetslösheten som en god nyhet är ett exempel på detta. Det reflexiva motståndet kan också yttra sig i en medvetenhet om att “man måste hålla myten vid liv“. Detta leder över till den tredje formen av motstånd: de som uttalat tar avstånd från arbetslöshetens diskurs. Diskurskritikerna vänder sig mot samhällets syn på arbete och arbetslöshet och värjer sig mot de entydigt negativa bilderna av arbetslösheten. En föregångare till diskurskritikerna var Paul Lafargue, som i pamfletten *Rätten till lättja* ((1880)1989) polemiserar mot det reformistiska kravet på rätten till arbete. Jag diskuterar Lafargue för att pröva hans och hans efterföljares framställning av arbetsfrihet som en typ av motstånd. I dessa sammanhang finns dock också generaliserande anspråk och vilja att strukturera andras handlingsfält. *Rätten till lättja-retoriken*¹⁰ förs av dem som inte själva har den typ av själsdödande arbete som de fördömer. Avlägset påminner denna inställning om teorier om det falska medvetandet; de förtryckta inser inte sitt eget förtryck, vilket strider mot tanken på makten som produktiv på alla nivåer i samhället.

Vittnesmål om arbetsfrihet ser jag som ett utövat eller praktiserat motstånd, men det står fortfarande i en tydlig relation till arbetslöshetens diskurs (jfr Scott 1990:14). Genom att uppleva arbetslösheten som något positivt inverteras en rad av de diskursiva bilderna; arbetslöshet medför bättre hälsa, friare tid, personlig utveckling, vila och eftertanke. Dessa upplevelser måste dock problematiseras utifrån en könsaspekt och en ekonomisk aspekt.

Avslutningsvis vill jag undersöka möjligheterna till ett arbetsfritt liv även i praktiskt hänseende genom att i kapitel 7 se på sociala och ekonomiska alternativ till lönearbete. Teoretiskt sett är det ett experiment ifråga om vad som händer när vi försöker fånga det som går utanför diskurserna, till fenomen som står i en mycket svag eller obefintlig relation till dem. Det blir därmed en fråga om den vetenskapliga meningens bortre gräns, sammanfattad i frågan om detta ”andra” är ett utövat motstånd mot hela lönearbetet som norm eller om det är fullständigt meningslöst och maktlöst gentemot de starka strukturer som reproducerar normen. Med ett öppet, prövande förhållningssätt till motståndets egen logik hoppas jag kunna fånga även nyanserna mellan dessa båda alternativ (Ortner 1995).

I den etnologiska backspegeln

Att studera de sociala och ekonomiska aktiviteter som inte i första hand är avsedda för en marknad är i sig inget nytt. Genom att forska om självhushåll och byten av varor och tjänster placerar jag mig i en gedigen etnologisk ämnesträdning som på-

börjades av John Granlund, Börje Hanssen och Åke Campbell. Skillnaden är att jag studerar och erkänner processerna som en del av min egen samtid (jfr Isacson 1994). I Orvar Löfgrens och Agneta Boqvists avhandlingar från 1970-talet beskrivs däremot strategier för försörjning utanför lönearbetet som en rest av en äldre hushållningsform, dömd att försvinna. Man studerar en fas, en övergående mellanform, en transition eller en process: ”en fas mellan en traditionell agrar ekonomi och en begynnande industrialisering” (Boqvist 1978:10,128). Detta sammansatta näringsmönster försvinner mer och mer, i olika takt över landet. Löfgren skriver att olikheten mellan samhällen i denna fråga beror på ett lokalt format anpassningsmönster, men också på att samhällena befinner sig i ”olika stadier i samma generella utveckling” (Löfgren 1977:169). Parallellt med nya ekonomiska mönster (industrialismen) finns det lokalt förankrade ekonomiska systemet (cirkulation av varor och tjänster mellan bönder och fiskare) kvar som en ”seghet”; det råder ”eftersläpning i vissa områden” (Löfgren 1977:81-89). På sina håll, skriver Löfgren, finns rester kvar ända in på 60-talet av ”vissa självhushållningsaktiviteter” samt fortsatt ”cirkulation av varor och tjänster mellan grannar, vänner och släktingar”. De fiskande småbrukarna på 60-talet är de ”sista utlöparna av det ekonomiska mönster som 1800-talets strandsittare och småbönder representerade” (Löfgren 1977:110). Jag vill hävda att detta ekonomiska mönster finns kvar, inte som en rest utan som en ”seg” struktur.

Det här mönstret, ibland kallat för ett förkapitalistiskt produktionssätt, har enligt antropologen Carles Salazar beskrivits på i huvudsak två sätt inom humanvetenskaperna. Antingen som en moralisk ekonomi (eller gåvoekonomi) med starkt idylliserande tendenser eller (och som en reaktion mot detta) som ett ytterst sett rationellt handlingsätt, dvs. att man bakom slöjorna av sociala normer och inbördes hjälp funnit en kalkylerande individ, vars grundläggande väsen är nytto-maximerande (Salazar 1996: 96,125 ff.).¹¹ I de etnologiska exemplen ovan är den rationella inriktningen framträdande, främst inspirerade av antropologen Fredrik Barth och hans generativa modell av samhället (Barth 1966, jfr Hvarfner 1969, Daun 1969). I Boqvists avhandling ägnar sig individen åt det som för tillfället ger mest pengar och som är möjligt att genomföra med tanke på familjesituation, materialtillgång och redskap oavsett om det är frågan om visptillverkning eller jordbruk. En automatik är inbyggd i människans akt och mening; ett maximerande av individens/hushållets resurser. Löfgren poängterar att den ”eftersläpning” som råder inte är utslag av traditionalism eller konservatism utan att den äger sin rationalitet (Löfgren 1977:91). I grunden är det en demokratisk tanke; det är inte bara de moderna som är rationella, även de Andra är det – på sitt vis.

Det dikotomiserade samhället

Begreppsparet förkapitalistiskt/kapitalistiskt produktionssätt genererar lätt andra motsatspar, som förmodernt/modernt samhälle, primitivt/civiliserat samhälle. Dessa motsatspar blir värderande genom sin grund i dikotomin natur/förnuft, där förnuft i det här fallet blir liktydigt med utveckling och natur med eftersläpning. Det kapitalistiska produktionssättet glider i betydelse lätt över till en samhällstyp som definie-

ras genom sin motsats på ett jämförbart sätt, som när det moderna stakar ut det primitiva som sin förlegade motsats. Det är alltså problematiskt att använda sig av den här uppdelningen, men samtidigt svårt att klara sig utan den.

Salazar, som studerat irländska bönders ”moraliska ekonomi”, menar att de båda kategorierna moralisk ekonomi (motsvarande förkapitalistisk) och marknads-ekonomi (motsvarande kapitalistisk) är svåra att skilja åt i konkreta situationer. Därför föreslår han en glidande skala där den rena transaktionen är en akt på den ena extreman och den rena sociala akten återfinns i den andra änden av skalan. Han menar alltså inte att den rationella nyttomaximerande avsikten ligger bakom allt, åtminstone inte mer än vad den sociala intentionen gör. För att ytterligare lösa upp dikotomin introducerar han ett tredje alternativ, nämligen känslan, eller de individuella förutsättningarna. Dem ser han som grundläggande för att *ge mening* åt ett visst handlande (Salazar 1996:73,84,96,125 ff., 136,137). Den glidande skalan tycker jag är ett användbart verktyg, men den upplöser inte dikotomin. Inte heller införandet av känslan som det tredje alternativet är särskilt övertygande om man tänker i en glidande skala. Istället för en sådan skulle jag vilja se de båda ekonomierna som två logiker som löper parallellt i tid och rum, logiker som är möjliga att skilja åt endast på ett analytiskt plan (Vallström 1999). Trots allt har en samexistens oftast varit fallet. Marknadsekonomi fanns och har funnits i hundratals år jämsides med en annan ekonomi, vilken jag hädanefter kommer att kalla en *moralisk ekonomi*, bestående av informella, till synes oorganiserade nätverk där socialt och ekonomiskt värde skapas på olika sätt. Jag har valt att inte använda begreppet informell ekonomi eftersom detta lätt leder tankarna till skattetekniska diskussioner (jfr Isacson 1994). James C. Scott var en av de som myntade begreppet den moraliska ekonomin på 1970-talet. Hans definition av begreppet inbegriper en moraluppfattning; vilka gränser bönderna satte mot inblandning i deras angelägenheter (Scott 1976:3f.). Jag vill istället fokusera på själva aktiviteterna och lämna deras mening för utövarna mer öppen. Vad som karakteriserar den moraliska ekonomin är den oupplösliga föreningen av sociala relationer och ekonomiska transaktioner samt att den har reciprocitet, inte vinst, som grundläggande princip. Den skiljer sig från marknadsekonomin även på så sätt att den har ett inslag av nödvändighet; i grupper som inte har så stor tillgång till finansiella medel blir det helt enkelt nödvändigt att hjälpa varandra. Det har också visat sig att ömsesidig hjälp förekommer oftare i tätt sammanhållna sociala grupper, medan lösare grupperingar förlitar sig mera på finansiella medel för sin överlevnad (Engbersen et al.1993:163 f.). Den moraliska ekonomin hör inget specifikt rum till, den finns både i städerna och på landsbygden. Där det finns sociala relationer finns också en ekonomi. Det är då snarare en fråga om socialt rum, eller klass; mindre bemedlade grupper är mer hänvisade till den moraliska ekonomin än andra.

Innehållet i den moraliska ekonomin skiftar men sammanblandningen mellan sociala relationer och ekonomi reproduceras ständigt. Ingen av dessa faktorer behöver nödvändigtvis vara determinerande för den andra, vilket varit utgångspunkten i den rationalistiska eller ekonomistiska skolan. Tvärtom förstärker de varandra på så sätt att den som har ett högt socialt kapital också får större ekonomiska fördelar och att den med stora ekonomiska tillgångar har ett högt socialt kapital (Bourdieu

1987).

Aktörerna i den moraliska ekonomin strävar efter att reproducera och maximera de sociala relationerna medan marknadstransaktioner tvärtom förutsätter anonymitet (Simmel (1903)1995:197 f.). Därmed inte sagt att inte intresse i någon mening finns också i den moraliska ekonomin. Det är heller inte så att det i den moraliska ekonomin nödvändigtvis behöver vara en jämlik relation eller ens ett jämlikt byte. De sociala relationerna är dessutom ständigt under förhandling så deras inbördes ordning är inte heller given. Men utbytet präglas av att det sociala alltid är *minst lika viktigt* som den ekonomiska aspekten och där *vem* som byter är viktigare än vad bytet består i (Salazar 1996:90 f.). Följden blir ett ömsesidigt beroende som fungerar som en slags garanti eller försäkring om man så vill och träder i kraft när den behövs (Scott 1974:5).¹²

Översikt av materialet

Mitt huvudmaterial är självbiografier från arbetslösa insamlade av Nordiska museet 1995 under namnet "Arbetslösa berättar" (bil. 2).¹³ Uppropet spreds via tidningar och arbetsförmedlingar samt till Nordiska museets fasta meddelare. Det är alltså det tidiga 1990-talets stora omstrukturering och därpå följande arbetslöshet som utgör fond till denna avhandling (bil. 1). Ungefär 300 berättelser inkom till Nordiska museet, varierande i längd från ett halvt ark till över hundra sidor. Materialet har använts i olika sammanhang, bl. a som underlag till teateruppsättningen "I väntan på vadå?" av Agneta Elers-Jarleman. Året efter gjordes en uppföljande insamling som jag också använt mig av (i texten refererad till som KU II). Det materialet är ungefär hälften så stort som det förstnämnda (144 personer svarade andra gången). Eftersom jag inte varit med om att utforma frågelistorna kompletterade jag med ett eget upprop i Platsjournalen 1997 (i texten ref. som "Brev"). Jag har också använt mig av statens offentliga utredningar och tidskrifter från första hälften av 1900-talet, politiskt radikala tidskrifter (främst från 1970-talet), handböcker för arbetslösa från 1970-1990-tal, samt gjort en del intervjuer och fältarbete, vilket jag återkommer till nedan. Ett fåtal artiklar ur dagspress har också använts.¹⁴

Urvalet av det historiska materialet är baserat på mycket specifika frågor knutna till mitt syfte och min teoretiska ram; disciplinering, kategorisering och dikotomisering. Jag har tagit med exempel både från Sverige och övriga västvärlden eftersom det är mycket likartade processer som skapar lönearbete och arbetslöshet i och med industrialiseringen och moderniseringen av samhället. Någon bred analys av tidsandan är det alltså inte fråga om, snarare ledtrådar till 1990-talets situation för de arbetslösa. Detta genealogiska perspektiv utvecklar jag vidare i kap. 2.

Handböckerna för arbetslösa gränsar till en slags allmän management-retorik som var vanlig på 1980-talet. Utan att vara alltför insatt i den tørs jag hävda att det är en ganska stereotyp genre, relativt okänslig för förändringar. Möjligen kan innehållet i vad som framhålls som positiva egenskaper skifta, t. ex från plikt känsla till flexibilitet, men metoderna för att få ett arbete är sig lika. Böckerna verkar vara

skrivna för den arbetssökande tjänstemannen som ser sig om efter nya utmaningar. I vissa fall (t. ex Rogberg 1994) är böckerna snarare handböcker i karriärplanering än handböcker för arbetslösa. Normen är alltså hämtad från näringslivet, eller åtminstone tjänstemannasektorn, och har sedan spridit sig till andra sammanhang. Den blev tongivande i både studiecirkelmateriel, på arbetsförmedlingen och i artiklar t. ex i fackförbundens tidskrifter.

Att skriva sitt själv

De som har skrivit till insamlingen ”Arbetslösa berättar” är till övervägande del kvinnor (2/3), ett fenomen som gäller för Nordiska museets insamlingar i stort (Bäckström 1997:181). De flesta har bott i Sverige i hela sitt liv. S k lågstatusyrken är vanligast, men i övrigt förekommer en stor bredd vad gäller tidigare sysselsättning. De flesta är födda på 40-talet och syd- och mellansverige är relativt över-representat.¹⁵ Det är alltså inte något representativt urval för hela landets arbetslösa som ligger till grund för denna studie. Men eftersom jag använder mig av en kvalitativ metod och dessutom arbetar induktivt, utifrån färdiga frågeställningar, ser jag inte representativitet i den bemärkelsen som något problem här. Personerna i det självbiografiska materialet och breven har anonymiserats efter ungefärlig ålder och kön. Dem jag intervjuat och träffat i mitt fältarbete har jag anonymiserat med hjälp av fingerade namn (om de inte uttryckligen velat stå med eget namn) på grund av att de återkommer på flera ställen och behandlas mer ingående än personerna i det självbiografiska materialet. Detta beror i sin tur på att de för mig framstår mer som personer av kött och blod, dels för att jag har träffat dem, dels för att de flesta jag intervjuat först skrivit till Nordiska museet eller till min egen insamling, vilket har gett mej en fylligare bild av dessa människor. Jag har använt uppteckningarna som utgångspunkt vid intervjuerna och på så sätt kunnat spåra förändringar eller missförstånd. Det har varit ett viktigt metodiskt verktyg och jag önskar att jag hade intervjuat fler av upptecknarna för att kunna göra mer vidlyftiga jämförelser mellan skriftligt och muntligt material. Skillnaden mellan intervju och självbiografiskt material blir tydligast i citaten, eftersom det skriftliga materialet ofta är stilistiskt avancerat framstår talspråket som klumpigt i kontrast (Bohman 1997).

Diskussionen om självbiografiskt material och livshistoria är omfattande inom etnologin och granndisciplinerna (se t. ex Tigerstedt 1992, Lilja 1996, Nilsson 1996, Bergqvist/Svensson 1999). Ella Johansson är en av dem som tagit upp problemen med livshistorier som genre; att minnet är selektivt och ofta lätt rosafärgat (Johansson 1994:16). Den problematiken har jag dock inte behövt brottas med eftersom fokus ligger på samtidens upplevelser av arbetslöshet. Därav följer att jag inte har analyserat berättelserna som livshistorier (även om många av dem är skrivna i denna genre). Avsnitten om uppväxt, föräldrar, utbildning och olika yrken har endast undantagsvis använts i den här undersökningen. Jag har istället analyserat beskrivningarna av arbetslösheten och skribenternas reflektioner kring omvärldens föreställningar om den. Detta har jag gjort utifrån mina teoretiska utgångspunkter, i en process som gjort att ytterligare teman löpande utvecklats ur texten.

De ofta förekommande (och efterfrågade) beskrivningarna av "En dag i mitt liv" är intressanta ur en etisk aspekt. Arbetslöshet är en tillvaro som ingen utomstående nödvändigtvis har någon insyn i och det kan upplevas både som provocerande och väcka en nyfikenhet: vad gör de egentligen hela dagarna? Den typen av nyfikenhet antyder ett avstånd, ett "peeping-Tom-perspektiv" (jfr Palme/Stenberg 1998). Eftersom jag själv känner mig nyfiken på dessa beskrivningar kan det vara motiverat med en reflexiv rannsaking här. En legitim förklaring till mitt intresse kunde vara att jag inte bara bör se till vad arbetslösa *anser* om arbetslöshet utan också veta något om hur de handlar och agerar som arbetslösa. Dagboksformen kan ge en inblick i arbetslöshetens praktik, annorlunda uttryckt. Etnologer har ju också som drivkraft att komma nära det vardagliga, det konkreta. Många, för att inte säga de flesta, etnografiska beskrivningar börjar med en detaljerad beskrivning av rummet, platsen, möblerna, materialet i gardinerna, nyanserna i bordduken. Kanske är dagboksbladen ett sätt för mig att situera arbetslösheten, få den att fästa i kaffebruggare, TV-apparater och promenader.

Karin Salomonsson har beskrivit etnologers strävan att komma in på livet som ett sätt att hantera forskarens ifrågasatta position som sanningsvittne; man vill komma nära för att kunna kontrollera att det man påstår är sant (Salomonsson 1998:24, Clifford/Marcus 1986). Fokuseringen på det konkreta och detaljerade ter sig alltså inte så harmlös om man intar en vetenskapskritisk synvinkel. Kunskap om minsta detalj, lukt, känsla hos kunskapsobjektet kan ses som ett sätt att få kontroll. Att läsa arbetslösas dagboksblad blir då ett sätt att få kontroll över dem, ordning och struktur, att dissekera och visualisera vardagen så att inga hemligheter kvarstår. Ur detta självkritiska perspektiv blir också kontrollen nödvändig för att kunna undanröja varje tvivel om forskarens auktoritet.

I stället för att försöka hitta sanning genom att hålla sig fast i bordsduken finns det en möjlighet i att erkänna att all kunskap är perspektiverad och sanningen relativ (Beronius 1991:22 f.). Att överge anspråken på universell sanning behöver dock inte betyda att man överger kraven på autenticitet eller att man ägnar sig åt ren fiktion. Även om en självbiografisk utsaga är aldrig så strukturerad och litterär så är den lika autentisk som ett förflutet ord i en intervju eller en kommentar i förbifarten under ett fältarbete. Med Marianne Gullestad skulle jag vilja se uppteckningsmaterialet som litterärt, inte som objektiva fakta, men heller inte som fiktion (Gullestad 1994:22, 26, jfr Clifford/Marcus 1986:7). Det är fråga om gestaltad verklighet, en gestaltning som tar sig olika uttryck och är mer eller mindre stilistiskt medveten.

Att ha arbetslösheten som kunskapsobjekt istället för de arbetslösa, som jag nämnde ovan, är som sagt också ett etiskt ställningstagande. Då blir den detaljerade kartläggningen av arbetslösas liv inte intressant i sig, utan endast som en yttring av en maktteknik, rutinisering. Själva struktureringen av tid är nämligen något grundläggande som påverkar både min forskarnyfikenhet och skribenternas vilja att redovisa sin dag i bestämda tidsintervall. Just formen är det viktiga, strukturen, men också att det finns ett innehåll. *Vilket* innehållet är spelar mindre roll.

Det är lätt som forskare att ta fasta på det som görs och struktureras, värre är att analysera händelselösheten, tillstånden. De beskrivs oftast inte i de strukturerade dagboksbladen utan i känsloladdade texter som präglas av kaos snarare än ordning.

Å andra sidan är det tveksamt om jag skulle ha frågat mig hur man ska beskriva passiviteten om det varit andra än arbetslösa jag studerat. Arbetslösa beskrivs ofta som passiva, med mycket tid att göra av med; en schablonbild jag i så fall haft som tyst förutsättning. Ur det perspektivet blir uppmaningen "skriv om en dag" ett sätt att tillerkänna arbetslösa en verksamhet, en praktik.

Det har sagts att människan skapar sig en historia när hon skriver självbiografi, ordnar och lägger tillräta en ofta kaotisk verklighet. Men självstrukturerandet går kanske djupare än så. Nordiska museets måtto "Känn dig själv" antyder ett reflexivt projekt där självet skapas genom textualiserande, medvetandegörande. På en annan nivå kan hela moderniteten sägas vara präglad av reflexivitet eftersom distansering, självbetraktande och analys kännetecknar den. Psykoanalysen som metaberrättelse kan här ses som en symbolisk nyckel för det ständiga skiljandet av djup och yta, viljan att komma bakom det uppenbara och nå ett djupliggande mönster.

Individernas skrivande blir alltså ett reflexivt projekt, en färd till kännedom om självet, men bidrar också till att skapa det. Denna process har utförligt beskrivits av en av skrivarna. Hon tänker först igenom vad hon "egentligen" har tänkt på (som svar på frågan "Hur du lever, tänker och känner" i del II), strukturerar, värderar och väljer ut det viktigaste. Sedan tänker hon igenom detta ett par gånger till innan hon sätter resultatet på pränt: "Då har man skapat lite ordning och reda. I huvudet kan ju tankarna komma och gå som de vill, när de vill. Är de fästade på papper, sitter de där. Och blir 'verkliga'" (KU II:15 771). Efter det följer genomläsning, rensning och nyskrivning. Processen försvåras av att nya minnen och tankar gör sig påminda. Efter ytterligare omskrivningar läser hon igenom allt och kontrollerar att hon inte "försökt lura sig själv". Slutligen skriver hon om texten en sista gång. Hon tycker det är ett bra sätt att bearbeta sina tankar och därmed bli av med dem, som hon uttrycker det. Detta förfarande påminner inte så lite om forskarprocessen och ger begreppet medförfattare en konkret innebörd.

Att "skriva av sig" är ett uttryck som återkommer i uppteckningarna. Ofta gäller det då negativa erfarenheter av arbetslösheten. De positiva sidorna formuleras ofta som något annat, något som inte har med arbetslösheten att göra. Många av skrivarna har som sagt tvekat att höra av sig till Nordiska museet därför att de inte anser sig representativa. Detta är en vanlig uppfattning man möter som etnolog i allmänhet, men det intressanta för min del är anledningen till att de inte känner sig representativa. De trivs nämligen med sin situation och har inte drabbats av depression eller handlingsförlamning. Man kan anta att en del arbetslösa inte skrivit till insamlingen av just denna anledning. Själva kategorin arbetslöshet är uppbyggd av negativa beskrivningar, vilket i sin tur är anledningen till att jag valt att beskriva alternativa erfarenheter i termer av arbetsfrihet. Det som sägs i arbetslöshetens namn är ett formulerande av den egna arbetslösheten till vad som är möjligt och nödvändigt att säga om arbetslösheten.

Men det sker också ett reformulerande och kritiserande av arbetslöshetens diskurs. Skrivandet blir ur mitt perspektiv en process där arbetslösa hanterar diskursen liksom de hanterar och manövrerar den i det dagliga livet. De plockar upp vissa delar och förkastar andra beroende på mer eller mindre tvingande omständig-

heter. I arbetslösas tillvaro finns inslag både av reproduktion av strukturer och egna tolkningar och definitioner av den arbetslösa/arbetsfria tillvaron. Det är viktigt att även här framhålla att det ena är lika verkligt eller autentiskt som det andra och att det diskursiva och det icke-diskursiva förhållningssättet endast går att skilja åt på ett analytiskt plan.

Vilka har inte skrivit?

Etnologen Tom O'Dell har kritiserat svenska etnologiska avhandlingar för att vara etnicitetsblinda (O'Dell 1998:187 f.). Frågan är inte helt lätt att hantera eftersom både negligierandet av olikhet och framhävandet av den riskerar att slå fel (Johansson 1998). Jag har som sagt valt att utifrån dikotomin natur/förnuft analysera underordningen av kategorier som kvinnor, etniska grupper istället för att fokusera dessa gruppers arbetslöshet för sig, avskilt från studier av den tysta normens arbetslösa man i medelåldern. Det kan därför se ut som att denna studie också är etnicitetsblind. Könaspekten är t. ex mer genomgående tillämpad än etnicitetsaspekten. Problemet i mitt fall är framförallt att så få invandrade svenskar har skrivit.¹⁶ De flesta av dem kommer från Finland, några av dem kom hit som krigsbarn. Bland dessa och bland dem som kommit från Tyskland (2) och Danmark (1) verkar inte etnicitet och invandring haft någon större betydelse för deras ställning på arbetsmarknaden. Däremot finns hos de fåtal (4) personer som kommer från Polen, Jugoslavien och Sri Lanka ett stråk av upplevt etniskt utanförskap, i två fall kombinerat med en stor bitterhet över att behöva arbeta långt under sin kompetens.

Den stora frågan är givetvis varför inte fler invandrade svenskar har skrivit. Arbetslösheten är ju ett av många sätt att skilja ut underordnade kategorier efter hudfärg och språkklang. En av dem som skrivit ber om ursäkt för sin dåliga svenska och det kan vara ett av skälen till tystnaden; det ständiga kravet på att tala "ren" svenska gör medvetenheten om det egna språkbruket stor. Detta understöddes givetvis av att uppropet formulerades på svenska och spreds bland annat genom fackförbundens tidskrifter, som troligen har dålig representation av icke-sverigefödda bland sina läsare, eftersom många av dem inte varit i närheten av den reguljära arbetsmarknaden.

Det kan också vara så att arbetslöshet inte har samma betydelse i dessa grupper, dels eftersom det utgör det normala tillståndet (något som flera arbetslösa infödda svenskar också anser gälla dem; det är så vanligt att ingen reagerar när man berättar att man är arbetslös), dels på grund av att man har tillgång till eller kanske snarare är hänvisad till en moralisk ekonomi. Något som möjligen skulle stödja denna hypotes är att få personer boende i glesbygd har hörsammat uppropet. Jag tolkade detta som att det fanns ett annat förhållningssätt till arbetslöshet där och sociala och ekonomiska alternativ som helt eller delvis kunnat ersätta arbetet.¹⁷ Det ledde till att jag gjorde ett mindre fältarbete i övre Norrlands inland 1997. I huvudsak intervjuade jag de som skrivit till insamlingen (se ovan), men i begränsad omfattning använde jag mig också av deltagande observation. Jag fotograferade också en del, men det var mest för att minnas människorna och miljöerna för egen del. I ett

fall blev svaret att jag själv blev fotograferad och fick sedan fotona på posten.

Förutom dessa intervjuer har jag gjort ett par "testintervjuer" för att pröva mina idéer mot några arbetslösa akademiker i min bekantskapskrets. Signifikativt nog handlade dessa inte om moralisk ekonomi, men det beror på att jag ännu inte kommit på idén då. 1998 gjorde jag ytterligare ett par intervjuer med en av dem som skrivit till Nordiska museet och en av dem som svarat på mitt upprop i Platsjournalen. Dessa intervjuer gjordes av praktiska skäl i samband med ett fältarbete för B-studenter på Gotland.

Rätten till texten

Intervjuerna och fältarbetet utgör ett viktigt kompletterande material till de skrivna representationerna, men i första hand kan man säga att jag använt dem som en slags källkritik, ett sätt att blanda in de arbetslösa i analysen, låta dem få ett ord med i laget.

Man kan säga att intervjuerna inte var särskilt "sökande". De var fokuserade på de tankar jag redan hade om arbetslösheten. Jag visste vad jag var ute efter, målet var inte okänt. Jag frågade efter de arbetslösas syn på arbetslösheten och luftade inte minst mina egna idéer, baserade på det skriftliga materialet och mina teoretiska utgångspunkter. Jag hade vissa idéer om hur de kulturella mönstren såg ut och diskuterade dessa idéer med de intervjuade som en vidareutveckling eller en fördjupning för att se om jag var på "rätt spår", om det var en rimlig tolkning (jfr Hastrup 1995). Det var inte min tanke från början att intervjuerna i så hög grad skulle handla om mina funderingar. Först i efterhand insåg jag att det egentligen var "seminarier" jag haft, eller att jag rentav blivit "handledd" av dem jag intervjuade. Detta innebar även att jag styrde intervjuerna i hög grad, vilket också visat sig i det material jag fått.¹⁸ I intervjun byggdes gemensamma utsagor upp som ett resultat av dessa dialogiska processer.

Att på detta sätt se de intervjuade som medförfattare, att släppa in dem vid seminariebordet har framförts som ett svar på representationskritiken inom antropologi och etnologi (Clifford/Marcus 1986). Det finns dock risker med detta förfarande. För det första är det frestande att gömma sig som forskare, att inte stå för att man genom att ta sig rätten att tala för andra oundvikligen underordnar dem. En annan, besläktad risk, är att samskrivandet ger sken av att vara skrivet av ett enda subjekt. Både de intervjuades och mina egna kunskaper är perspektiverade (jfr Beronius 1991). De Andras röst transformeras någonstans i skrivprocessen till forskarens eftersom han/hon får sista ordet. Därför får man i den färdiga texten lätt intrycket av att det bara är forskaren som ser den Andre såsom han/hon verkligen är. Om de Andra skulle ha en annan uppfattning om forskarens tolkningar så finns ändå den uppenbara risken att forskaren ser invändningen som ett tecken på något annat. Implicit även i poststrukturell teori finns föreställningen om ett djupare mönster som bara forskaren kan se. Diskursperspektivets betoning på effekter och inte intentioner är ett exempel där man bakom de medvetna handlingarna ser något annat. Att släppa in den Andres tolkning av sin egen värld hotar forskarens kunskaps-

monopol (Ehn/Klein 1994).

Dessvärre är en viss forskningsmässig integritet nödvändig. Vi kan inte frånsäga oss rätten att säga något utöver våra informanternas utsagor, då har vi inget existensberättigande som forskare, krasst uttryckt. Och dessutom har vi ett annat perspektiv på deras värld, ett inte lika fylligt men kanske mer vidsträckt. Därifrån till att säga att vårt perspektiv är det enda som existerar är att överdriva (Hastrup 1995). Det gäller bara att platsbestämma forskaren, lokalisera honom/henne, definiera de diskurser som hon/han är delaktiga i. Det finns inget "Gods eye" reserverat för forskare, för att använda Hastrups uttryck. Och när vi väl har placerat oss bredvid den Andra (så gott det nu går), intagit vår plats, kanske vår uppgift kan beskrivas med hennes ord: "...making their world comprehensible in terms that transcend it" (Hastrup 1995:169).

Därmed hamnar vi oundvikligen i reflexiviteten. För att upprätthålla trovärdigheten är det nödvändigt att inte bara studera min egen subjektivitet utan också min egen diskursivitet. För att kunna gå i dialog med den Andra helt och fullt krävs fortfarande ett sansat distanserande vid skrivbordet, men i lika hög grad ett distanserande från den egna personen som den Andra. Utan distans går dialogen överstyr och allt vi får är nya vänner (jfr Arnstberg 1997). Om man intar ett reflexivt och kritiskt perspektiv på bådas insatser tror jag mycket är vunnet både ur en rent etisk synvinkel och ur en vetenskaplig. Genom att tydligt i denna inledning redovisa mina utgångspunkter och genom att ta lärdom av vad som sades i intervjuerna om mina idéer, hoppas jag kunna ge en trovärdig bild av vad arbetslösheten kan innebära för arbetslösa, inte den enda, "sanna" bilden men en rimlig tolkning bland flera tänkbara tolkningar.

För att underlätta för andra tolkningar har jag använt mig av många citat. Jag ser dem som källor för alternativa tolkningar hos läsaren och inte i första hand som belägg för det jag påstår (Johansson 1994:17, Ristilammi 1994:15).

Disposition

Syftet med den här avhandlingen är, återigen, att analysera de beskrivningar, uppmaningar, erfarenheter och handlingar som produceras i arbetslöshetens namn och undersöka på vilka sätt de reproducerar den moderna arbetsmoralen. Viktigt blir då att analysera hur arbetslösa individer hanterar arbetslöshet och arbetsmoral, både med avseende på reproduktion, motstånd och alternativ till de accepterade sätten att se på och erfaras arbetslöshet. Syftet blir därmed också att pröva nya tolkningar av en tillvaro utan lönearbete, att undersöka vilka villkor som behöver vara uppfyllda för ett arbetsfritt liv och vilken mening som läggs i det av de arbetsfria själva.

Avhandlingen ska därför läsas som en färd från det diskursiva mot alternativa sätt att leva utan lönearbete. Boken inleds med kapitlet *Arbetsviljans genealogi*. Den ska inte läsas som allmän historisk bakgrund till arbetslösheten utan är ett mycket selektivt urval av historiska trådar till dagens maktstrukturer. Ofta syns dessa maktstrukturer mycket tydligare i ett historiskt perspektiv; det som nu är inarbetade rutiner var då under uppbyggnad och debatt. Kapitlet tangerar även framväxten av

en modern arbetsmoral kopplat till industrialismens och därmed lönearbetets genombrott.

Kapitlet *Att sälja sig själv* förflyttar perspektivet till samtiden. Här studeras handböckernas råd om hur man ska vara som arbetslös; ett uttryck för en förtäta diskursproduktion. Dessa två kapitel bereder vägen till *Duken, räddningen och träsket*. Här koncentreras analysen till de arbetslösas hanterande och reproduktion av arbetslöshetens diskurs genom sitt tal, sina kroppar och känslor.

Avhandlingen tar en vändning vid kapitlet *Motståndets former*. Det är en fortsättning på de arbetslösas hantering av diskursen, men nu i termer av motstånd. Olika former av motstånd prövas i nära relation till diskursen. I nästa kapitel, *Fri från Arbete*, undersöker jag tolkningar av en tillvaro utan lönearbete. Här problematiserar jag ett antal gamla sanningar om arbetslöshet och hälsa, arbetslöshetens olika faser, arbetslösas behov av aktivering och kvinnors respektive mäns upplevelser av arbetslöshet, utifrån vittnesmål om arbetsfrihet som utgör nära en fjärdedel av det självbiografiska materialet (även om det långt ifrån är bara positiva sidor som lyfts fram i dessa uppteckningar). Eftersom det här i hög grad är en fråga om invertering av de diskursiva bilderna ser jag dessa vittnesmål som motstånd med fortsatt koppling till diskursen.

I kapitlet *Ett motstånd på andra premisser?* vill jag pröva alternativa tolkningar av en moralisk eller informell ekonomi som ger mening och medel till ett arbetsfritt liv. Kapitlet utmynnar i frågan om alternativen till arbetslöshet; om de kan betraktas som en form för motstånd mot arbetslöshetens diskurs. Det leder till en diskussion om forskarens möjligheter att finna nya vägar, med ett rannsakande reflexivt avsnitt där jag granskar mina utgångspunkter för detta experiment (jfr Nilsson 1999). I avslutningskapitlet redogör jag först för svaren på frågorna och utvecklar tankar om arbetsmoral, modernitet och postmodernitet.

Arbetsviljans genealogi

Arbetslös

Jag har hamnat utanför
arbetets inrutade bur
och alla åren i buren skapade
inom mig en låst vanebur.

Och nu famlar jag med låset
som en politisk martyr,
eller ligger under täcket
och grubblar över självdestruktivitet

János Kató (KU II:15 740)

Hur formades den normalitet som gör arbetslösheten till ett utanförskap? För att kunna belysa den frågan tänker jag använda mig av ett historiskt perspektiv, närmare bestämt ett genealogiskt perspektiv på historien. Den genealogiska metoden utgår alltid från nutiden och nutidens frågor för att sedan söka sig tillbaka i tiden:

Syftet med en genealogisk undersökning är att beskriva hur vissa aspekter av ett element härrör från och fortfarande delvis struktureras av komponenter från det förflutna (Beronius 1991:50).

Det är dock inte fråga om att söka efter arbetslöshetens ursprung och förklara dess väsen med utgångspunkt i detta ursprung. Istället vill jag försöka spåra arbetslöshetens "släktskap" med andra fenomen i historien, såsom t. ex fattigvård och lösdriveri. Släktskapet består i likartade makttekniker för att utesluta och besvärja det oönskade eller farliga (jfr *ibid*:52 f.). Det är alltså inte fråga om att förtälja arbetslöshetens historia från begynnelsen och fram till idag. Snarare vill jag följa några spår som tagna var för sig kanske inte har så mycket med arbetslöshet att göra, men vars eko man kan höra än i dag både i den offentliga debatten och i arbetslösas berättelser. Jag vill alltså påvisa vissa "sega strukturer" i den västerländska synen på arbetslöshet.

Målet med en genealogisk metod är en slags kritik, ett relativiserande av det självklara, vilket också är etnologens arbetssätt. Det jag vill relativisera i det kommande avsnittet är strukturering av tid och konstruktionen av arbetsvilja.

Foucault ger i boken "Vansinnets historia" flera exempel på hur man talar om de sysslösa på samma sätt som de Primitiva; som vilda och ociviliserade. Han uppger att devisen på en korrektionsanstalt i Mainz löd så här: "Om vilda djur kan underkastas oket, har man då inte desto större hopp om att kunna korrigera människan som har vandrat vilse?" (Foucault (1972) 1992:61). I Sverige skrev landshövding Nils Reuterholm i en kommentar till 1739 års tjänstehjonsstadga att även de

som inte var fullt arbetsföra kunde vara användbara i fabrikena eftersom till och med hästar kunde vänjas vid arbete ”under måttlig åga, uppsicht och öfning” (Grill 1985:44). Grundsynen på de Andra är alltså att de är att likna vid djur, fast något mer utvecklade. De Andra kräver ledning och *tillrättaförande*, ett ord som återkommer gång på gång i de statliga utredningar som jag använt mig av i detta avsnitt (SOU 1925(29),1926(9),1928(9) och 1939(25)). Civilisationens och moralens väktare tog som sin uppgift att föra dessa varelser in på den rätta vägen genom ”tillvänjande till arbetsamhet”. Arbetet adlar mannen, till människa skulle djuret bli genom arbete. Rätten att vänja de fattiga och vilsna vid arbete togs för given och sågs som en välgärning. Allt styrande och ställande med de fattiga legitimeras av att det är för deras egen skull. Förutsättningen är att de inte vet sitt eget bästa, vilket deras fattigdom i sig ansågs bevisa. Jeremy Bentham menade att de fattiga var att likna vid ostyriga barn och inte mer kapabla att hantera frihet än dem. Därför måste de styras. Det var också en allmänt utbredd uppfattning i de ledande skikten under den tidiga industrialismen att de fattiga behövde låga löner för att överhuvudtaget vilja arbeta (Bauman 1998:130, jfr 129 f., Thompson 1967: 81).¹

Den klena tilltron till de fattiga och den därmed sammanhängande tendensen att behandla dem som objekt yttrade sig på många sätt. Försvarslöshetsstadgorna från 1846 är ett exempel: under det patriarkala tjänstehjonssystemet var det straffbart för de obesuttna att inte vara städslad av någon. Utan detta ”laga försvar” löpte de risk att gripas för lösdriveri och hamna på spinnhus eller fästning. På 1820-talet mildrades lagstiftningen på grund av platsbrist på arbetshusen i Sveaborg och Karlskrona (1819 och 1824). Redan på 1810-talet började man ta in försvarslösa på korrektionsanstalter istället för att de inte skulle påverkas av de ”grövre förbrytarna” på arbetshusen (B. Svensson 1993: 128f., SOU 1926 (9):31).

Kraven på rätt till de fattigas tid och misstanken om att de inte kunde ta vara på sig själva återspeglas också i rädslan över vad som kunde hända när allt fler sökte sig från husbondeväldet för att istället försörja sig som daglönearbetare under första hälften av 1800-talet. En diskussion följde om att de obesuttna inte kunde ta vara på sig själva, att de skulle hemfalla åt sysslolöshet, lättja och moraliskt förfall i och med sin nyvunna frihet. Om tiderna blev alltför goda skulle människor sluta arbeta, lättjan skulle ta över och de pliktmedvetna och arbetsamma skulle få betala, skrev landshövdingarna i motioner till riksdagen 1828/30 (B. Svensson 1993:130). Enligt socialpolitikern Karl Höjer var detta en misstänksamhet med gamla anor:

Alltsedan 1500-talet har farhågorna för att människorna skulle få det så tryggt i tillvaron, att de slutade att arbeta och själva tänka på sin försörjning gått som en röd tråd genom alla diskussioner omkring hjälproblemen i vårt land och hämmat utvecklingen av den inbördes hjälpen (Höjer 1952:353).

En parallell kan dras till en samtida debatt i England där man förfasade sig över det övermått av fri tid som arbetarna skulle få till sitt förfogande vid införandet av åtta timmars arbetsdag och vad denna fria tid skulle kunna medföra för moraliska konsekvenser (Thompson 1967:38, jfr Andersson 1999:75). Den fria obundna tiden ansågs vara något som de fattiga inte skulle klara av utan att drabbas av lättja och sysslolöshet. Det man djupast sett fruktade var sysslolösheten och parasitismen.

Sysslolöshet

Det engelska ordet "idle" betyder både sysslolös och lat. Andra betydelser är stillastående, fruktlös, gå på tomgång. Det svenska ordet sysslolöshet kan översättas både till "idleness" och "unemployment". Sysslolöshet har i historien setts som ett fördärv, överksamma händer var en provokation om de tillhörde de fattiga, vilket understöddes av den kristna moralen:

Om det är sant att arbetet inte är inskrivet i naturens lagar, innehålles det i alla fall i världens ordning efter syndafallet. Detta är anledningen till att sysslolöshet är upproriskhet – den på sätt och vis värsta formen av alla: den förväntar sig av naturen att den skall vara generös som i Edens oskuld och den försöker tvinga en godhet på vilken människan alltsedan Adam inte kan komma med några krav. Stoltheten var människans synd före det stora syndafallet, men sysslolöshetens synd är stoltheten hos människan när hon en gång har fallit i synd, fattigdomens absoluta högmod. I vår värld, i vilken marken inte längre är fruktbar annat än vad gäller tistlar och ogräs, är sysslolösheten synden *par excellence* (Foucault (1972) 1992:67-68, jfr Tawney (1926)1948:264).

Det provocerande är de fattigas högmod; att de *trots* sin fattigdom inte arbetar.² Provokationen blir inte mindre av att sysslolöshet, eller rättare sagt frånvaron av produktivt arbete, under 1800-talet användes som ett särskiljande tecken i de övre klasserna "as an evidence of pecuniary ability to afford a life of idleness" (Veblen (1899)1970:46, jfr Rundqvist 1989:197). Att ha råd att låta "sin" kvinna stanna hemma blev också senare ett tecken på status och respektabilitet i arbetarklassen, men med en annan innebörd. Dels är det en fråga om att vara försörjd av mannens arbete, inte av arv eller kapital, dels innebar det att kvinnorna förväntades sörja för det privata, för hemmet, som motprestation och i analogi med dikotomin privat/offentligt. Att vara hemma var acceptabelt, menade exempelvis Alva Myrdal, så länge kvinnorna verkligen gjorde nytta och inte bara latade sig. Helst skulle deras arbete efterlikna det produktiva arbetet så mycket som möjligt (Hirdman 2000:225). Sysslolöshet var alltså inget ideal eller ens alternativ för arbetarrörelsens kvinnor – ens i teorin. I praktiken var också hemmafruepoken en parentes i historien. Det gemensamma för borgerlighetens sysslolösa kvinnor och arbetarkvinnorna i hemmen var att de var ett tecken på oberoende – för männen. Det förstärkte också hans band till det offentliga livet och hennes band till det privata. De sysslolösa fattiga ställde däremot indirekt krav på del av utomståendes resurser eftersom de inte kunde sörja för sig själva eller bli försörjda inom hushållet eller byn. Sysslolösheten blev ett samhällsmoraliskt problem som i och med moderniteten får en koppling till anomytiet och rörlighet:

Det är just sysslolösheten med dess för många människor i längden ödeläggande verkningar, som jämte andra omständigheter ansetts utgöra en presumption för landsstrykeriets samhällsfarlighet. För den som har arbete är frestelsen att oberättigat anlita andras tillgångar ojämförligt mindre än för den sysslolöse (SOU 1926(9):76).

Sysslolöshet i sig var alltså inte problemet, trots formuleringarna ovan. Det var den (okände) *fattiges* sysslolöshet som ansågs förödande. Den spankulerande rentieren

var inte problematisk på samma sätt, han behövde inte lida risk att gripas för lösdriveri. Han blev visserligen också anklagad för att vara samhällsparasit av den nya borgerligheten, men han befinner sig ändå långt från de åtgärdsprogram som skulle avhjälpa sysslolösheten bland de fattiga. I definitionen av lösdrivare från den statliga utredningen 1926 är uttrycket ”utan medel till sitt uppehälle” central:³

Såsom lösdrivare behandlas *dels* (1 § 1 mom.) den, som sysslolös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle, där ej omständigheterna ådagalägga, att han söker arbete, *dels* (1 § 2 mom.) den, vilken eljest, utan att äga medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika förer ett sådant levnadssätt, att våda därav uppstår för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet (SOU 1926(9):34).

Här slås uttryckligen fast att sysslolösheten, rörligheten och den bristande arbetsviljan är kärnan i lösdriveriet. En något diffusare formulering rör levnadssättet. Lösdriverilagen, poängterar utredningen från 1939, riktar sig inte till enstaka handlingar, utan ”mot själva den för samhället och individen skadliga livsföringen“. Ytterst handlar det om individens egenskaper, om ”de asociala tendenser, som kommit till synes, ha sin rot i så djupt liggande egenskaper att ett samhälleligt ingripande ter sig nödvändigt“ (SOU 1939(25):48 f.). Det är lösdrivarens egenskaper som straffas (eller rättare sagt ”korrigeras”) inte brotten, handlingarna i sig. Detta skifte av fokus för disciplineringen har av Foucault hävdats vara ett kännetecken för den nya bestraffningsmetod som vann insteg under 17- och 1800-talen (Foucault (1974)1987:14 ff., jfr B. Svensson 1993:56ff.).

I utredningen från 1926 skrivs det också rent ut att det inte är sysslolösheten i sig som ger anledning till ingripande. Om den presumtive lösdrivaren kan visa upp att han söker arbete klarar han sig undan. Mellan raderna i utredningen från 1926 kan man utläsa olika strategier för att kringgå kravet på arbetsvilja. Att påstå sig söka arbete, att visa upp stämplade kort från arbetsförmedlingen eller säga sig vara handelsresande i t. ex säkerhetsnålar var exempel på sådana strategier. Men ordningsmakten låter sig inte luras så lätt: säkerhetsnålarna ses som täckmantel för bettleri och en stämpel från arbetsförmedlingen räcker inte. Lösdrivarens sanna egenskaper avslöjas av *sättet* han visar sin arbetsvilja på, yrket, kroppskonstitutionen, arbetsmöjligheterna osv. I en del fall blir reaktionen vid anvisat arbete utslagsgivande för bedömningen (SOU 1926(9):76 f.). Bedömningen gäller återigen individen, hans/hennes egenskaper och kropp. Förfarandet ger därmed också stort utrymme för godtycke, vilket det också kritiserades för i Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift. Godtycket riskerade drabba de oförskyllt arbetslösa, menade man (*Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift* 1923 (6):222).

Förtjänta och oförtjänta fattiga

Arbetsviljan eliminerar parasitismen eftersom den arbetsvilliga fattiga befinner sig i ett *tillfälligt* tillstånd av nöd. Det är detta tillfälliga, oförskyllda tillstånd som fattigvården såg som sin uppgift att avhjälpa i början på 1900-talet. Arbetsviljan, argumenterar den liberala reformatorn Ebba Pauli, bör användas som ett sätt att från fattigvården sortera ut ”den nöd som har sin rot i lättja och liknöjdhet” och det

”befolkningslager” som söker hjälp från fattigvården om den är lätt att få istället för att låta ”nödens grad” avgöra (Pauli 1906:12 f.). Det gällde alltså att ha både rätt art och rätt grad av nöd för att få fattigvård, annars var man inte förtjänt av den.

Det sker här en dikotomisering och hierarkisering av *deserving/undeserving poor* eller förtjänta/oförtjänta fattiga, en dikotomi som det redan finns en del forskning kring (Tierney 1958, Howe 1990, Burnett 1994, Sjögren 1997, Jordansson 1998). Sjögren har använt uttrycket värdiga/ovärdiga i sin studie av liberala reformatorer 1903-1918. Det var klassiska borgerliga dygder som tillskrevs de värdiga fattiga: pålitlighet, anständighet, arbetsamhet, försiktighet, nykterhet. Den äkta fattigdomen var försakande och krävde inget av sin omgivning. Om de värdiga fattiga ändå nödgades söka hjälp var det orsakat av yttre omständigheter och utan egen förskyllan. Ovärdiga sågs på motsvarande sätt som lata, liderliga, opålitliga, slarviga, obetänksamma och benägna på alkohol (Sjögren 1997:94 ff.). Jag har valt att använda en mer direkt översättning av det engelska uttrycket *deserving/undeserving* för att betona det underliggande kravet på motprestation från den fattige. Begreppsparet förtjänta/oförtjänta fokuserar det som står på spel här: att göra sig förtjänt av hjälp genom sitt sätt att vara, sina egenskaper och handlingar. En besläktad dikotomi som jag också använder är de oförskyllda gentemot de som har sig själva att skylla. De förtjänta har ofta gjort sig förtjänt av hjälp genom att ha råkat ut för något utanför deras kontroll och de är därför utan skuld. Att vara oförtjänt är också att ha sig själv att skylla. I båda fallen är en *individualisering* av skulden grundprincip.

Brian Tierney har i en artikel argumenterat för att sättet att sortera fattiga hade sina motsvarigheter redan på medeltiden. Skiljandet av *deserving/undeserving poor* är, enligt honom, besläktad med en kategorisering av *honestus* och *inhonestus* som gjordes under medeltiden av dem som fastställde kanon.⁴ De som definierades som *inhonestus* var hjälpsökande fattiga som kunde arbeta med sina händer och kunde hitta någon att arbeta för. Därför skulle de vägras hjälp och istället ”korrigeras” och skickas till arbete. Att ge allmosor till en *inhonestus* framstod närmast som en björntjänst och man hänvisade till St. Augustinus ord: “It is more useful to take bread away from a hungry man if, being sure of his food, he neglected righteousness” (Tierney 1958:368). Weber har hävdad att allmosor inte sågs som någon egentlig hjälp, utan att arbetsinrättningar var den metod som valdes (Weber (1934)1978:145, Tawney (1926) 1948:263 f.). Det ansågs alltså moraliskt skadligt för vissa individer att ta emot allmosor, sysselsättning i någon form anses bättre än att ”bara” betala ut understöd. I artikeln ”Arbetslöshet och nödhjälp” skriver Gösta Bagge: ”Att få pengar utan att ha gjort något för att förtjäna dem är demoraliserande; låt oss då istället lämna de arbetslösa arbete och icke understöd”(Svensk tidskrift 1915(5):283).⁵

Bakom denna tanke ligger återigen misstanken mot de fattiga: att de inte kan ta vara på sig själva, inte förmår förvalta sitt pund vare sig bildligt eller bokstavligt. Naturligtvis finns också skräcken för parasitism i detta. Misstänksamheten mot de fattiga bestod inte minst i ett tvivel på deras ärlighet. De lättjefulla som misstänktes åka snålskjuts på systemet skulle bli avskräckta av hotet om sysselsättning.

De samhällsbesvärliga

Arbetsviljan blev alltså det grundläggande instrumentet för att sortera förtjänta från oförtjänta. De som inte hade arbetsvilja skulle uppfostras till det. Två finfördelade skalor användes i denna uppfostran: graden av arbetsvilja och graden av tvång, där den förstnämnda korresponderade mot den sistnämnda. Efter det att individen mätts i dessa skalor blev han/hon inplacerad i en lika finfördelad kategorisering efter moralisk måttstock.

Ambitionen var följaktligen att i första hand hjälpa och om inte hjälpen godtogs följde tvångsåtgärder. Enligt ett lagförslag från 1926 bör tvång endast tillgripas om hjälp är resultatlös. Hjälp innebar i första hand anvisning av arbete, tvång innebar i sin lindrigaste form internering i arbetshem för den som inte betraktades som ett "djupt sjunket element" (SOU 1926(9): 58 f., 115). Arbete är medicinen men ibland måste man tvångsmata, drastiskt uttryckt. Hjälp är granne med tvång på så sätt att den goda viljan har sin resonansbotten i tvång. Rättare sagt, under namnet av hjälp, bot och uppfostran doldes det oundvikliga tvånget; straffet (Foucault (1974)1987:17). Tvång och hjälp kan också ses som två poler på en glidande skala, där de som är möjliga att rädda genom uppfostran utgör den ena polen och de oförbätterliga, djupast sjunkna elementen utgör den andra. Men även de oförbätterliga blir hjälpta till ett värdigt liv genom tvånget:

Men även tvångsåtgärder mot dem, som icke kunna anses tillhöra de socialt bildbaras kategori, måste anses för dem innebära en – visserligen av dem själva sällan uppskattad – förmån, den nämligen, att möjlighet beredes att föra en mera människovärdig tillvaro än deras föregående liv i elände, laster och brott (SOU 1926(9):71).

Det var för den felandes egen skull som tvång ibland blev nödvändigt, eftersom de själva inte insåg sitt eget bästa. Återigen är det den goda viljans legitimering; att ta ansvar för någon och anse sig veta dennes bästa. Det sistnämnda blev möjligt när vetenskapen i och med moderniteten vann företräde på ett samhälleligt plan, som neutrala återgivare av den objektiva verkligheten och sanningen. Legitimeringen av tvånget gjordes också genom den nära relationen mellan reformer och fostran. Dels ansåg man sig ha rätt att fostra i utbyte mot de erbjudna reformerna, dels ansågs reformer meningslösa utan fostran. Att bli "tvingad till frihet" blev genom dessa processer en förmån – ur de tvingandes synvinkel (Hirdman 2000:57,73,123 ff.).

I utredningen från 1926 sker alltså ett särskiljande mellan de uppfostringsbara och de oförbätterliga. I förslaget till reform av lösdriverilagen (1939) återkommer denna kategorisering. Man skiljer här mellan det uppfostringsbara klientelet och de asociala. Den första kategorin karakteriseras av arbetsovilja, bristande planmässighet och benägenhet för parasitism. Han (för det är här fråga om ett manligt kunskapsobjekt) kan ha råkat in på brottets bana av en tillfällighet, men på grund av anpassningssvårigheter, "resignation och bristande kraftanspanning", efter straffets avtjänande, hamnar han åter där (SOU 1939(25):22). Även på ett annat ställe i samma utredning påpekas att många lösdrivare blivit asociala på grund av "en psykiskt betingad passivitet inför samhällslivets krav på anspänning och självverksamhet" (SOU 1939(25):42). Passivitet eller rentav handlingsförlamning kan alltså ses som

en möjlig orsak till brott.

Det sägs om de asociala elementen, å andra sidan, att de är kriminella på grund av ett mer aktivt sökande efter lättja och undvikande av arbete. De har aldrig lärt sig något yrke eller ens provat på att arbeta, tvärtom gör de allt för att undvika ett regelbundet och strävsamt liv (jfr von Koch i Sjögren 1997:82). Trots deras relativa aktivitet (jämfört med de uppfostringsbara) är deras drivkraft eller mest framträdande egenskap lättjan:

De tillhöra emellertid mera sällan de aktiva, energiska brottslingstyperna. Även då det gäller planläggandet och utförandet av brott ådagalägga de samma bristande förmåga till förutseende och aktivitet som kännetecknar deras hela livsinställning [...]. Icke sällan föreligger hos det klientel, varom här är fråga, psykiska defekter av ett eller annat slag. Deras allmänna hållningslöshet är naturligen i många fall just att tillskriva bristande utveckling av eller abnormitet hos själslivet [...]. På grund av ifrågavarande brottslingars svagt utvecklade energi och aktivitet ådagalägga de mera sällan sådana brottslingsegenskaper, att de kunna anses vådliga för annans säkerhet till person eller egendom, i följd varav förvarings- och interneringsinstituten icke spela någon större roll för bekämpandet av deras kriminalitet. Över huvud taget äro dessa brottslingar icke så mycket samhällsfarliga som samhällsbesvärliga (SOU 1939(25):22-23).

En ny kategori skapas följaktligen i gråzonen mellan kriminalitet och oordentlighet, mellan brott och lättja. Behovet av att definiera denna kategori kan delvis förklaras av att lösdrivare och villkorligt dömda föreslås lyda under samma lagstiftning. Argumentet för det är att det gemensamma, egentliga problemet för vissa av de tidigare åtskilda kategorierna är bristande arbetsvilja. Omdefinitioner av de båda kategorierna måste till för att definiera en ny helhet. Lösdrivarna bör få inskränkningar i sin handlings- och rörelsefrihet, liksom de villkorligt dömda haft i tidigare lagstiftning. De villkorligt dömda å andra sidan, är inte riktigt lika kriminella som andra längre. Rättare sagt, de är kriminella på andra grunder, nämligen lättja.

”Vida artskild”

Definitioner av kategorier är alltså en ständigt pågående process med långt ifrån givet resultat. Till den moderna maktutövningens tekniker hör också en alltmer fördelad kategorisering och ett isärhållande av dem, enligt de resonemang jag förde inledningsvis. Sorteringen av manligt och kvinnligt används hela tiden som instrument i dessa processer. Kategorin lösdrivare rymde både kvinnor och män medan den samhällsbesvärlige entydigt är en man. Avskiljandet av kvinnorna som en särskild sort är ett nycklexempel för att fördjupa förståelsen för de mekanismer som skiljer ut de Andra. Det är en tydlig praktik som kan förklara andra, dolda kategoriseringar efter kön.

G H von Koch, en av tidens stora debattörer i fattigvårdsfrågan och tillika statens fattigvårdsinspektör, förespråkar i ett tryckt föredrag från 1923 att man bör behandla kvinnliga och manliga lösdrivare på olika sätt. Kvinnliga lösdrivare bör företrädesvis omhändertas av enskilda hjälporganisationer (där många kvinnor var engagerade). von Koch anser nämligen att det fodras ett ”särskilt intresse av religiös eller humanitär natur för att kunna uträtta något bland kvinnor av lösdrivare-

typ, dit många prostituerade måste räknas” (*Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift* 1923 (5):161). Med männen är det annorlunda, fortsätter han, och nämner att fattigvården förfogar över vissa maktmedel. Han säger det inte rakt ut men underförstått är det maktmedel som inte anses lämpa sig för kvinnor.

Samma år som von Koch håller detta föredrag gör Svenska fattigvårdsförbundet ett uttalande om att man bör skilja prostitutionen från lösdriveriet och istället behandla frågan i samband med utredningar om könssjukdomars utbredning. Motiveringen är att prostitutionen är ”vida artskild” från övriga företeelser rubricerade som lösdriveri samt det orättvisa i att endast den kvinnliga parten straffas. Att prostitutionen lös gjordes som ett eget problem kan till stor del förklaras med att den reglementerade prostitutionen upphörde 1918 (Lennartsson 2001:55 f.). Under den reglementerade prostitutionen var inte själva prostituerandet olagligt, men den prostituerade kategoriserades ofta samtidigt som lösdrivare. Återigen, det var personen, individen som straffades, inte handlingen. I och med reglementeringens upphörande blev prostitution ett fält som låg öppet för nya definitioner. Den reglementerade prostitutionens noggranna kontroll av de prostituerade ersattes av en problematisering av fenomenet, fortfarande med kvinnorna som de problematiska, som objekt.

Det fanns också kvinnliga lösdrivare som parallellt med prostituerade blev ett eget problem. G H von Koch efterlyste 1928 arbetshem för kvinnor och det var då inte prostituerade han syftade på, utan flera kategorier:

- 1) Mödrar, som på grund av ”lättja och liknöjdhet” inte försörjer sina barn.
- 2) ”besvärliga, bråkiga, mindervärdiga understödstagare å ålderdomshemmen, som störa trevnaden för de ordentliga pensionärerna.”
- 3) Kvinnliga lösdrivare och bettlare.
- 4) Okontrollerbara sedeslösa kvinnor som inleder förbindelser på ålderdomshemmen, vilket resulterar i ”mindervärdiga avkomor”.

Dessa kategorier bör enligt von Koch avskiljas från ålderdomshemmen där de uppges störa ordningen och avskräcka gamlingar. Det är alltså inte enbart fråga om de kvinnor som förut kunde sorteras in under lösdriverilagen, utan också de försumliga mödrarna och besvärliga och bråkiga kvinnor som ska ut från ålderdomshemmen. Detta ska ses i ljuset av etablerandet av ålderdomshemmen som en bastion för hedervärda gamla, en idealbild hämtad från borgerliga privata ålderdomshem (Sjögren 1997:113 f.).⁶ Etablerandet skedde under uttalat avståndstagande från den gamla odifferentierade fattigvården och också med en samtida skarp avgränsning mot arbetshemmen.⁷ Enligt von Koch var det den dagliga och obehagliga kontakten med ”osnygga, fysiskt och moraliskt lågt stående individer” som avskräckte de hederliga fattiga från ålderdomshemmen. De manliga elementen skickades till arbetshemmen, men det fanns bara tre arbetshem för kvinnor vid den här tiden. I egenskap av statens fattigvårdsinspektör uppmanar von Koch i denna artikel landets kommuner att inkomma med önskemål om plats för kvinnor, för att få ut denna kategori från ålderdomshemmen (*Tidskrift för fattigvård* 1928(3):164-165).

Redan 1922 uttalade sig sysslomannen vid Köpings ålderdomshem i frågan

om kvinnorna på ålderdomshemmen. I en enkät över erfarenheterna från den nya fattigvårdslagen (1918) skriver han att det är bra att sinnesjuka avskiljts till vårdhem och "oro-elementen" till arbetshem. Däremot kan ogifta unga kvinnor med oäkta barn "göra ett annars idealiskt ålderdomshem till ett riktigt inferno för de gamla" (*Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift* 1922(1): 40). Det finns alltså en oroande rest på ålderdomshemmen, en besvärlig grupp som varken är prostituerade eller sjuka. Först och främst sedda som kvinnor passar de inte i ålderdomshemmen där de förvrider huvudet på hedervärda gamla och får mindervärdiga avkommor. De passar heller inte som kvinnor i de befintliga arbetshemmen med de maktmedel som där finns, anpassade för män. Någonstans mellan 1923 och 1928/29 avskiljs både prostituerade och kvinnliga lösdrivare, försumliga mödrar och bråkiga kvinnor från den manliga kategorin lösdrivare.

Det svagare könet

Nu när vi sett hur biologiskt kön görs till en viktig skiljelinje i kategoriseringen, blir nästa steg att analysera hur kön används som sorterande instrument även indirekt. Kategorierna män och kvinnor byts då ut mot manligt och kvinnligt som verktyg för sortering och underordning.

Att ge fattiga allmosor ansågs skadligt som vi såg ovan. Sysselsättning var att föredra. Formerna för sysselsättningen har skiftat men grundprincipen är densamma. I den statliga utredningen från 1926 används termen hjälparbete. Systemet med hjälparbete fanns sedan tidigare i form av de nödhjälpsarbeten som organiserades av Statens Arbetslöshetskommission (AK) efter första världskriget med anledning av den massarbetslöshet som inträdde då (Eriksson 1999). Men i SOU 1926(9) är det tal om att ett nytt klientel ska träda in och prova arbetets medicin. I en speciell motivering av Erik Lindeberg, ansvarig för AK-arbeten i skogen, uttalas farhågor om detta. Hittills har endast oförvållat arbetslösa och oförvitliga personer tagit del i detta arbete, påpekar han, men nu kan det bli fråga om bettlare och andra. Han ser hot om internering som ett verkningsfullt medel att få det att fungera (utom för de "djupast sjunkna elementen") men manar ändå till försiktighet. Han önskar sig bara yngre engångsförbrytare som "äga vissa förutsättningar att bli samhällsnyttiga" och arbetet bör bedrivas småskaligt (SOU 1926(9):176). Med dessa reservationer berättar Lindeberg om sina erfarenheter av nödhjälpsarbete i skogen. Huvuddelen av arbetarna har varit manliga fullt arbetsföra arbetslösa, men man har också sysselsatt kvinnliga arbetslösa och manliga, mindre arbetsföra arbetslösa. Ett försök i liten skala med textilarbetare i skogen avlöpte väl, trots att det var frågan om "ett för grövre arbete så pass främmande arbetarmaterial" (ibid). För den här kategorin har lättare skogsarbete varit lämpligast med tanke på deras kroppskrafter: "Längre gångväg till arbeten än ca 4 kilometer tröttade märkbart de vid dylika strapatser ovana arbeterskorna". Här har den tvåkönade kategorin blivit enkönad; de mindre arbetsföra männen hamnar i den kvinnliga kategorin och ställs mot den manliga. Det blir återigen en fråga om argument för att skilja ut kvinnorna, i det här fallet snarare det kvinnliga. Det fanns inga anmärkningar på arbetsviljan eller sättet att

utföra arbetet, men antalet lämpliga arbeten var begränsade för kvinnorna och kraven på förläggning och särskild klädedräkt ansågs större än för manliga arbetslösa. Det fanns heller inga realistiska yrkesutsikter för kvinnorna eftersom de knappast kunde få anställning på den ordinarie arbetsmarknaden som skogsarbetare. Trots detta kunde man tänka sig att sysselsätta kvinnor periodvis, om det skulle visa sig nödvändigt. I en not upplyses om att man i västsvenska län ordnat arbetshem för kvinnor i gammal manufakturstil och att arbetet precis som under den egentliga manufakturtiden växlas med jordbruksarbete.⁸ Lindeberg avslutar sitt yttrande med förslag till skilda arbetsplatser för tre kategorier lösdrivare: bästa klientelet, (prövning av) tvivelaktiga individer och sämre klientelet (Ibid:169 ff., speciell motivering).

En diskussion som börjar med problemet att ett "sämre" klientel ska in i en existerande form av arbetsträning glider över i en diskussion om hur kvinnorna (inkluderat de mindre arbetsföra männen) klarat av hjälparbete, trots sitt kön. Det kan i Erik Lindebergs ögon vara så att det nya klientelet inte är lika starkt och uthålligt som de fullt arbetsföra männen som här utgör den tysta oproblematiske normen i *egenskap av män*, inte av arbetslösa. Kanske är det ett sätt att mellan raderna påpeka att de som tillhör kategori B inte är riktigt lämpade i skogen och att "det sämre klientelet" kan hänföras till denna kategori, den mer kvinnliga, primitiva kategorin.

Den inneboende arbetsviljan

Arbetet som medicin var en del av ett moraliskt program ämnat att ändra individens livsföring. I en artikel i *Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift* 1922 förklaras syftet med tvångsarbetsanstalterna vara att:

...mottaga personer, som ådömts tvångsarbete, samt genom deras hållande till arbete, genom moralisk påverkan och genom en i övrigt så vitt möjligt för varje fall lämpad behandling söka väcka deras arbetshåg och sätta dem i stånd att föra ett nyktert och ordentligt liv (*Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift* 1922 (3):71)

Tanken var att sysselsättningen skulle kunna leda till arbete efter vistelsen på anstalten, men huvudsaken var att väcka deras "arbetshåg" och förmå dem leva på ett ordentligare sätt. Arbetsviljan är en viktig del i den önskade livsföringen, även när det gällde reserverbeten (ibland kallade hjälparbeten, AK-arbeten eller nödhjälpsarbeten). Den ses som en naturlig kraft som är inneboende i människan: "starka produktionskapande krafter, som måste tillgodoses, om individen ska känna sig tillfredsställd och kunna bibehålla sin arbetsförmåga" (SOU 1928(9): 120). Arbetsviljan ses som något närmast essentiellt i människan, ett behov som måste tillfredsställas, både som ett mål i sig och som medel för att hålla sig arbetsför. Det är alltså både ett individuellt och ett samhälleligt behov som möts i arbetsviljan. Därav det ständiga testandet och tränandet av den. Reserverbeten fungerade som konstruktioner för detta ändamål, som "rensningemedel inom ett försäkringssystem" (SOU 1928(9):137 f, jfr Höjer 1952: 89,116). Fördelen med statliga konstruerade

arbeten var att de kunde användas som ett slags experimentella rum med en genomsiktlighet som arbeten ute på öppna marknaden aldrig kunde erbjuda. I dessa arbetsviljans laboratorier testades tanken att om "bara incitamenten var de rätta så skulle folk nog arbeta" (Eriksson 1999:105). Här tillämpades principen om det mindre önskvärda: lägre lön, dåliga förläggningar, tungt arbete. Det verkade som om arbetets karaktär var av vikt för den fostrande effekten, arbetet fick gärna vara fysiskt ansträngande (bild 1). Detta kan vara besläktat med puritanismens tanke att hårt arbete medför själslig rening; synden piskas ur kroppen (Gustafsson 1994:42). Men det kanske inte var arbetet i sig som upplevdes vara det värsta med de olika formerna av konstruerade arbeten. John Burnett skriver om förhållandena i de engelska arbetshusen: "The dread and stigma of the 'House' lay more in the prison-like discipline, the low diet and pauper dress, than in the work required" (Burnett 1994:133).

Sett ur den goda viljans perspektiv var situationen en annan. De som hade reservarbete höll sig arbetsföra, de var skyddade från sysslolöshetens frestelser och de kunde åtnjuta "det stöd och den vederkvickelse åt arbetsviljan, som en välordnad förläggning under lämplig kontroll kan skänka" (SOU 1939(25):101).⁹ Lägre lön för nödhjälpsarbetare och en restriktiv understödsverksamhet ansågs nödvändigt för den arbetslöses egen skull. Byråchef Otto Järte skriver i artikeln "Om arbetslöshetsfrågan":

Detta system har naturligtvis både tätt sig och känts mycket hårt för individerna, men det har varit nödvändigt, icke minst för de arbetslösas egen skull, enär denna strängare praxis intresserat och tvungit de arbetslösa att hellre skaffa sig bärgning med eget arbete på öppna marknaden än vegetera på det allmännas bekostnad (*Svensk tidskrift* 1923(13):455).

Arbetslösheten skapas som problem

I inledningen till 1928 års utredning konstateras att problemet arbetslöshet sedan 1920 nått en tidigare aldrig skäddad omfattning och att det därmed blivit en av de viktigaste frågorna på den socialpolitiska dagordningen i Sverige och andra länder (jfr *Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift* 1922(1):2). Meningarna har gått isär om orsaker och åtgärder, men i fråga om en sak har alla varit eniga:

...att arbetslösheten i sig själv är ett ont, som är ägnat att medföra skadliga och nedbrytande verkningar av olika slag för såväl den arbetslöse själv som hans familj och samhället (SOU 1928(9):113).

Pronominet "hans" indikerar att arbetslöshet redan här sågs som ett i huvudsak manligt problem. Lönearbetet kom ju att höra till den offentliga, manliga sfären i motsats till den privata, kvinnliga, som jag nämnde i inledningen. Vid arbetslöshet riskerade därför mannen att hamna i fel sfär, i hemmet, där han inte bara var en anomali utan också en fara för sig själv och andra. I resonemanget efter citatet ovan målas bilden upp av en man hotad av socialt sammanbrott vilket i sin tur ansågs hota hela hans familj. Hans ansvarskänsla undergrävdes av arbetslösheten och han var hänvisad till sina medmänniskors välvilja, demoraliserad, deprimerad och ut-

fattig. När familjeförsörjarens inkomster börjar ta slut leder det till slitningar och det kan bli svårt för den arbetslöse mannen att sitta överksam då familjen börjar lida brist på det nödvändigaste, allt enligt utredningen. Dessutom försvåras barnens uppfostran eftersom det blir svårt att upprätthålla auktoriteten under de rådande omständigheterna (SOU 1928 (9):113, Komarovsky (1940)1971).¹⁰ På omslaget ser vi honom personifierad av vävputsare A. Malmros, omgiven av sin familj. Reportaget som bilden är hämtad från handlar om MYAs nedläggning i Malmö 1958. Mannen är fotograferad snett uppifrån, omgiven av sin familj, förtvivlat blickande in i kameran. Ingressen lyder: "För man vill arbeta och försörja sin familj, eller hur? Gud hjälpe mig" (*Morgontidningen* 1958 09 29).

Att det var just på mannen det tyngsta ansvaret vilade hade en legislativ grund i att mannen hade ovillkorlig försörjningsplikt mot kvinnan och barnen i sin familj, medan kvinnan bara hade försörjningsplikt mot barnen (Sjögren 1997:55 f.). Att försörjningsplikten var organiserad på detta sätt var dock varken en slump eller en självklarhet.

Liksom i fattigvården blev arbetsviljan ett instrument för att hantera och definiera arbetslösheten när den började ta form som ett eget problem. Förutsättningen för att bli kategoriserad som arbetslös var att vilja och kunna arbeta men inte få arbete. Det var ett missnöje med själva tillståndet som konstituerade kategorin. Ett annat element i konstituerandet, som vi känner igen från fattigvården, är misstanken om parasitism och skiljandet av förtjänta och oförtjänta. Gränsen mot lösdrivarna och de arbetsskygga måste ständigt vaktas.

Ett exempel på en kategori som riskerade att sammanblandas med de hederliga, förtjänta arbetslösa var de försumliga försörjarna. Försumliga försörjare försökte enligt socialpolitikern K J Höjer¹¹ ofta ge sken av att vara oförskyllda arbetslösa, men dessa kategorier fick inte sammanblandas. De som åtnjöt fattigvård och undlät att försörja sin familj på grund av lättja och liknöjdhet ansågs vara försumliga försörjare. I diskussioner om dem framkommer på olika sätt att det är män som åsyftas, vilket som sagt har att göra med att den huvudsakliga försörjningsbördan låg på männen. Men som vi såg i diskussionerna om de bråkiga kvinnorna på ålderdomshemmen fanns en kvinnlig motsvarighet, de försumliga mödrarna, definierad genom sitt bristande ansvar för barnens försörjning. Den liberala reformatören Agda Montelius menade att det var en ännu värre företeelse än de manliga försummarna (Sjögren 1997:59 f.). Botemedlet var intagning på arbetshem för att lära den försumlige att själv ta ansvar för sin familjs försörjning. Det var dock inte alltid den kuren hade någon verkan, enligt Höjer. Arbetshemmen fungerade i allmänhet avskräckande och det var som sådana de hade sin viktigaste funktion, men bland dem som ändå måste tas in på arbetshemmen var många av en mer "styvsint läggning". På grund av "slöhet, slapphet" och "allmän indolens" ansågs de svåra att komma tillrätta med. Höjer menade att många av dem inte begärde annat av livet än en hygglig försörjning och tog frihetsberövandet och det förhållandevis lätta arbetet på hemmen med jämnmot (*Tidskrift för fattigvård* 1928(3):145ff, Sjögren 1997:59 f.).

Att pröva arbetsviljan genom att erbjuda arbete var även när det gällde arbetslösa en strategi för att sälla ut de oförtjänta. Ett annat sätt var att vid utformande av understöd och hjälparbeten utgå från principen om det mindre önskvärda: de

arbetslösa skulle helt enkelt ha det sämre på alla vis för att uppmuntra dem till att ta ett arbete när ett sådant erbjuds på den ordinarie arbetsmarknaden. Denna strategi kom sedermera att kallas *incitament*. Även de som var oförskyllt arbetslösa behövde incitament:

/.../ att en tekniskt taget ofrivillig arbetslöshet i verkligheten också kan bero på åtgöranden, och än mer på frånvaro av åtgöranden, från de arbetslösa själva. Man kan nämligen svårigen finna något område, där inträdandet av ett riskfall i sådan grad som här beror av den försäkrade själv, i det att skadan, dvs. arbetslösheten, gör sig gällande icke blott på grund av åtgärder, som han vidtar, utan redan genom att han icke uppbygger alla sina krafter för att undgå den. Det behövs därför endast att understödsväsendet försvarar den arbetslöses positiva ansträngningar att söka sig arbete, för att det ska komma att öka arbetslösheten, även om han icke alls gör något för att undandraga sig arbete (SOU 1928(9):135)

Även de oförskyllt arbetslösa är alltså, paradoxalt nog, skyldiga till sin egen olycka. Arbetslöshet är per definition att räkna som den arbetslöses eget fel eftersom han inte uppbygger alla sina krafter för att undgå skadan. Individualiseringen av skuld finns med från den första arbetslösa dagen.

Förut nämnde Otto Järte uttryckte saken mer oförblommerat: det var de ”mindervärdiga” arbetarna som drabbades av arbetslöshet, medan de duktiga sällan behövde gå utan arbete (*Svensk tidskrift* 1923(13):454). Åtta år tidigare skrev Gösta Bagge i samma tidskrift:

Därtill kommer, att en del af de arbetslösa tillhöra den kategori arbetare, som också under normala förhållanden icke nedlägga normalt intresse, villighet och duglighet i sitt arbete- det är ju just den sortens arbetare, som först och främst mista sin anställning, när depressionstiden kommer (1915(5):285).

Spår till nutiden

De historiska spåren från den liberalt präglade diskussionen i början av seklet som jag nu har följt är viktiga för förståelsen av vilka mekanismer som ligger bakom föreställningar om arbetslösheten på 1990-talet: rädslan för parasitism, talet om incitament och inte minst synen på den fattiga/arbetslösa som lat, passiv och oförmögen att inse och agera utifrån sitt eget bästa.¹²

Det finns vissa paralleller mellan beskrivningarna av de samhällsbesvärliga och beskrivningar av arbetslösa idag. Om man sammanfattar vad som kommer fram om de samhällsbesvärliga i utredningstexten kan man konstatera följande: de samhällsbesvärliga lider av passivitet, bristande planmässighet, bristande förmåga till självverksamhet, förutseende och aktivitet, bristande ihärdighet, saknar fysisk och psykisk uthållighet, är inte företagsamma, händiga och vakna, saknar oftast personlig ambition och fallenhet för konsthantverk. De utmärks av allmän hållningslöshet, bristande utveckling, abnormt själsliv och har en svagt utvecklad energi och aktivitet. De är ofta psykiskt abnorma, har benägenhet för parasitism och en “ovilja eller oförmåga att efterkomma samhällslivets krav på arbetssamhet och skötsamhet”. Alkoholproblem och psykiska defekter är inte ovanliga. Kroppsligen sätter deras lastbara och oregelbundna arbetssätt spår i kroppen, som utmärks av att den är svag

och har infantila drag.

Denna "fantombild" har vissa drag gemensamt med hur arbetslösa uppfattas (eller tror att de uppfattas) idag: som passiva, parasiterande, bristande i fråga om rutiner och målmedvetenhet. De hotas av fysisk och psykisk ohälsa och riskerar att få alkoholproblem. Men några enkla paralleller går inte att dra. Mycket av det ideologiska tankegodset som produceras om arbetslösheten idag har sitt ursprung i tidigare historiska skeenden, men samhällsförhållandena och grupperna man vänder sig emot är inte desamma. Epitet som "psykiskt abnorma", "abnormt själsliv" har omformulerats och förpassats till psykiatri, och "svaga kroppar med infantila drag" är inget vi förknippar arbetslösheten med idag. Tattarna, som lösdriverilagstiftningen i hög grad riktade sig emot, har sedan länge försvunnit som samhällsproblem från den politiska dagordningen (B. Svensson 1993:202 f.), liksom luffarna och vagabonderna. Rörlighet ses inte längre som något hot utan blev snarare etablerat som norm i moderniteten. Arbetslöshet innebär oftast inte en lika stor ekonomisk katastrof som innan försäkringarna blev allmänna (även om de långt ifrån täcker in alla arbetslösa).

Rätten till den arbetslösa tiden är dock fortfarande en öppen fråga. Tid, kropp och själ är också nu aktuella som gengävor. Rätten att uppfostra till arbete kvarstår fast under namn som rutiner, sysselsättning och anställningsbarhet i arbetsmarknadspolitiska åtgärder.

Talet om arbetsvilja och understödstaranda har förvandlats till diskussioner om incitament och beroendekulturer, där grupper och individer särskiljs efter omdöpta kriterier; inte klass, kön och etnicitet utan entreprenörsanda och kompetens. Åtskiljandet av förtjänta och oförtjänta sker mer oförmärkt och under andra namn. Fortfarande är det ett krav på arbetslösa att ha arbetsvilja; det är en del av själva definitionen på arbetslöshet. Misstanken om oförtjänta yttrar sig genom larmrapporter i massmedia om bidragsfusk och att ingen vill ta "skitjobben", men framkommer också i mina intervjuer med arbetslösa som ett sätt att särskilja sig från de lata.¹³

Vissa forskare kritiserar den "medelklassmoral" som döljer sig i ord som apati, okunskap och oansvarighet när man beskriver arbetslösa. Kategorierna, *homo honoris* och *homo calculans*, kommer till användning som två förhållningssätt. Men i beskrivningen av de båda kategorierna återfinns vissa gemensamma drag med de förtjänta och de oförtjänta: *Homo honoris* har arbetsvilja, men har resignerat. Han är passiv, men ärlig, har inte mycket pengar men en utvecklad social ekonomi. *Homo calculans*, å andra sidan, har ingen arbetsvilja, han är aktiv och har pengar eftersom han arbetar svart och utnyttjar systemet (Engbersen et al. 1993:200). Sättet att beskriva dessa kategorier kvarstår alltså som en seg struktur, men dränerat på moraliskt innehåll, vilket i någon mån kan sägas vara betydande för ett senmodernt tillstånd (jfr Bauman 1998).

Sammanfattningsvis kan man säga att arbetslösheten skapas som problem på 1920-talet utifrån en uppsättning äldre moraliska föreställningar hämtade från fattigvård och lösdriveri. Mycket har dock ändrats, dels vad gäller urskiljandet av prostituerade, psykiskt sjuka och kriminella som speciella kategorier, dels ifråga om de historiska förutsättningarna. Det som står på spel, nu som då, är arbetsviljan.

I nästa avsnitt ska vi därför se närmare på hur arbetsmoralen etableras i själva lönearbetet.

Arbetets tid och rum

Etablerandet av lönearbetet som norm skedde inte enbart genom inpräntande av arbetsvilja hos dem som inte försörjde sig själva. Arbetsviljans utövande i det nya lönearbetet var också att likna vid ett slagfält, där en ny syn på tid och rum bröts mot skråväsendets traditioner och bondesamhällets tidsuppfattning. I den tidiga industrialiseringen gjordes försök att skapa en ny typ av arbetskraft (Asplund 1983: 95 ff., Frykman/Löfgren 1979:33). Det skedde genom en uppdelning och disciplinering av tid och rum och genom att fördela individerna i dem. Den ideale arbetaren skulle gå upp tidigt, gå till fabriken vid ett visst klockslag, arbeta idogt tills klockan avgjorde att det var rast, därefter arbeta igen tills det var tid att gå hem. Historikern E. P. Thompson har i en artikel diskuterat hur disciplineringen av tiden hängde samman med den nya industrikapitalismen och jag vill här ta upp några exempel ur den.

Makten över tiden kunde ta sig mycket konkreta uttryck. Berättelser om hur både arbetsgivare och arbetare beslagtog och manipulerade klockor vittnar om tidens centrala betydelse på de nya arbetsplatserna. En moralisk diskussion om tidens rätta brukande och vikten av att stiga upp tidigt på morgonen understödde den tidliga disciplineringen i fabriken (Kildal 1986, Foucault (1974)1987:175 ff.).¹⁴ Att stiga upp tidigt på morgonen ansågs mycket viktigt: ligga och dra sig mellan varma lakan på morgonen kunde däremot ge rent fysiska men: köttet blev som kokt, huden fördärvad och nerverna förslappade (Thompsen 1967:88). Även i Sverige fanns tidigt en förespråkare för flit och restriktiv vila. Christopher Polhem sov högst tre timmar om dygnet under sin studietid: ”Det är ingenting som så bedövar hjärnan och gör den oduglig för dess rätta bruk som för mycket sömn” (Strandh 1985:8)

Att förslösa tid sågs som en synd enligt den puritanska traditionen. Det gällde att förvissa sig om sin utvaldhet genom systematisk självkontroll. Om man ändå tvivlade på sin utvaldhet ansågs arbete vara medlet för att förjaga tvivlen (Weber (1934)1978:54 f., Gustafsson 1994:42)¹⁵. Den utmätta tiden på jorden skulle tas väl tillvara och människorna skulle betänka sin förgänglighet. I det borgerliga projektet blev *brukandet* av tid omladdat till *utnyttjandet* av tid; det gällde utvinna mesta möjliga resultat ur den. Tiden blev en fråga om karriär och utveckling och ansvaret för framtiden hamnade hos individen själv (Frykman/Löfgren 1979:34 f., Kildal 1986:121, jfr Asplund 1983:98). Den nya syn på tiden som stegvis vann insteg med industrialismen och lönearbetet har av sociologen Nanna Kildal kallats en kvantitativ tidsnorm. Hon gör en distinktion mellan kvalitativ och kvantitativ tidsuppfattning och menar att den sistnämnda har blivit normerande i och med industrialismen. Den kvalitativa tidsuppfattningen (eller det mytiska tidsmedvetandet) refererar till händelser, är konkret och uppgiftsorienterad, medan den kvantitativa utgår från abstrakta tidsenheter och refererar till sig själv (Kildal 1986).¹⁶ Jag kommer härnäst att använda ordet tidsnorm både vad gäller kvantitativ tid och kvalitativ

tid eftersom jag vill betona att det trots den kvalitativa tidsnormens underordning finns en möjlighet för individen att använda den och att de är likvärdiga för mig.

Uppdelningen av tiden motsvarades också av en rumslig avgränsning: fabriksgrindarna var bara öppna vissa tider för in- och utpassering, arbetet och rasterna skulle äga rum innanför fabriken vägg (jfr Foucault (1974)1987:166 f.). Tidsindelningen och rumsfördelningen skedde också utifrån dikotomin privat och offentligt; ingenting personligt fick förknippas med arbetet, det personliga kom att höra till det privata livet. Arbetstid skulle vara "ren" tid vilket möjliggjordes med hjälp av den nya uppfattningen att tid är en anonym och abstrakt kvantitet. Återigen ett konkret exempel ur Thompsons artikel: en arbetsgivare i 1700-talets England skrev en hel bok med regler för arbetet på hans fabrik. Han ondgjorde sig över hur arbetarna försökte lura honom på tid och fastslog att han krävde 13 1/2 timmes arbete per dag, och det bortsett från:

[...] being at taverns, alehouses, coffee houses, breakfast, dinner, playing, sleeping, smoking, singing, reading of news history, quarelling, contention, disputes or anything forreign to my business, any way loytering (Thompson 1967:81).

Gränsen mellan arbete och andra aktiviteter var alltså långt ifrån knivskarp i de förindustriella miljöerna (Frykman/Löfgren 1979: 30, Moser 1998, jfr Turner 1982). Det gällde därför att utkristallisera det rena arbetet ur allt som var främmande för dess syfte, dvs. allt som hörde till arbetarens person. Taylor drog i början på 1900-talet ytterligare konsekvenser av detta, då han förespråkade att inte ens den personliga yrkeskunskapen skulle få rum i fabriken. Istället skulle den samlas hos "tankearbetare", ingenjörerna, och göras till vetenskap. De som tidigare bar den personliga kunskapen skulle då bli "handens arbetare" och enbart utföra vissa bestämda arbetsmoment. Taylors tidsstudier var också ett sätt att dra rutiniseringen och kontrollen av tiden till dess yttersta spets (Taylor 1911, jfr Arvastson 1987, Asplund 1983:101).

Detaljrikedomen i citatet ovan antyder att disciplineringen av den nya industriarbetaren mötte motstånd. Traditionerna från skråväsendet med lediga måndagar (firandet av St Monday i England, så kallade blåmåndagar i Sverige) och badutflykter var svåra att få bukt med. Det rumsligt avgränsade arbetet fanns visserligen tidigare men bara undantagsvis (Beronius 1986:105 f.). Både hantverksarbetet och jordbruksarbetet var extensivt i tid och mer uppgiftsorienterat än det nya lönearbetet. Det var heller inte lika bundet till rummet i meningen en specifik arbetsplats utan kunde äga rum i hemmet i form av förlagssystem, eller arbete inomhus i jordbrukar- och fiskarfamiljer och inte minst utomhus eller hos någon annan. Därmed inte sagt att det var bättre eller mindre slitigt arbete. På ett generellt plan är det återigen en fråga om skilda maktteknologier; en direkt makt riktad på kropp och gärning förbyttes mot en panoptisk makt, där övervakning och fördelning av individer blir viktiga tekniker. Fängelsets och hospitalets principer om fördelning och övervakning av individer gav ekon i de nya industriella miljöerna (Foucault (1974)1987, (1972) 1992). Genom att tilldela individen en bestämd plats och tid invid en maskin blev det också svårare att åstadkomma kollektivt motstånd. Ackordssättningen förändrades t. ex i och med tidsstudiemannens inträde på arbetsplatserna så att över-

enskommelser mellan arbetarna om nivån för ackorden försvårades.

Tomrum, tom tid

Disciplinering genom arbete lyckades trots motståndet ganska väl. I det moderna samhället blev det så småningom självklart att rutinisera tid, skilja mellan arbete och fritid (och därmed privat och offentligt), att stiga upp tidigt och att känna arbetsvilja. Självklarheter blir ofta tydligare när de upphör. Arbetslöshet är därför en situation där arbetets principer blir blottlagda eller t o m drivs till sin spets. En vanlig reaktion på den nya situationen som arbetslös är att försöka bibehålla arbetsstrukturen; man försöker stiga upp tidigt, skilja mellan "arbetstid" och "fritid", mellan helg och vardag. Att vid avgörande händelser fortsätta som förut kan vara en strategi för att behålla kontrollen över sitt liv (Giddens 1991:31, Backlund 1973:85, jfr Hänninen 1996). En kvinna i mitt material skriver att hon har som ambition att ha samma dygnsrytm och rutiner som när hon arbetade (KU 15 027). Det gäller också att få tiden och rummet att stämma, så det blir "rätt". Exempelvis beskriver en kvinna hur de dagliga inköpen blev problematiska. Hon ville inte gå till affären mitt på (arbets)dagen för det var "fel" tid, men om hon gick till affären på eftermiddagen skulle antagligen de arbetande tycka att hon, som går hemma hela dagarna, likaväl kunde handla på dagtid: "De förstår inte att för mig blir dagen 'rätt', som vanligt. Det är många små rutiner som blir rubbade. Det gäller att skaffa sig nya snabbt" (KU 14 787). Hon har hemlighållit sin arbetslöshet inför omgivningen, men blev "ertappad" en dag på stormarknaden på arbetstid (ibid).

Arbetstid är också fel tid för fritidsaktiviteter, även för de arbetslösa.¹⁷ Fritiden är förknippad med en vilja och känsla av lust som ska komma inifrån, menar en av de kvinnor jag intervjuat. Om hon som arbetslös blir uppmanad att göra något som förut varit hennes fritidssysselsättning på sin arbetslösa tid försvinner hela den lustfyllda effekten: "Det får inte bli ett arbete för då är det inte roligt längre" (intervju 97 08 13). Problemet är alltså dels att fritiden inte kan bedrivas på arbetets tid, eftersom rummet "smittar", dels att den inte kan bestämmas eller beordras fram av någon annan. Då blir det allvar. Allvar på rätt tid och plats är dock något många arbetslösa strävar efter, som en värdig kompensation för arbetet (jfr Gustafsson 1994:35 f.). Det gäller för många att skaffa sig en sysselsättning som anses tillräckligt krävande eller omfattande för att vara tröttande eller som åtminstone kan motsvara arbetet i tidsomfattning. En av männen jag intervjuat, Kjell, skaffade sig draghundar efter en period av arbetslöshet. Situationen innan denna förändring beskriver han som outhärdlig; han bodde i en lägenhet och hade ingenting att göra och började så småningom "klättra på väggarna". I intervjun påpekar han att det var åtta timmars arbete plus fritiden som skulle ersättas med något, så det var nödvändigt att det var något tidskrävande. Återigen ser vi hur tidens förbrukande är viktigare än uppgiften, enligt den kvantitativa tidsnormen, samt hur lönearbetet som norm konkretiseras i de åtta timmarna.

Som kontrast till vad han menade var tillräckligt tidskrävande nämnde han att det finns de som skulle nöja sig med att ligga på soffan, läsa tidningar eller lösa

korsord, men att han inte var ”lagd åt det hållet”. Andra sysslor han anger som otillräckliga för att fylla tiden är att läsa böcker, virka, laga mat, vattna blommor (intervju 97 06 24). Det han räknar upp är traditionellt kvinnliga göromål och man kan tolka hans ställningstagande som ett sätt att försäkra sig om en plats på rätt sida om gränsen mellan manligt och kvinnligt, mellan privat och offentligt. I handledningen för unga kvinnor från början av trettioalet, *Allt om äktenskapet*, finner vi ett liknande resonemang:

Att han (den arbetslöse mannen) hjälper henne litet med det som av ålder ansetts som kvinnogöra, det kan inte räknas. Ty, även om en kvinna kan stå vid en maskin och kan tvätta kontorgolv, så kan det aldrig i tiden räcka för mannen att se efter barnen och laga litet välling åt dem och bädda sängarna. Det tar inte ut de krafter han har inom sig (von Kræmer 1934:71).

Problemet är alltså att mannens inneboende krafter måste få ett utlopp och då förslår inte hemmets sysslor långt. Vissa kvinnor eller grupper av kvinnor, t. ex i den ’sysslösa klassen’, kunde enligt författaren också lida av att inte få utlopp för sina krafter, men de utgör undantag (ibid). Ett tecken på att detta synsätt finns än idag, fast förankrat i våra kroppar, vittnar en av berättelserna i det självbiografiska materialet om. Mannen berättar att han inte kunde sova om nätterna sedan han blev arbetslös. Han tog långa promenader, men det förslog inte. Först när han skaffade ett par hantlar som han lyfte intill utmattning sov han åter gott om natten (KU 14 965). Något som flera arbetslösa uppger att de saknar är just att få känna sig trötta. Kvinnan i Göteborg, som jag nämnde ovan, skriver att det hon saknar med arbetet är att få kliva upp klockan sex och komma hem trött (brev 19). En annan skriver att man bara får vara trött när man arbetar och att hon skäms över all ledighet (KU 14 973). Det gäller alltså att göra sig förtjänt av tröttheten genom arbete. I arbetet investerar vi allvar och mening och kvittot på denna förkroppsligade arbetsmoral är tröttheten (Gustafsson 1994, Moser 1998). När man är trött efter ett arbete har man rätt till vila, medan den arbetslöse hela tiden riskerar att bli misstänkt för att vara lat och därför kanske inte kan vila överhuvudtaget. En kvinna skriver att hon försökte kliva upp tidigt på morgnarna och arbeta i hushållet för att hålla sig sysselsatt, men att hon ändå kände sig lat. När pojkvännen sedan kom hem från sitt arbete blev hon irriterad över att behöva ställa sig och laga mat. Samtidigt förstod hon att han var trött och hon tyckte sig inte själv ha någon rätt att ”gnälla” eftersom hon var hemma hela dagarna. Trots att hennes strävan var att bibehålla arbetets struktur med tidig uppstigning och ”nyttiga”, pliktbetonade sysslor, kvarstod hans rätt till tröttheten och dessutom hans rätt till hennes simulerade fritid (KU 15 317). Här blir det tydligt hur synen på ”kvinnogöra” legitimeras av att det inte anses tillräckligt tröttande för män. Att vara i hemmet räknas inte som någon ansträngning, därför kan mannen lugnt låta sin hustru sköta dessa sysslor, anpassade för hennes krafter – inte för hans.

Gränsen mellan arbete och fritid är central för den arbetslöse just eftersom den är satt ur spel och måste konstrueras dag för dag. Arbetets tid bör även för de arbetslösa förknippas med någon form av allvar. Även de som trots allt ägnar sig åt fritidsaktiviteter som arbetslösa framhäver ofta att de siktar på att kunna försörja sig

på sitt intresse så småningom.

Som vi såg i exemplet med kvinnan som ”ertappades” på stormarknaden, spelar även rummet en viktig roll när det gäller åtskillnaden mellan arbete och fritid. Vissa tider är allmänna platser reserverade för föräldralediga, pensionärer, byggnads- och parkarbetare osv. En man i en mindre ort i Sydsverige skriver att det är de som inte behövs i samhället som vistas ute i staden på dagtid (förutom hantverkarna): pensionärer, missbrukare, hemmafruar (KU II:15 703). Kanske är det därför många arbetslösa inte tycker det är legitimt att visa sig ute på dagtid (KU 14 648, 14 653). Att hänga tvätt efter lunch går an, menar en kvinna, det är acceptabelt. Det är tänkbart att kvinnors dubbelarbete och deltidsarbete lämnar ett visst spelrum med rummet och tiden som inte männen kan åtnjuta. En medelålders man sitter innanför sin gardin och ser grannen gå förbi och tänker att de kanske kan pratats vid på kvällen eller till helgen. På dagtid är det mammorna, samhällsarbetarna och pensionärerna som har rätt till att ”spankulera i solgasset”, menar han, och tycker det känns dumt att visa upp sin sysslöshet. Han betonar att han inte skäms över sin arbetslöshet, men att han undviker att torgföra den (KU 14 914, Andersson 1999).

För många av de arbetslösa i mitt material blir alltså själva strukturerandet av tid och rum en individuell fråga som närmast får en existentiell betydelse:

Det är så otroligt viktigt med rutiner när man är arbetslös. Egentligen skulle man ha en viss tid, när man är klädd och ute på något visst ställe. Vissa personer går oklädda större delen av dagen. Att ha fasta tider att göra saker på, även om det är bara att gå till A- kassa eller Arbetsförmedlingen är jätteviktigt.

Att få en kallelse till något med en viss tid, innebär att någon bryr sig, någon väntar mig. Jag är en del i något. Jag är något. (KU 14 073).

Här ser vi tydligt hur tiden bestämmer aktiviteten, vilket är signifikativt för den kvantitativa tidsnormen. Men det räcker inte med att konstruera en egen tidsstruktur. Den måste ha betydelse för någon annan för att kännas meningsfull. Att relatera till andra, att behövas är därmed lika viktigt eller rentav viktigare än att ha en tidsstruktur. Rättare sagt, vad tidsstrukturen egentligen handlar om är sociala relationer. Detta förtydligas av kvinnan som beskriver hur hon själv måste bygga upp sina dagar, vilket är oerhört mödosamt eftersom hon inte har någon att relatera dem till, varken arbetskamrater eller familj (KU 15 093). Det upplevda utanförskapet är alltså här grundat i bristen på en tidsstruktur.

Sammanfattningsvis kan man säga att de arbetslösa själva är delaktiga i reproduktionen av den diskurs som säger att tidsstruktur, skillnad mellan arbete och fritid samt att utnyttja tiden väl, är viktiga frågor. Att de för vissa har en närmast existentiell dimension där relationen till andra är central, förklarar styrkan varmed diskursen är förankrad i individen. Men det finns givetvis också andra säten för produktion av den diskursen. Ett exempel på detta är handböcker för arbetslösa, ett material vi ska se närmare på i nästa kapitel.

Att sälja sitt själv

Människan blir i moderniteten ett objekt för kunskap och därigenom föremål för disciplin och kontroll. Men eftersom disciplin och kontroll internaliseras i individerna vill det till att det finns en "polis" i individen som objektiverar och kontrollerar självet. Att subjektet relaterar till ett själv gör självet till objekt. Detta relaterande eller denna inre klyvnad återspeglas i språket: själv tillit, självförtroende eller självkänsla refererar alla till ett sätt att *förhålla sig* till *sitt själv*. Detta förutsätter en individ med separata intressen och behov, skilt från det kollektiva, från omgivningen. Men självet objektiveras också av det kollektiva: "Subjektet är antingen splittrat i sig självt eller i förhållande till andra" (Foucault 1986:175).

Subjektet kan ses som diskursens förlängda arm och dess absoluta trumfkort. Det arbetande subjektet sköter sin egen disciplinering genom den internaliserade arbetsmoralen. Situationen vid arbetslöshet kräver aktivering av arbetets grundläggande strukturer och avskräckande exempel, precis som i den historiska process då normen om lönearbetet etablerades. Lika som de samhällsbesvärliga föranledde handledning tidigare i historien, så provocerar arbetslösheten fram en hel armé av imperativ, råd och detaljerad kroppslig styrning. Hjälpen till de arbetslösa har även idag en resonansbotten av tvång. Det innebär ett brott mot disciplinen att tacka nej till erbjuden anställning eller åtgärd. Disciplinbrottet straffas på mycket konkreta sätt, även om hotet ofta är inlindat i ett löfte. Ett exempel är 1990-talets glansiga broschyrer för olika kurser som vänder sig till arbetslösa i London. De utlovar strålande framtidsutsikter, men med den hotfulla bisatsen "you may loose your benefit if you don't attend" (jfr Andersson 1999).¹

För att studera själva handledningen eller uppfostringen av arbetslösa i en renodlad form har jag i det här kapitlet använt mig av handböcker för arbetslösa. Syftet med dem är uttryckligen ett aktiverande av arbetets strukturer och uppmaningarna återkommer sedan i olika sammanhang; i kurser i hur man söker jobb, i tidningsartiklar, föredrag och även i det självbiografiska materialet. De är därför en bra utgångspunkt för diskursanalys. Böckerna är stereotypa i sin uppläggning. De har mer eller mindre fylliga "filosofiska" inledningskapitel, som behandlar bland annat arbetets värde för människan och arbetslöshetens olika faser. Sedan kommer ett avsnitt om vikten av att lära känna sig själv, därefter lite mer konkret träning i att skriva ansökningshandlingar och marknadsföra sig själv. Allt detta leder sedan fram

till bokens kulmen: anställningsintervjun, där minsta detalj penetreras noggrant.

Jag har läst böckerna utifrån vissa teman som ganska snart utkristalliserade sig:

1. Marknadsmetaforer
2. Imperativens retorik
3. Anställningsintervjuns
  - a) dramaturgi
  - b) och dess negationer (hur man *inte* bör göra)
4. Mental träning
  - a) individualisering
  - b) tidsplanering, tidsstruktur
5. Reflexivitet, självkänedom

Tidsstrukturering och aktivitet

I handböckerna påpekas ofta vikten av en tidsstruktur, men också det betydelsefulla i att fylla tiden med aktiviteter. Även här går tidsuppdelning före aktivitet, vilket tyder på att vi har att göra med den kvantitativa tidsnormen. Den arbetslöse uppmanas att skaffa sig en tidsstruktur för att kunna vara aktiv, eller mer precist för att inte bli passiv. Passivitet beskrivs ofta som förlorandet av en tidsstruktur. Smygande tecken på detta är att man sover längre på mornarna, vänder på dygnet, låter obetydliga sysslor sträcka sig över en hel dag: ”Gör gärna upp lite rutiner så att dagen inte flyter ut i en enda lång oplanerad sysslolöshet” (Ahltorp 1992:24, jfr Ibid:26, Göransson 1994:13).² Rutinerna ska tjäna som dina ”kryckor”, man ska ”*ge akt på sig själv*” (min kurs) så att man inte tar det för lugnt (Svensson 1994: 15 ff.). Rutiner i sig påstås kunna fungera som skyddsnät om den arbetslöse stöter på motgångar: man kan då ”streta vidare på ren rutin” (E. Svensson 1993:19). Rutinerna ska helst likna ett vanligt arbete med arbetsvecka, veckoscheman och fritid. Men inte ens det sistnämnda kan få stå utanför planeringen:

Uppgift 6.

Fundera över din privata tillvaro. Har du någon bokhylla som borde sättas upp eller ett garage som borde byggas eller en hög foton som borde sättas i ett album? Planera in detta i ditt veckoschema.

Fundera över dina hobbies. Kanske du tänkt förstärka dina kunskaper i engelska eller något annat språk. Nu har du utrymme för detta.

Gör ett veckoschema för dagar, kvällar och helger (E. Svensson 1993:19).

Att ha struktur på tillvaron är i stort sett liktydigt med att ha disciplin. Det ena ska hjälpa fram det andra; det blir extra viktigt att ha en tidsstruktur för den som har dålig självdisciplin:

Denna bok handlar om system och teknik för att nå ett mål, men om din självdisciplin inte räcker, så hjälper inga system i världen. Därför kan det vara praktiskt att under en period registrera hur mycket tid du under en vecka använder på olika saker som *Utbildning – Arbete*

– *Fritid – Existens*. Med ordet *Existens* avses här att äta, handla, laga mat, sova, motionera, sköta sin personliga hygien etc. (Christiansen 1992:27, bild 2).

Genom att själv övervaka sin tid kan man enligt detta resonemang nå fram till självdisciplin. Sättet att benämna de fyra kategorierna tid implicerar en bibehållen gräns mellan arbete och fritid, offentligt och privat. I brist på ”riktigt” arbete ska den arbetslöse se arbetssökandet som ett jobb. Lönearbetet används explicit som metafor:

Dina arbetsuppgifter under en arbetslöshet är att söka jobb. Att vara arbetssökande kan man se som en yrkesroll. Din lön är din arbetslöshetsersättning, avgångsvederlag eller någon annan typ av bidrag (s. 18)

Dina jobb-sökeri-aktiviteter påminner ganska mycket om ett vanligt arbete. De förutsätter disciplin, kan ibland vara tråkiga men måste ändå göras och är målinriktade. [...] Ditt jobbsökeri är vanligtvis att ses som en deltidssyssla. När du är klar med den, har du rätt att vara ledig (E. Svensson 1993:19).

I citatet återkommer synen på fritiden som avhängig arbetet; man måste ha *gjort sig förtjänt av* fritiden genom att arbeta eller ha gjort nyttiga (och ofta tråkiga) saker. Även i ett annat exempel framhålls detta som en rättighet: ”du har rätt till en bra vardag”, vilket betyder en bibehållen gräns mellan arbete och fritid, med ”rätt att vara ledig” (Ahltorp 1992:26). Rätten att vila och vara trött som efterlystes i förra kapitlet kan alltså erövas även av de arbetslösa, förutsatt att de fortsätter att leva i arbetets strukturer och simulerar arbete.

Vikten av att behålla veckans rytm betonas också. I ett exempel uppmanas den arbetslöse att inte förslappas, inte hemfalla åt ”weekendbeteende” utan bibehålla en ”daglig disciplin” (Axén 1992:45). Här stöter vi åter på självet och dess disciplinering (vilken förutsätter en objektivisering). Men för den arbetslöse blir självdisciplinen till ett mål i sig: dygns- och veckorytmen blir viktigare än någonsin, strukturen blir viktigare än innehållet. Den arbetslöse uppmanas att motionera, bli blodgivare, reovera badrummet eller skriva en bok (Holmberg 1994: 69, Kusénius 1996:15). Det viktiga är inte vad han/hon gör (förutom att söka jobb) utan *att göra* något, att *vara aktiv*. Tårtdiagrammet över en arbetssökandes tidsindelning visar hur strukturen är det viktiga, i det här fallet att dela in dygnet i olika sektioner (bild 3, jfr Kusénius 1996:17). Men det visar också att arbetets 8 timmar måste fyllas med ett substitut och här är det jobbsökning och inte draghundar som utgör substitutet. Korsordslösning framstår inte heller som något alternativ. Aktiviteterna ska vara nyttiga och pliktbetonade och innebära att tiden brukas väl, en föreställning djupt rotad i historien och i den kvantitativa tidsnormen. I handböckerna uttrycks dock detta med en annan, individuell motivering: ”Du ska vara aktiv för att få kontroll över din situation” (Axén 1992:17). En moralisk fråga har blivit till en individuell fråga om arbetsberedskap. Regelbundna rutiner anses underlätta en övergång till arbete och bryta passiviteten (Jobbklubb 1987: 25). I en annan handbok ställs insinuanta frågor: ”Känner du dig i form, beredd på arbete?”. Om inte så uppmanas man att ”ta sig i kragen” och inte förslappas (Holmberg 1994:62 ff).

Reflexivitet

”Känn dig själv”, Nordiska museets motto, kunde gälla som stridsrop för moderniteten. Att ständigt ställa sig vid sidan av och betrakta, kritisera, riva ned och bygga upp är dess drivkraft. En stadig blick riktas mot självet som ett led i denna process; även individen är föremål för ombyggnad och omprövning. Genom introspektion kan man enligt handböckerna styra sitt liv genom att först ta reda på vem man är och sedan tänka ut vad man vill bli. Den del av individen som tar reda på och tänker ut, dvs. subjektet, är här tydligt åtskilt från det formbara självet. Målet är ständig förändring, uppbrott, färd mot nya imaginära mål som strax överges: ”Revidera dina planer en gång per år, exempelvis kring din födelsedag. Det är en sak att vilja, en annan att göra” (Christiansen 1992:27).

Kunskapen om sitt själv är en förutsättning för att sedan via en rad strategier nå sitt mål – i framtiden. För att nå denna kunskap uppmanas den arbetslöse att skriva listor om sig själv, sina för- och nackdelar, sina mål och visioner, sina önskemål vad beträffar yrke, familj och fritid nu och i framtiden (Nilsson 1987:5, Axén 1992:27 ff, Christiansen 1992:14, Svensson 1994:21 ff, 35, Kusénius 1996: 20-26). Detta är att betrakta som en njutningsfylld syssla, en ”present till dig själv”:

Det finns ingenting som vi människor tycker är roligare än att få prata om oss själva, att få stå i fokus för andras intresse, att få känna att vi betyder någonting. Se därför det här arbetet som en present till dig själv, något som både är tankeväckande och viktigt för framtiden men också spännande som ett horoskop eller ett personlighetstest i en veckotidning! De svar du får fram kommer ju inifrån dig själv (om du är ärlig förstås!) och är din bästa försäkring för att både hitta ett nytt arbete, trivas och utvecklas med det (Axén 1992:53).

Det som förväntas av den arbetslöse är i korta drag att han inventerar sitt inre, tar reda på vem han är, vem han vill bli och noggrant planerar hur han ska komma dit. En rad metaforer används för att beskriva detta arbete: att kartlägga sig själv, sin livsväg och stationerna på den vägen, att skriva en uppslagsbok i ämnet ”mig själv”, göra en ”innehållsförteckning” så du vet vad du säljer (Axén 1992:49, Göransson 1994:48, Holmberg 1994:17). Det sista exemplet ger en förklaring till varför du ska lära känna dig själv: för att kunna sälja dig. En annan förklaring är identisk med det motiv som angavs för aktivitet: den arbetslöse ska ha självkänedom för att kunna ta kontrollen över sitt liv och sin framtid. Att bestämma över sin framtid är också en fråga om planering. Helst ska man planera hela livet, kartlägga hela vägen in i framtiden (bild 4). Författarna använder begrepp som ”livsplanering”, göra en ”livsbalansräkning”. En av dem påstår att ”hela livet handlar egentligen om en enda stor taktisk planering” (Ljungberg 1984: 6, Axén 1992:23, Rogberg 1994: inl., jfr Kinding 1995:104). Arbetslivets praktiker och retorik har en *spill-over*-effekt i synen på hela livet som ett projekt, möjligt och önskvärt att hantera rationellt och taktiskt (Gustafsson 1994:198).

Självkänedom inövas också genom rannsaking av självet för att kunna korrigera och förändra det. Träningen av tänkandet och av kroppen yttrar sig konkret i olika former av självregistrering, som exempelvis checklistor efter inskickade ansökningshandlingar eller intervju. Den arbetslöse bör fråga sig: Lät jag vänlig? Använde jag rätt sorts brevpapper? Denna typ av självkontroll eller uppföljning

fortsätter sedan med en oändlig detaljrikedom (Kusénius 1996:93, Stevens 1994:64). Det finns exempel på att detta råd praktiseras av de arbetslösa. I en skrift om ”jobbsökarklubbar” berättas om hur deltagarna får anslå sina resultat (närvaro, antal telefonsamtal, antal intervjuer osv) och utsätts därmed inte bara för sin egen kontroll utan också för ledarens och övriga deltagares övervakning. Ledarna kan dessutom lyssna av samtal som de arbetsökande gör, för att ”korrigera misstag”. Självregistrering definieras i den skriften som ”en form av självförstärkning” (Jobbklubb 1987). I flera fall talar författarna om självrannsakan, i ett fall uppmanas den arbetslösa att om att rannsaka sig själv på en rad punkter efter en uppsägning, för att ”se sin egen del”, den eventuella orsaken till att bli den som blev över (jfr Ljungberg 1984:94-95). Frågor man bör ställa sig efter en uppsägning kan vara om man har skött sitt arbete ordentligt, om man varit tillräckligt lyhörd för förändringar, om man utgjort ett hot mot någon eller gjort sig socialt omöjlig. Återigen ser vi hur misstänksamheten mot de arbetslösa yttrar sig i tvivel på deras arbetsvilja och arbetsinsatser redan innan arbetslösheten (jfr kap. 2).

Individualisering

Reflexiviteten hör samman med individualisering. För att kunna vara en fullfjädrad individ och helt ta ansvaret för sitt eget liv[sprojekt] är självkännedom ett måste. I en av handböckerna står det att man inte ska skylla ifrån sig på andra och tycka att de ska ordna upp ens situation. Trots att man får hjälp av samhället och andra är man ensam med ansvaret för sin situation:

Du är alltså inte ensam och övergiven – och ändå är du helt ensam. Ensam med ansvaret för ditt fortsatta liv, hur du vill att det ska se ut och vad det ska innehålla. Ensam med att själv bestämma hur mycket du vill arbeta, med vad och tillsammans med vem. Redan nu är det alltså viktigt att du börjar tänka på *vem du egentligen är*, vad du kan, vad du känner att du vill göra om du kommer att förlora ditt arbete (Axén 1992:38-39, förf. kurs.).

För att kunna bestämma över sitt liv måste individen alltså bli medveten om hur han/hon lever idag och hur han/hon vill leva i framtiden: ”Först när du klargjort vad du verkligen vill och väljer att göra, har du möjlighet att *själv* bestämma över din framtid.” (Ljungberg 1984:10).

Den inre övervakningen över självet förutsätter en individualisering och en internalisering av skuld och ansvar. De arbetslösa uppmanas att själva ta ansvar för sitt liv och inte förlita sig på andra, som vi såg ovan, och därav följer att skulden för arbetslösheten hamnar hos individen, likaväl som möjligheterna (jfr Conradsson 1987:81). En udd anas mot välfärdssamhället och dess ”patienter”: ”Akta dig för bidragsspöket, för de nålpenningar man då sticker åt dig och för vad de gör med dig” (Axén 1992:101). Man ska inte lita på samhällets resurser, tvärtom ska man så fort som möjligt försöka göra sig oberoende av dem. Knappt någon går att lita på när det kommer till kritan: ”Du står alltid dig själv närmast och kan bara förvänta dig lojalitet från din egen familj eller närmaste” (Rogberg 1994:141). Trots denna hotfulla bild av omvärlden uppmanas vi att inte vara rädda:

...utvecklingen är trots det ingenting att vara rädd för, utan något du själv är med om att skapa och där du har en liten men viktig roll. De val du gör, som konsument, i ditt arbete, på din fritid, vid valurnorna osv bidrar alla till att styra utvecklingen (Holmberg 1994:15).

Det är alltså frågan om en modern diskurs: i modernitetens barndom skulle individen vara fri för att kunna bygga det nya samhället; medverka i ett större kollektivt mål. Nu är hon om möjligt ännu mer "satellitiserad", hon färdas i världsrymden bland andra ensamma entreprenörer, *sig själva* nog. Det kollektiva målet är för länge sedan glömt eller, som i citatet ovan, utbytt i en mer diffus Utveckling. Nu gäller det att styra individerna, att styra individualiseringen (Foucault 1986:182). Individualiseringen har i den här fasen av moderniteten övergått i sin fullkomnade gestalt: atomisering av viljor, som drivs framåt av löften om ständigt nya möjligheter för den som vill något och vågar.

Perspektivet i handböckerna är alltså extremt individualistiskt, yttre omständigheter tilldelas i stort sett ingen betydelse, allt är helt upp till individen och hans fria val. Detta formuleras dels som en skyldighet och dels som en möjlighet, ett löfte om att kunna ta över kontrollen över sitt eget liv. Formulerandet av individens *skyldighet* att ta ansvar består av ett envetet upprepande av att den arbetslöse själv och ingen annan är skyldig att ta tag i sitt liv och sin framtid (Axén 1992:18,42, Göransson 1994:4,38, Holmberg 1994:15, Kinding 1995:45) En variant på detta tema är att betona en skyldighet att "*ta hand om sig själv*" (*förf. kurs.*) alltså en slags positiv disciplinering. Då är det inte fråga om jobbsökaraktiviteter utan om att läsa, motionera, utöva hobbies. Men att göra något, vara aktiv är fortfarande viktigt, liksom att utvecklas: "På så sätt kan arbetslöshetsperioden bli en väg till – inte bara ett nytt arbete – men också till ett nytt och bättre liv" (Ahltorp 1992:19).

Det *löftesrika* i individualiseringens retorik lovar fullständig kontroll över livet, t o m över de egna känslorna. Detta uttrycks som att återta och behålla initiativet, ta tyglarna i egna händer, att ha initiativet, hålla i rodret eller "bli din egen VD" (Holmberg 1994:71, Ljungberg 1994:22, Kinding 1995:45, 96, Kusénius 1996:29). I kombination med kravet på aktivitet och struktur blir detta sista uttalande extra klagande: som arbetslös har du ingen chef, utan måste bli din egen övervakare. Här blir Foucaults "subjektpolis" nästan löjligt tydlig och de olika praktikerna som handböckerna uppmanar till kan sammanfattas i hans ord: "sättet på vilket en människa gör sig själv till undersåte" (Foucault 1986:175).

Individualisering av skuld

Socialforskaren Susanne Alm återger resultat från undersökningar som visar att politiken under 1990-talet ändrat riktning. Från att ha varit en konjunkturell fråga har arbetslösheten (då den bestod efter lågkonjunkturen) snarast setts som ett individuellt problem. Andra studier bekräftar att denna omsvängning i politiken ägt rum även i andra länder med motsvarande utveckling. Skuldbeläggandet tjänar som legitimering av företagens agerande med tanke på att högkonjunkturer inte längre innebär arbetstillfällen, sk *jobless recovery* (Rifkin 1995). Arbetslösheten blir därmed sedd mer som en fråga om individuella brister och incitament än företagens

ansvar. Diskussioner om sänkningar av a-kassan och en bortre parentes för understödet är konkreta yttringar av denna nya inriktning på politiken. I politisk och medial språkdräkt sammanfattas den ofta med orden ”tuffare tag” och ”ta i med hårdhandskarna”.³

Ett exempel på den förda politiken är en modell tillämpad av socialmyndigheten i Forshaga. Den ventilerades i pressen 1997 för att man där ställde hårdare krav på bidragstagarna, krav som upplevdes som absurda av de drabbade. Det handlade om att uppge antal arbeten man sökt sedan sist, något som enligt de arbetsökande bara ytterligare lade sten på börda, eftersom de tvingades söka jobb de visste att de inte hade någon chans att få och som de mycket riktigt inte heller fick. Kravet på att redovisa arbetsvilja för att vara förtjänt blev i deras ögon till en fråga om att redovisa misslyckanden. Tjänstemännen höll fast vid denna modell trots kritiken och menade att det var för de arbetslösa eget bästa. Man fick också ned antalet bidragstagare, men enligt artikeln där detta återberättades betydde det inte alltid att situationen förbättrats för de fd. bidragstagarna; de gjorde bara allt för att slippa komma i kontakt med socialkontoret igen. En beprövad strategi i historien om fattigvård och hjälparbeten hade fått avsedd effekt ännu en gång.

Man kan också se växlingen mellan individualiseringen av skuld och att förklara arbetslöshet som en fråga om konjunkturen som ständigt parallella linjer, även om individens skuld betonas olika mycket i olika tider. Det politiska klimatet och färgen är exempel på faktorer som avgjort skuldens förläggande (Burnett 1994).

Arbetslöshet är ett problem för samhället, men problemet byggs upp och botas genom att skulden läggs på individen. Det räknas som ett problem för både individen och samhället, men att lägga skulden på individen blir nödvändigt, speciellt om inte arbetslösheten minskar i den takt som utlovats, trots arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Av politiska skäl kan också en viss arbetslöshetsnivå rentav vara önskvärd, t. ex för att hålla nere inflationen. För att legitimera denna ordning och inte behöva vidta några åtgärder blir skulden tilldelad den arbetslösa individen. Om det å tredje sidan *enbart* vore ett individuellt problem behövde samhället inte bekymra sig om saken överhuvudtaget. Men eftersom vårt samhälle fortfarande har ansvar för sina medborgares försörjning uppstår problematiken kring skuldens fördelning någonstans i relationen mellan samhället och individen, som en *nödvändig paradox*.

Att *inte* individualisera skulden ses som ett problem i en del tidigare forskning om arbetslöshet och i politiskt liberala kretsar. Om de arbetslösa lägger skulden på samhället anses det kunna drabba dem själva, att det försvårar deras möjligheter att få ett nytt arbete. Handböckerna lär ut att ingen utom den arbetslöse själv kan ta sig ur sin situation. De varnar också för bidragsspöket; att ta emot bidrag, ”nålpengar”, fördärvar individens aktiva försök att få arbete och är därmed ingenting för de arbetsökande. Budskapet kan spåras ända ner till Augustinus ord om det fördärvliga i att ge allmosor till de behövande som är arbetslösa. Att ansvaret ligger på den arbetslöse individen framgår också både direkt och indirekt genom alla kurser i personlighetsutveckling som ordnas för arbetslösa genom arbetsförmedlingen. En misstanke om individuella brister anas bakom föreställningen att en bearbetning av självet resulterar i ett jobb (jfr ovan). I medierna lyfts de som tagit sig ur sin till

synes hopplösa situation fram som hjältar, antingen det skett helt av egen kraft eller med hjälp av en individuell ”räddning” (*Dagens Nyheter* 94 03 24).

Att lägga skulden utanför sig själv ses också som tillbakablickande, som en orealistisk önskan att allt ska bli som förut. En liknelse som vi mötte i handböckerna var att ”stoppa huvudet i sanden”. Andra omdömen om dessa människor är att de inte är förändringsbenägna (Berg 1995:390), inte flexibla och att de därmed inte har en chans i framtidens arbetsliv, ett arbetsliv som beskrivs i termer av en allt snabbare utveckling som det gäller att hänga med i. Deras inställning kallas ibland för bruksmentalitet och de klassas som hopplöst omoderna och ”efter sin tid” (jfr Moser 1998). I en av handböckerna för arbetslösa skriver man att bruksandan ger passiva och håglösa människor: ”Det verkar som om beroendet av en enda arbetsgivare lamslår fantasi, våghalsighet och förmågan att försöka förverkliga visioner” (Görransson 1992:24). Det är en schablonbild med klara paralleller till de samhällsbesvärliga och de oförtjänta. På ett annat plan är denna retorik ett uttryck för modernitetens drivkraft; att förkasta det förgångna, att benämna det som varit i termer av tröghet och eftersläpning. Människor som definieras som tillhörande det förgångna beskrivs på motsvarande sätt som passiva offer, vilket också legitimerar kränkningar: så länge människor definieras som offer blir hjälpen ingen kränkning (Hirdman 2000:232 f). Kraven på att söka 20 arbeten blir alltså inget problem eftersom det definieras som hjälp, att jämföra med hur oförtjänta i historien tvingats till arbetsvilja för sin egen skull. Den goda viljans makt tar sin utgångspunkt redan i definitionen av offer och hjälp.

Föränderlighet – med fokus på framtiden

När individen skapats och i samma ögonblick fått insikt om *sig själv*, sitt eget objekt, gäller det sedan att inarbeta en vilja till rörlighet, en förändringsbenägenhet. Detta är också ett centralt tema i moderniteten. En människa med sikte på framtiden, fri från alla traditionens band (vilka han ibland ser tillbaka på med vemod) är en förutsättning för moderniteten (Frykman 1992, Lindqvist 1992). Individualiseringen av den arbetslöse innebär en friställning för att kunna fortsätta färden in i framtiden, den framtid han nu förhoppningsvis redan planlagt så noga att han dessutom har ett imaginärt mål, ett tillfälligt mål på vägen utan ände. När den arbetslöse tänker ut dessa mål ska han nollställa sig, bli ”marsian”, dvs. inte vara låst vid vad han gjort tidigare. ”*Du är vad du väljer idag, inte vad du valt tidigare*” (Holmberg 1994:28, Kusénus 1996:31, *förf. kurs.*). Att frigöra sig från det förflutna handlar om ”rätt attityd”:

Vad menas med *attityder*? Jo, de är en del av det dagliga sättet att leva, verka, tycka, dvs. ingrodda vanor eller tankemönster som har bildats under hela uppväxttiden. De utgör vars och ens unika sätt att tänka och verka. De fungerar som våra personliga referensramar. De har sin grund i vad vi har hört, läst, lärt oss, förmanats, uppmuntrats, lyckats och misslyckats med. De utgör ofta så kallade *begränsande ovanor*, som begränsar oss från att våga göra något nytt och annorlunda, att pröva på nya möjligheter (Kusénus 1996:14, *förf. kurs.*).

Beskrivningen påminner om en definition av kulturbegreppet med skillnaden att

”de begränsande ovanorna” här enbart ses som en besvärande barlast. Det handlar om att skapa en ”ny” människotyp, anpassad efter ”tidens tempo och föränderlighet”. Denna människotyp ska ha breda kompetenser, självständighet, kreativitet och entreprenörsanda (Kusénius 1996:5).

De arbetslösa uppmanas att vara beredda, att inte slappna av, inte ens om han/hon får ett jobb, och att förbereda sig för förändring genom att lära sig nya saker t. ex. Det går, enligt handböckerna, att träna sig till att bli en människa med ”fokus på framtiden”, en människa som inte befinner sig i nuet, utan hela tiden ligger ”steget före” (Start för dig... 1989:5, Axén 1992:57, Holmberg 1994:8,32). För de Andra finns ingen plats:

Vad händer då med den rotfaste som vägrar ge upp det invanda? Svårt att säga, men historiskt sett har människan visat en uppseendeväckande förmåga till anpassning. Vi får inte glömma att förändringar även ökar valfriheten. (Kusénius 1996:5).

Något svar ges inte på frågan om vad som händer de rotfasta, ännu en inkarnation av bruksanda, oförtjänthet och samhällsbesvärlighet. Istället betonas åter den nödvändiga anpassningen och förändringsviljan.

Att skapa en personlighet

Nu har individen gjorts uppmärksam på sitt själv och vikten av att alltid vara på språng mot nya mål. Det som återstår är att omformulera självet så det passar bra in i just den typ av personlighet som framställs som ideal i handböckerna. Vi har redan varit inne på vikten av självrannsakan och korrigering och det är nu dags att se hur detta omformulerande går till rent konkret, i praktiken. Omformulerandet sker i huvudsak på tre plan: dels genom att med hjälp av dikotomier skapa en ny personlighet, dels genom att döpa om egenskaper och arbetssätt rent språkligt och slutligen genom inövande av ett visst förhållningssätt till omvärlden: det positiva tänkandet.

1. Dikotomisering av personligheter: En dikotomisering som används är ”jobbtiggaren” och ”resurspersonen”. I ett schema jämförs dessa båda personligheters mentalitet, sätt att få jobb, sätt att boka tidpunkt för intervju osv. Jobbtiggaren ber om ursäkt medan resurspersonen erbjuder sina tjänster, jobbtiggaren söker desperat jobb med hjälp av annonser och gamla tidningar, resurspersonen arbetar genom nätverk och kartläggning och siktar högre än ”bara” ett jobb: han vill också ha karriär och utveckling (Christiansen 1992:39-40). En annan, mer utbredd variant är dikotomiseringen mellan ”vinnare” och ”förlorare”. ”Vinnaren” är positiv, självsäker, rationell, beslutsföret om när det gäller hans egna känslor. Han har ”ambition, tävlingskänsla och vilja att försöka sträva framåt”. Andra egenskaper är humor, uthållighet, kompetens, flexibilitet. ”Förloraren” däremot, han drömmer, irrar i blindo, är passiv och handlingsförlamad, feg, skyller ifrån sig, lär sig inget och reflekterar inte: ”En förlorare är passiv och vågar aldrig pröva olika främmande förslag, även om han inte har något att förlora” (Kusénius 1996:12). Återigen reproduceras schablonbilden, symbolen för de värsta farhågorna om arbetslösheten. Idealet är

tvärtom att vara aktiv, självsäker och djärv. Här används egenskaper som djupast sett brukar definieras (och dikotomiseras) som manliga och kvinnliga, eller moderna/primitiva, förnuftiga/ naturliga, för att illustrera vad som är "rätt" typ av personlighet. Den underliggande könsdikotomiseringen lyser igenom även i de två kontrastiva exempel på självbeskrivningar som lämnas i en annan handbok. Den första beskrivs på följande sätt:

Jag är en bra arbetskapacitet. Jag är ärlig och pålitlig. Jag slarvar inte och man kan lita på att jag gör vad man ber mig om. Jag är kanske mindre bra på att ta egna initiativ och kan ibland vara motsträvig när det gäller snabba kast och förändringar. Jag har lätt för att arbeta tillsammans med de flesta människor, brukar vara glad och trevlig, bryr mig om hur mina arbetskamrater mår och är bra på att fånga upp när någonting inte fungerar. Det är viktigt för mig med den sociala delen av arbetslivet och jag träffar gärna mina arbetskamrater också utanför jobbet.[...] Däremot är jag mindre bra på att driva frågor muntligt. Jag har inget behov av att lägga mig i och styra hur andra sköter sitt jobb, men jag blir frustrerad om deras insatser försenar min. Händer det för ofta säger jag till, men det är inte något jag tycker om (Axén 1992:53-54).

Denna beskrivning ger en bild av en bra arbetskapacitet som sköter sig själv, är en kugge i maskineriet och inte strävar efter att bli något annat. Hon /han bråkar ogärna och är mån om att hålla en god stämning på arbetsplatsen. Det sociala eller rentav privata livet verkar väl så viktigt som det professionella. Efter denna text ges ett exempel på en annan personlighetstyp:

Jag är egentligen inte en nio-till-fem-person. Jag har en massa energi och kreativitet som inte kommer till utlopp när jag sitter fast i en organisation. Det har blivit svårare och svårare för mig att anpassa mig till krav och normer som känns hämmande för min egen utveckling. [...] Jag upplevs nog som drivande och temperamentsfull och en del har svårt att hänga med i mina svängar. Andra inspireras av mitt tempo och jag mår mycket bra när jag får fungera i ett kreativt och utvecklande team, gärna som ledare och inspiratör.[...] Jag tycker om att resa och det stör mig inte att ligga ute två veckor i sträck. Det fungerar också bäst för familjen att vi inte ses regelbundet och min fru tycker att det är bra så länge hon studerar och behöver egen tid (Ibid).

De kommentarer som följer på dessa typbeskrivningar i handboken använder pronomina han/hon i det första fallet. Förutom uttrycket "min fru" i andra fallet talar beskrivningar som ensamvarg och entreprenör samt det mer entydiga "han" för att den mallen är förbehållen män. Typbeskrivningarna framställs mycket riktigt som motsatser i handboken, men hierarkin är mer subtil här än i fallet "vinnare och förlorare". Båda beskrivningarna är antagligen tänkta som acceptabla i arbetslivet, men om man har i åtanke alla andra uppmaningar om att vara aktiv och djärv så är det inte svårt att förstå vad som är att betrakta som det bästa alternativet. En beköad polarisering, också den mellan tänkta "personlighetstyper" är även uppdelningen i "osjälvisk- vårdande" och "självständig-analytisk" umgängesform (Rogberg 1994:103-104).

2. *Omformulering.* Även här används kontrastering som pedagogiskt redskap, men man går mer direkt in på själva språkbruket, ordförrådet. Den arbetslöse får förslag på lämpliga ord för att beskriva sitt arbetssätt: auktoritärt, beslutsamt, diplomatiskt, effektivt, flitigt, grundligt, idérikt, karismatiskt, ledande, målorienterat, oberoende, rationellt, sakkunnigt, självsäkert, uthålligt eller äventyrligt (Christian-

sen 1992:22). I en annan handbok ges förslag på ”användbara ord och handlingsverb”: analyserade, bevisade, effektiviserade, genomförde, initierade, instruerade, maximerade, optimerade, planerade, räddade, samordnade, strukturerade, styrde, upprättade, utvecklade, vägledde, övervakade (Stevens 1994:38, jfr Holmberg 1994:44). Gemensamt för dessa ordförråd är aktiviteten och verbformen. Ord som väntande, slöande, gäspande har ingen plats här och inte heller passiva tillståndsbeskrivningar som kallad, efterlängtnad, duktig. Det är *görandet* som räknas, inte *varandet*. Detta genomsyrar handböckernas retorik; de riktar sig egentligen inte till arbetslösa, även om dessa skymtar i bakgrunden som förlorare eller jobbtiggare, utan till jobbsökare, män(niskor) på väg till något nytt och bättre. Dikotomiseringen aktiv/passiv ligger som en underström i denna retorik, och därmed även traditionell/modern, irrationell/rationell och kvinnlig/manlig. Normen är en aktiv man med fokus på framtiden, en modernitetens banérförare och entreprenör, en satellit bland satelliter.

Förutom förslag på hur man ska beskriva arbetssätt och agerande ges också förslag till omskrivning av det själv som vaskats fram i ett tidigare skede, dels av språket, dels av intressen, fritidsaktiviteter och egenskaper hos detta själv. En ”privat” beskrivning kan t. ex skrivas om till en ”professionell” (Rogberg 1994:114 ff.). Läsaren får talrika exempel på det professionella språket inom skiftande användningsområden, inte bara när det gäller att söka jobb: ”Jag skulle vilja diskutera ditt behov av att spela så högt på stereon sent på kvällarna” (Rogberg 1994:17). Återigen är det fråga om en slags *spill-over* effekt där den professionella retoriken sprider sig till livets alla områden. Det professionella språket är ett disciplinerat, operationellt språk utan spår av känslomässig affekt: ”Om ni hittar någon som är mera lämplig än jag för tjänsten, så vill jag gratulera både honom/henne och er för att ni vardera har gjort ett gott val” (Kusénius 1996: 83). Här kan man i och för sig tänka sig två situationer. Antingen är det fråga om förtäckt skryt (”jag tror inte att ni hittar någon bättre”), eller ett sätt att med bibehållen självkänsla bemöta ett nej från arbetsgivaren. Jag tolkade bokens budskap som det sistnämnda, som ett professionellt och rationellt förhållningssätt.

Men om någon verkligen uppträdde fullständigt *by the book* så skulle det antagligen väcka misstänksamhet. En alltför perfekt ”maskinmänniska” är inte trovärdig. På sina håll påpekar författarna detta och menar att en och annan svaghet kan man gott och väl erkänna. Men det får inte vara vilka svagheter som helst: ”du skall nämna enbart sånt som kan tänkas vara ’normalt’ och acceptabelt”, t. ex inte ange dåliga hemförhållanden som skäl till dåliga betyg, hellre säga att man hade ”andra intressen” än skolan (Kusénius 1996:80-81). Därmed kommer vi in på det förut nämnda omformulerandet av intressen. Om den arbetssökande vid en intervju får frågan om fritidsintressen och sanningen är den att personen mest tittar på TV på sin fritid, så uppmanas denne att svara att han/hon är intresserad av att följa med i utvecklingen och händelserna i världen. Idrott och motion är annars lämpliga fritidsintressen att ange, de är ”neutrala och bra” (Holmberg 1994:56). Även egenskaper kan omformuleras så de ”låter bättre”: att vara tjurskallig kan beskrivas som att man inte ger upp så lätt osv. Den arbetslöse uppmuntras till en rad sådana positiva omskrivningar. Det handlar om att träna sig till ett visst språkbruk, men också till ett

visst tänkande och i förlängningen ett reellt omformulerande av självet.

3. *Positivt tänkande*. Egentligen är positivt tänkande allt det jag nu har beskrivit: ett omformulerande av språk, erfarenheter och egenskaper. Det positiva tänkande förmedlas i vad jag vill kalla en imperativens retorik: ”Ge inte upp!”, ”Ta nya tag”, ”Var självsäker!”. Det handlar om ett uppförstörande av självet, att ”skriva upp” sig själv (jfr Conradsson 1987). Detta kan ske först efter ett ogenerat och vällustigt grävande i detta själv enligt parollen ”känn dig själv- älska dig själv”. Men uttrycken ”skriva upp” och *positivt* tänkande implicerar en norm som är långt ifrån självklar. Vad är det egentligen för värden och drivkrafter som orsakar denna förhoppningsvis stegrade självkänsla? Dels handlar det om individualisering men också om en marknadens retorik, om produkter som ska säljas efter sitt nya förpackande. Jag återkommer till detta nedan, men först något om den kroppsliga omformuleringen.

Att skapa en kropp

Subjektet utövar makt över självet genom övervakning av tanken, men också genom övervakning av det konkreta handlandet och kroppen. Själven styr kroppen, eller som Foucault uttryckte det: ”Själven är kroppens fångelse”. Disciplineringen av kroppen utövas genom blicken, både den inre och yttre övervakningen från sig själv och andra (Foucault (1974)1987:40).

Under den tid som en person är arbetslös ska man enligt handböckerna passa på att se över sin kropp, fråga sig själv om man kanske blivit överviktig, se till att man inte är fet och ful, utan i form (Mackay 1993:47, Göransson 1994:38). Detta framställs som sagt också i vissa fall som en skyldighet, man har som arbetslös inte längre någon ursäkt för att inte ”ta hand om sig”: äta rätt och motionera. Motivet för detta är en väl fungerande arbetskapacitet: det anges att motion leder till ”bättre motivation, högre effektivitet och minskad sjukfrånvaro” och att det följaktligen är viktigt ur arbetsgivarens synvinkel (Holmberg 1994:71). Ett annat motiv är också att hålla sig aktiv och därmed hålla sysslolösheten borta i enlighet med resone-mangnet ovan (Göransson 1994:38). Enligt logiken om att det yttre säger något om det inre kan den arbetslösa kroppen läsas som bristande disciplin om den är otränad och slapp. Idrott och motion blir ur det här perspektivet inga ”neutrala och bra” fritidsintressen, utan handlar om något mer: disciplin, självkontroll, beredskap och kanske också tävlingsinstinkt.

Många av handböckerna skrevs under en period då det var populärt att tala om kroppspråket: de budskap vi sänder med vår kropp och som kan gå stick i stäv med vad vi säger. Detta kroppspråk beskrivs som en farlig motståndare i handböckerna men även som en tillgång. Tillgång därför att den arbetssökande kan se på intervjuaren om han/hon börjar bli ointresserad (Rogberg 1994:169), fara därför att han/hon kan avläsa vad den intervjuade *egentligen* tycker. Om den omformulerade personligheten sitter tillräckligt djupt borde inte detta utgöra något problem, men för säkerhets skull bör man ge akt på sina kroppsliga signaler så att de inte lever ett eget liv. Det blir därför av intresse att reglera sin kropp, i synnerhet under anställnings-

intervjun.

Anställningsintervjuns dramaturgi

I handböckerna är anställningsintervjun själva finalen. Råd om att använda rätt sorts papper, rätt sorts skrift, rätt uppställd CV,⁴ bra referenser, rätt genomförda telefonsamtal,⁵ och att tillägna sig ett positivt tänkande – allt syftar till att få komma på anställningsintervju. Förberedelserna inför själva intervju tillfället tillmäts stor betydelse i handböckerna. Helst ska man träna sig på att bli intervjuad med en bekant, gärna med videokamera. Att tänka på vid ett sådant tillfälle är om rösten är för gäll eller för låg och vart man riktar blicken. Man bör se upp för manér och leta efter användbara gester (Ahltorp 1992:71).

Ta det på allvar och skoja inte bort en sådan övning, träna dig på att se var du harklar dig, var du kommer av dig, var du svävar på målet, var du kilar in på sidospår eller börjar tala om oväsentligheter (Axén 1992:96).

Redan då man simulerar intervjun måste man ägna sig åt självövervakning för att kunna träna inför den verkliga intervjun. Träningen är en övning i självvranssakan, förstärkt av videokameran där varje tafatt rörelse, varje otydligt ord och varje fläck på kläderna obönhörligt avslöjas i preventivt syfte.

Man kan i handböckerna läsa om vilka frågor som kan komma upp, och lämpliga svar till dem eller åtminstone förhållningssätt och ordval (enligt ovan). Vissa handböcker går så långt som att analysera vilka strategier intervjuaren har bakom sina frågor och ger råd därefter. Den arbetslöse uppmanas att ta reda på så mycket som möjligt om företaget, för att i sin tur kunna ställa initierade frågor. Sedan följer instruktioner där man steg för steg kan följa den arbetslöse. Dagen innan bör man ha tagit reda på tider för kommunala transportmedel alternativt ha letat rätt på en lämplig parkeringsplats. Väl på plats bör han/hon byta kläder därför att säkerhetsbältet kan ha solkat skjortan och pressveckan kan ha förlorat sin kontur (Rozijan 1984:61, Andersson 1977:76 ff). Skjorta och pressveck indikerar ett manligt subjekt snarare än ett kvinnligt. Givetvis ska han komma i tid, angivna tillåtna tidsramar varierar mellan handböckerna från fem till två minuter. Han kan mycket väl ha en större tidsmarginal, bara han håller sig osynlig för intervjuaren och eventuella konkurrenter.

Klädfrågan är en central punkt i handböckerna. Rådet är oftast att klä sig snyggt och prydligt, men utan överdrifter. Den mest uttömmande beskrivningen av lämplig klädsel ger först det allmänna rådet att se städad och prydlig ut. Om det är ett smutsigt jobb ska den arbetssökande klä sig prydligt men sportigt: "Fritidsbetonade kläder i ett kraftigt material [...] kan t. ex ge en undermedveten signal om din personlighet" (Holmberg 1994:58). Här ser vi hur personligheten återigen framställs som något i högsta grad manipulerbart. Men manipulerandet är styrt i vissa banor. Könstillhörigheten bildar alltid en fast utgångspunkt som inte går att manipulera i sig men den måste döljas och anpassas om den är kvinnlig. Om personen ifråga är kvinna och söker jobb i mansdominerade yrken bör hon ha långbyxor hellre än kjol.

Om hon söker arbete i affärslivet bör man tänka på att inte använda för mycket smink (Ibid:60).

På väg in ska den presumtive anställde passa på att vara artig mot all ”kring-personal”, hänga upp sina kläder, gå på toaletten, spola händerna i kallt vatten och ta en titt i spegeln (Nilsson 1987: 28). Han/hon har då givetvis redan tänkt på att ha rent hår, rena kläder, rena naglar, putsade skor, passande strumpor och förvarar sina handlingar i en snygg folder, men har i övrigt inte tagit med ”onödiga väskor och saker som kan vara i vägen för ditt *uppträdande*” (Kusénius 1996: 74-75, *förf. kurs.*).

På anställningsintervjun uppmanas de arbetssökande att ha klart för sig att de är observerade och bedömda hela tiden och därför bör de inte slappna av en sekund (Andersson 1977:84 ff, Ljungberg 1984:81). Det är nu träningen inför videokameran ska ge resultat: det är nu själva uppträdandet äger rum. Det som bedöms är förstas vad den intervjuade säger men också hur han/hon säger det: gester, stämman, tonfall, tal, berättarförmåga osv. (ibid:85). Inga detaljer är för banala för att regleras; först ska man trycka på knappen eller knacka på dörren till rummet där intervjun ska äga rum och vänta på klartecken (Jobbklubb...1987: Formulär 17:3). Långt innan intervjun har intervjupersonen tränat in ett lämpligt handslag, vilket han/hon nu får nytta av. Det ska vara fast, ryggen rak och blicken ska möta intervjuarens (Andersson 1977:83, Ljungberg 1984:81, Holmberg 1994:60, Svensson 1994:83). På läpparna ska det sitta ett leende. ”Ansträng dig medvetet att hälsa och uppträda på ett ledigt och vänligt sätt, oberoende av hur intervjuaren uppträder” (Stevens 1994:71). Den intervjuade ska sedan sätta sig ner, men inte innan intervjuaren gör det, och varken sitta ytterst på stolen eller ”halvligga arrogant”. Under den redogörelse för företaget som sedan följer ska man lyssna intensivt, visa respekt, ”gärna med ett intresserat leende på läpparna”. Man ska på olika sätt få intervjuaren att känna sig väl till mods och kompetent, ”utstråla en positiv, utåtriktad, målmedveten och varm attityd” (Ahltopp 1992:91, Kusénius 1996:72ff.). Han/hon ska hela tiden tänka på sitt kroppsspråk: ”Tänk på hur du håller huvudet, armarna, händerna, benen, axlarna och fötterna”. Om man inte gillar intervjuaren ska inte kroppsspråket få avslöja detta (Ljungberg 1984:74, Stevens 1994:71). Hela idén med ett kroppsspråk inverteras här genom att göra kroppsspråket medvetet och genom att man manipulerar det. Tanken var ju att ”avslöja” en persons sanna avsikter, hans /hennes ”rätta” jag. Trots det ständiga rådet att ”vara sig själv” på en anställningsintervju så finns tydligen behovet av att disciplinera detta själv, omskapa den opålitliga kroppens språk:

Armarna visar också många gånger din inställning till saker och ting. Korslagda framför bröstet kan de signalera försvar mot en väntad attack. Att stå med händerna på höfterna brukar signalera ett aggressivt intryck. Om du skulle höra något kritiskt mot dig eller märker att du är på väg in i en konfliktsituation, lägg då märke till var du gör av armarna. Det enklaste knepet för att undvika att signalera med armarna är att stoppa händerna i byxfickorna, så vet du var du har dem. Har du ett mynt eller ett annat föremål i fickan kan du krama detta hårt när du blir riktigt påverkad. Självt brukar jag rulla min ring mellan fingrarna (Rogberg 1994:11).

Det är just kroppen och dess språk som dessa regleringar gäller. Man ska inte komma

trött eller bakfull till en intervju och inte heller ha ätit vitlök eller druckit alkohol strax innan. För mycket parfym eller rakvatten är inte heller att rekommendera. Det som här ska avväjas är alltför kraftiga eller opassande lukter, vilket understryks av kravet på renlighet (se ovan). En arbetsökande ska inte lukta. Vi har redan berört hur man ska sitta. I stort sett är inga andra kroppsliga yttringar tillåtna än leendet och blicken.⁶ Den intervjuade bör inte tugga på pennan, rätta till håret eller kläd-seln, inte gunga med benet, inte dra i kjolen, inte blinka för mycket. Man ska blinka lugnt, inte fladdra med blicken och inte vara alltför nervös” (Kusénius 1996:73-77, Rogberg 1996:11).⁷ ”Skriva dig inte nervöst på stolen eller fingra på något. Säg inget negativt om inredningen i rummet” (Stevens 1994:74). En förebyggande åtgärd kan vara att öva på de tänkbara intervjufrågorna så att man inte ”börjar svettas i pannan, irra med blicken eller stamma fram orediga förklaringar under intervjun” (Kusénius 1996:77). Han/hon bör heller inte svara halvhjärtat eller ironiskt och aldrig avslöja ”vare sig i ord eller ansiktsuttryck, att du tycker illa om något”, använd inte någon ”ansträngt kamratlig ton” och berätta inte roliga historier (Stevens 1994: 87,74). Bilden träder fram av en superkontrollerad, men avslappnad, positiv, skärpt, välformulerad, intresserad intervjuperson som har de rätta svaren på alla frågor. Kontrastering används även här för att få fram budskapet:

Om du kuvat viskar fram ett önskemål, tittar i golvet och låter armarna osäkert flaxa runt, kan du knappast vänta dig att någon kommer tro att du är en person som kan ta i ordentligt när det krävs. Du måste utstråla kraft och energi, men framförallt säkerhet och trygghet (Rogberg 1994:11, jfr s. 62).

Men alla dessa negationer talar också ett annat språk, ett erfarenhetens språk där människan är nervös, rädd och osäker och nu ska tygla sig med hjälp av alla detaljerade föreskrifter. Om det verkligen vore så att de som sökte arbete omformats efter idealmodellen skulle kroppsspråket och nervositeten inte vara något problem. Kanske är schablonbilderna av Förloraren, den rotfaste från bruket, bara med som bekräftelse på vad som händer om man inte omformulerar sin personlighet inom de givna ramarna av effektivitet, precision, kontroll och opersonlighet? Men han förkroppsligar också hotet om ett okontrollerbart Annat, konkretiserar den annars undflyende aningen om något som inte låter sig disciplineras så lätt.

Att sälja sitt själv

Nu återstår bara det totala objektiverandet, den totala skilsmässan mellan subjekt och själv: att sälja sitt nya själv. Handböckernas texter flödar av försäljningsretorik. Det talas om investeringar i kunskap och i sig själv: ”investeringar i det säkraste värdepapper som finns: kunskap och personlig utveckling” (Holmberg 1984: 65, Göransson 1994:5,17). Andra återkommande uttryck är säljbrev eller spekulationsbrev, vilket syftar på det personliga brev som vanligen följer med en ansökan. Ytterligare exempel på denna retorik är säljinsats, säljverktyg, skyltfönster och personligt produktblad (Ljungberg 1984:13,35,46, Nilsson 1987:18, Axén 1992:76f., Stevens 1994:139). Från början tyckte jag mig se detta som metaforer för marknad-

stänkande, men efterhand förstod jag att det inte var fråga om metaforer, utan om beskrivningar:

En ny förpackning och en skicklig strategi för prissättning gjorde att de såg produkten Cathy Paper i ett nytt perspektiv. Hon blev såld. Hon fick jobb. /.../ Det är du som är produkten. Om du inte säljer är det dags att tänka över marknadsföringsstrategin och förändra bilden av dig själv så att man ser dig i ett annat perspektiv (Mackay 1993:78 f.).

Vad är det då man säljer? Det är inte fråga om att sälja sin själ, utan sig själv, betonas det i en handbok. I en annan står det att det man säljer är sin personlighet och sina kvalifikationer (Ljungberg 1984:83, Rogberg 1994:88). Båda är ju, som vi sett ovan, lyxförpackade enligt vissa regler. Att sälja sig själv uppges vara en nödvändighet för att få jobb, en oundviklig del av jobbsöket: "Att söka ett nytt arbete är detsamma som att sälja sin egen kunskap och kompetens" (Axén 1992: 81). Det görs ingen skillnad mellan arbetsmarknaden och andra marknader i handböckernas retorik. Sett ur marknadens logik är arbetsmarknaden en marknad där man säljer arbetskraft, och det är förvisso inte en mer abstrakt vara än optioner: i båda fallen säljer man förväntningar (jfr Brown 1996).

Men man säljer också något annat än arbetskraft, kunskap och kompetens. Man säljer också *sig själv*, eller rättare sagt *sitt* själv. Denna akt förutsätter för det första ett objektiverat själv och för det andra en prostitutionsliknande handling, vilket i sin tur bäddar för känslor av skam och bristande heder. Men i handböckerna beskrivs denna skam som Luthersk missuppfattning och "typiskt svenskt". Vikten av "att komma över det obehag de allra flesta känner inför att marknadsföra sig själva" påpekas. Lite speciellt är det också att sälja sig själv, i så måtto att det "kräver andra konkurrensmedel än de traditionella, även om flera av metoderna går att tillämpa" (Axén 1992:81). Man erkänner alltså att det för de flesta är obehagligt att sälja sig själv och att det inte riktigt liknar vanligt försäljningsarbete, men att metoderna kan vara likartade. Hela resonemanget utgår från Marknaden, inte som metafor utan som tolkningsram, den verklighet allt äger rum i. Det är marknadens diskurs som invaderar andra områden än ekonomin. Etnologen Birgitta Conradsson har i en studie av s k charmkurser använt uttrycket ett *ekonomiserat* samhälle, där företagets drift och rationalitetstänkande överförs på en individuell nivå i vad hon kallar "själstaylorism" (Conradsson 1987:89). Själstaylorism skulle kunna användas som term för de *spill-over* effekter jag berört ovan. Marknadens diskurs, eller den ekonomiska diskursen är dominerande och får företräde inom många fält, exempelvis vården, akademien, arbetet, men också i det privata livet.

Att vara sig själv

Att utöva makt är att strukturera andras handlingsfält (B. Svensson 1993). Här har vi nu följt den ideale arbetssökaren på hans väg mot aktivitet och fasta rutiner, självkännedom, individualitet, kroppslig och mental kontroll för att slutligen se honom sälja sig själv. Hela tiden har någon slags verklighet gjort sig påmind genom små nervösa, halvfeta, lata, illaluktande och skamsna varelser som likt skuggor har

definierat normen eller idealet. Någonstans här blir frågan akut: hur går detta detaljerade föreskrivande av person och tanke ihop med det samfälliga stridsropet ”var dig själv!”? Trots alla regler om vippande ben och flaxande armar, irrande blick och slapp hållning så är det ett av råden i nästan samtliga handböcker. Om man ser närmare på dessa uppmaningar visar de sig dock inte vara helt fria från modifieringar: ”Du ska vara dig själv men på ett sätt som gynnar dig” (E. Svensson 1993:88). I en bok får man rådet att bestämma sig för vilken bild man vill ge, men att ändå vara sig själv (Nilsson 1987:28). Den mest motsägelsefulla och samtidigt mest klagörande uppmaningen lyder: ”Var dig själv, glad och entusiastisk” (Holmberg 1994:58). Att vara något annat än glad och entusiastisk finns inte, därför att självet redan förutsetts vara format i vissa banor när det är dags för försäljning.

På individen läggs alla möjligheter, all skuld, allt ansvar. Ingenting spelar någon roll utanför individen, allt äger rum i hennes tolkningar, allt är beroende av hennes fria val och hur hon väljer att forma sig själv. Med *rätt* själv kan den arbetslöse nå långt, men det finns inget *sant* själv; självet är ständigt utsatt för omarbetningar av det egna subjektet och av omvärldens alla subjekt och diskurser (Beronius 1991:82). Självet och självövervakningen är det nav som allt snurrar kring; man ska känna sig själv för att kunna sälja sig själv och sälja sig själv genom att vara sig själv (Ljungberg 1984:83, Holmberg 1994:17).

Det jag försökt åskådliggöra med detta kapitel är hur självet skapas och omskapas just genom det oförtröttliga sysslandet med det och att målet med detta sysslande och omskapande egentligen sträcker sig mycket längre än att få ett nytt jobb. Som arbetslös måste man genomgå en metamorfos för att få ett nytt arbete eftersom man redan i sin belägenhet har kvalat in i det primitiva, kvinnliga tillstånd som här tillskrivs de ”förändringsobenägna”. Genom att kalla sig arbetssökande snarare än arbetslös och genom att så långt som möjligt fortsätta leva i arbetets strukturer kan man till viss del undkomma denna dom. Men som vi såg i det historiska avsnittet, är redan tillståndet att vara utan arbete definierat som oföretagsamhet eftersom den arbetslöse visat att han/hon ”icke uppbygger alla sina krafter för att undgå den” (se ovan).

Min avsikt har varit att dekonstruera de normer som så starkt målas upp i materialet, genom utsagor och exempel, genom negeringar och dikotomiseringar. Det är dels frågan om arbetet som norm, hur inga ansträngningar får sparas i jakten på ett jobb, hur man under den arbetslösa tiden ska simulera arbete i fråga om tidsstruktur och en bibehållen skillnad mellan arbete och fritid. Men det som också framträtt allt tydligare är den osynliga *manliga* norm som träder fram, med kontrollerade känslor och kontrollerad kropp. Den är aktiv, målmedveten, rörlig och ”framtidsorienterad” och har ett professionellt sätt att tala och förhålla sig. Det är den förnuftsstyrda rationalismens företrädare, en hegemonisk maskulinitet långt ifrån den synliga maskulinitet som tillskrivs t. ex arbetare eller invandrare, vilka underordnas enligt samma principer som kvinnor, med minsta gemensamma nämnare att könet utpekats som deras första och essentiella egenskap (Connell 1996, Andersson 1996). I den bok som kom allra närmast genren karriärplanering hittar jag honom fångad på kornet under rubriken ”Fjäsk för chefen”. Förutom en del råd som att ”sporta med chefen”, ”respektera chefen” och ”gör chefens tråkiga jobb” så finns

tipset ”Skratta med chefen”:

På de större företagen är det vanligt att cheferna skrattar på ett speciellt sätt. Varje gång de möts före ett möte och de får tillfälle att småprata lite innan, så skrattar de ca 1/4 del av tiden. Det är inget fnissande utan ett kortvarigt och högljutt skratt. Det är heller inget skratt som kommer från hjärtat, som när man ser någon komedi på bio eller liknande. Det är inte kopplat till någon form av humor eller rolighet [...]. Man skrattar av taktiska skäl och på ett sådant sätt att man inte blottar sin personlighet, med rädsla att tappa respekt. Om du tittar på chefen när han står och skrattar med andra chefer, så står de rakryggat och alla skrattar ihop så fort någon har börjat. I vissa situationer kan det vara på sin plats att bara le och nicka instämmande [...]. Så fort chefen har sagt något som det går att skratta åt, så lägger du av ett försiktigt ”ha ha” (Rogberg 1994:82).

Detta citat aktualiserar återigen det faktum att handböckerna inte vänder sig till alla samhällsklasser. Egentligen vänder de sig inte ens till arbetslösa, utan till dem som är på väg. Var de har kommit ifrån spelar inte så stor roll – det är framtiden som räknas.

Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering

Försäljningen av självet hanteras på olika sätt av de arbetslösa. Ett sätt att bemöta kravet på marknadsföring är ironi och parodi. En kvinna i 40-årsåldern, ensamstående mor, försökte först ”luras lite” när hon upptäckte att det blivit svårt att få jobb. Hon låtsades vara ordningssam och skrev prydliga brev:

Men dök hon upp nånstans kom hon inte på fråga i sammanhang där uppträdande och klädsel betyder något; en slarva är en slarva även om håret är nytvättat och hon försöker se strikt ut. Själva hennes språk förrådade henne obarmhärtigt: Det tog tid på sig, slingrade sig som en bäck genom ett oprojekterat landskap som format sig själv under tusentals år istället för att anpassas till lagom parkkullar av någon välprogrammerad bulldozer: Ingenting i hennes uppträdande skvallrade om modern effektivitet, stresstålighet eller ärelystnad. Hon kunde inte jobba över efter dagisets stängningstid, aldrig komma tidigare än bussen. Hade ingen datavana, ojämnt självförtroende och gympade inte för att hålla sig i form. Tre barn under skolåldern och en tonåring talade inte heller till hennes fördel, fast de var det bästa hon någonsin åstadkommit här i livet (KU 14 750).

Barnen var också anledningen till att hon överhuvudtaget ville arbeta, de måste ju försörjas. Då hon upptäckte att denna orsak till arbetsvilja inte föll arbetsgivarna på läppen formulerade hon egensinniga ansökningsbrev där hon sökte *joint ventures* för sponsring av hennes familj. Det hon hade att erbjuda arbetsgivaren som motprestation var just hennes försörjningsansvar som hon menade var en mycket stark motiverande faktor (ibid).

En 35-årig man från en bruksort i Bergslagen blev arbetslös för första gången under sjuttioalets stålkris, som råkade infalla just när han skulle ut på arbetsmarknaden efter gymnasiet. Han fick sitt första fasta arbete närmare tio år senare, vid 28 års ålder, men förlorade det igen efter sex år, i 1990-talets lågkonjunktur. Då som nu upplevde han det som ett problem att han inte kunde sälja sig själv. Han skriver att han inte är den som kan framhäva sig själv i alla lägen och knuffa sig fram med ett ”stomatolleende” (KU 14 765). Dessutom var han inte nöjd med ”produkten”. Att sälja sig själv till presumtiva arbetsgivare liknade han vid att försöka sälja en Skoda till Gyllenhammar. Trots självvironin plågade det honom att han inte förmådde genomföra försäljningen. Delvis såg han alltså arbetslösheten som ett individuellt misslyckande men han lade också en del av skulden på staten. Han kritiserade omfördelningen av pengar från offentlig sektor till arbetslöshetens omkostnader i form av a-kassa och åtgärder (Ibid).

Det dåliga självförtroendet var ett hinder i kanske ännu högre grad för en kvinna som inte ens vågade ringa till företagen, än mindre söka in på vidareutbildning (KU 15 095). Sviktande självförtroende eller missnöje med ”produkten” var också ett problem för en äldre man i Göteborg. Han fann det problematiskt att söka arbete på ett ärligt sätt, utan att försöka lura arbetsgivarna. När han i sina ansökningar slipade på formuleringar för att framstå som mer ’attraktiv’ kände han sig patetisk och undrade hur hans bekanta skulle reagera om de visste hur han uttryckte sig. Han misstänkte att han skulle framstå som löjlig. Samtidigt tyckte han att det kändes bra att skriva platsansökningar eftersom han då såg att han ändå gjort något i sitt liv. Att inventera sig själv fungerade i hans fall som smörjmedel av egot, som det målades upp i handböckerna, men det räckte inte. Känslan av bristande uppriktighet ville inte ge vika: ”Jag vill avslöja mig redan i en intervju” (KU 15 085).

Handböckerna varnar för frestelsen att hoppa över ett led i vägen mot försäljandet av sig själv. Ur deras perspektiv har de här människorna begått just det misstaget. De har inte gjort om sitt själv, inte heller ”blåst upp” självet och på så sätt fått ett bättre självförtroende, utan försöker sälja sig själva som de är eller tycker sig vara; slarviga, blyga eller gamla. Det finns en skavande diskrepans mellan ”idealarbetskraften” och deras egen självuppfattning.

Marknadsföringen av självet är nära sammankopplad med introspektion och självkritik, precis som handböckerna förespråkade. Man är mycket medveten om vad som krävs. En kvinna skriver att hon misstänker att hon inte ger ”rätt” intryck på anställningsintervjuerna. Hon framstår nog inte som energisk och spontan och vill inte gärna prata om sig själv. Hon kan inte förstå varför hennes ”karga och bitvis glädjelösa” tillvaro skulle intressera någon (KU 15 025, jfr 15 007). Om försäljningen av självet misslyckas är det följaktligen lätt hänt att den osålda produkten klandrar sig själv. För detta självkländer fanns som bekant checklistor i handböckerna och det finns exempel på arbetslösa som efter intervjun letar efter felet hos sig själva. De frågar sig om man var för tjock eller pratade för mycket och undrar vad man gör för fel och varför man inte duger (KU 14 638, KU 15 298, jfr Bäckström 1997).

Inslag av ”tänk positivt” retorik återfinns i uttalanden om att individen ensam har ansvar för sitt liv och sin framtid: ”Jag vill se möjligheter istället för hinder [...] Nu känner jag mig mogen att ta några nya kliv och nu ser jag att om det nu finns några hinder så hittar jag nog dem hos mig själv” (KU 15 062). Kvinnan som skriver detta är en trettioettårig civilekonom som hellre kallar sig arbetssökande än arbetslös. Hon tycker att hon fått tillfälle att reflektera över sitt liv och att tiden som arbetssökande inneburit ”en nyttig spark i baken” trots att det varit mentalt svårt ibland. Hon ser uppenbarligen arbetssökandet som en tillfällig period i sitt liv och erkänner sig i analogi med det inte heller vara arbetslös. En annan kvinna berättar om en motsvarande ”upptäckt” av det egna ansvaret: ”Nu har jag kommit till det läget att jag förstår att jag och ingen annan måste se till att besluta mig för hur JAG ska forma min framtid” (KU 14 668). I citatet blir sammanblandningen av det diskursiva och den individuella erfarenheten total: erfarenheten eller insikten är diskursivt formulerad, men inte mindre verklig för den sakens skull.

Uttrycket *att forma sin framtid* återkommer i ett bidrag från en medelålders

kvinnor i Mellansverige som skriver om en kurs för arbetslösa med just det namnet. Huvuddragen i kursboken påminner i stora drag om de handböcker vi stötte på i förra kapitlet. Hon kallar boken ”rena propagandan” och tycker den är flåshurtig. Vidare skriver hon:

Det otäcka med boken var att den mellan raderna sände ett klart budskap att det var vårt eget fel om vi inte lyckades hitta ett jobb. Skulden lades på oss, det var oss det var fel på. Om vi bara utbildade oss och gjorde en handlingsplan så skulle allt bli bra. Det ironiska är att många som går på Resursen är högutbildade med mångårig erfarenhet inom sitt område och som knappast skulle förbättra sitt läge på arbetsmarknaden enbart genom utbildning. Grundorsaken till den stora arbetslösheten idag – att hundratusentals arbetstillfällen försvunnit och inte ersatts – nämns bara i förbigående. Jag kände mig djupt kränkt när jag läste den här boken. Jag undrar vilken målgrupp författarna skrivit för. Tror de inte att vi ser pekpinarna? Tror de inte att vi kan läsa mellan raderna och se det nedlåtande översitteriet? Eller tror de bara att vi är dumma och ointelligenta? Är det därför de tjarar så om utbildning genom hela boken? (KU 15 788)

Samma individuella ansvar som axlats av kvinnorna i de tidigare exemplen förkastas här med bestämdhet och upplevs som kränkande. Det paradoxala med den här kvinnans berättelse är att hon tidigare i brevet nämnt att hon i samarbete med samma organisation som ordnat kursen producerat en (bifogad) broschyr för att sälja sig själv. Den är vikt i tre spalter och tryckt på strukturerat grått papper. På första sidan finns ett foto, namn, adress och personnummer. Rubrikerna är i tur och ordning: bakgrund, personlighet, meriter, profil, framtid och anställningar. Under rubriken *personlighet* nämns egenskaper som lugn, stabil, ambitiös, pålitlig, passar tider och håller löften. Det står också att hon hellre letar efter möjligheter än svårigheter och vad det bästa och sämsta personlighetsdraget är: envishet. Under rubriken *profil* finns en rad underrubriker som anger starka sidor: organisation, språkkänsla, flexibilitet och lojalitet samt servicekänsla.

Vi känner igen huvuddragen i denna presentation från förra kapitlet. Hur kan det komma sig att hon känner sig nöjd med broschyren och blir kränkt av kursen? Både kursen och produktionen av säljbroschyren bygger ju på samma grundidé om en inventering och försäljning av självet? Det verkar som om hon i det ena fallet vänder sig emot grundsynen i kursen; att den skuldbelastar arbetslösa genom att tala om deras brister och att de använde en ton som om de talade till ”mindre vetande”. I det andra fallet är det tvärtom fråga om att inventera och formulera sina tillgångar, sina ”starka sidor”. Eller ligger det kränkande i att bli betraktad som arbetslös med allt vad det innebär till skillnad från att betraktas som en unik individ, värd att marknadsföras, i det andra? I handböckerna togs inventeringen av självet upp som en lustfylld syssla, ett njutningsfullt grävande i egot. Här återfinns alltså ett i moderniteten centralt smörjmedel; odlandet av egot, av självkänslan. Individualiseringen av arbetslösheten visar sig ha både inbyggda belöningar och bestraffningar, vilket gör den till ett säte för produktion av makt.

Recitation

I exemplet med kvinnan som skulle forma sin framtid återfann vi en språklig reproduktion av en diskursiv utsaga, ett fenomen jag hädanefter vill kalla *recitation*. Med det begreppet åsyftas den praktik där diskursiva utsagor reproduceras språkligt i meningen tal och skrift och därmed omvandlas till personliga insikter. Recitation ska inte ses som ett ensidigt inpräntande av en struktur utan är en aktiv process, en produktion av makt på individuell nivå. I mitt fältarbete hamnade jag ibland i situationer präglade av recitation:

Lisa räcker fram handen och presenterar sig och projektet KAOS, arbetsförmedlingens projekt för arbetslösa ungdomar under 25 år. Det märks att hon är van vid att föra talan. Jag följer henne och hennes följeslagare från arbetsförmedlingen i Arvidsjaur till KAOS' lokaler i utkanten av samhället. Dagen är speciell, man har nåtts av beskedet att utbildningsbidraget för arbetslösa drastiskt ska sänkas till 1600 kr/mån. Många på KAOS har utbildningsbidrag och idag har man skrivit protestbrev till regeringen om detta beslut. Jag presenteras av Lisa för de sex unga tjejer som sitter runt ett stort bord. Några av dem syr militärväskor på maskin. De tar till orda en efter en om den omöjliga ekonomiska situation de nu riskerar att hamna i: "det går bara inte". Det pratas om en dotter som ska försörjas och om att behöva gå till socialen. Stämningen i rummet är visserligen upprorisk, men ändå kontrollerad. Ryggar raknar, ögonbryn höjs, blickarna är fasta och allvarliga. Det känns som om de ser mig som en journalist; de tittar rakt in i den föreställda kameran och gör Uttalanden.¹

Någon dag senare träffar jag en av deras ledare i en industribyggnad där den manliga delen av KAOS timrar stugor. Vi pratar om att det inte är lika stressigt och kravfyllt här som på en vanlig arbetsplats. Eva [ledaren] svarar: "Det är mycket för att komma upp på morron, göra nåt meningsfullt och bli accepterad av andra för den du är" (utdrag ur fältdagboken, jfr KU 15 025).

Sättet att tala och uppträda plockas fram ur ett diskursivt förråd, aktualiserat av min roll som forskare och utomstående. Uttalanden, minspel och kroppshållning ger en känsla av föreställning, ej att förväxla med förställning. Detta är extra tydligt när jag talar med dem som arbetar med arbetslösa: arbetsförmedlare, socialsekreterare och projektledare. Det kommer också fram i vissa situationer tillsammans med arbetslösa, i början av en bekantskap eller under en intervju t. ex.

I det skriftliga materialet från Nordiska museet ges många liknande exempel. Här finns uttalanden som rör sig på ett generellt plan, med anspråk på allmän giltighet, ofta med subjektet i tredje person som exempelvis "Man..." eller "Arbetslösa..." (jfr KU 14 928). Publiken man vänder sig till är den offentliga institutionen Nordiska museet. Parallellt med dessa uttalanden finns ett "jag". Ibland varvas dessa båda plan i samma berättelse:

Rutinen i livet är ur spel och man mår dåligt. Till en början psykiskt och senare även fysiskt. Huvudvärk, magsår och högt blodtryck är mycket vanligt. Själv har jag, efter småkrämpor som jag botat, plågats av tjocktarmskatarr med helvetiska smärtor. Därefter sköt blodtrycket i höjden med allt vad det innebär. Ja, sjukvården belastas i onödan av tusentals arbetslösa som får sjukdomar på grund av att de inte har ett arbete att gå till (KU 15 132, jfr KU 15 313).

Här sker en pendling mellan åsikter om arbetslösheten i största allmänhet och den personliga erfarenheten. Det är ett sätt att använda arbetslöshetens diskurs för att förklara sitt eget liv (jfr Hänninen 1996). Kvinnan i citatet har också skrivit ett prisbelönt brev till Börje Hörnlund (dåvarande arbetsmarknadsminister), där de

generella uttalandena tar överhanden:

Det är viktigt för en människa att ha någonstans att gå, en tid att passa och att ha en uppgift, för att känna sitt värde som människa och känna sig delaktig i samhället. Du är säkert medveten om att många arbetslösa gör om dag till natt, drabbas av passivitet och apati, drabbas av psykosomatiska symptom eller fastnar i missbruk av olika slag, beroende på hur stark en människa är. Många arbetslösa blir helt nedbrutna och kan kanske aldrig återvända till yrkeslivet (ibid, bilaga).

Hon fortsätter sin uppteckning med att vända sig till de arbetslösa med goda råd om att hålla sig aktiv, råd som känns bekanta från handböckernas värld:

Aktiviera hjärnan med t. ex härliga promenader. Det är 'livsfarligt' att stanna hemma och förbli grubblande. Gå gärna till platser du inte har givit dig tid till förut. Ta tag i 'grejor' som du skjutit upp på 'framtiden'. Resultatet blir glädjande. Allt det du företagit dig under dagen är ett resultat – och när kvällen kommer känns det inte lika tungt (ibid).

Själv ser hon till att tvinga sig upp tidigt om mornarna och sedan gå igenom dagens aktiviteter i minnet: "Det är mitt sätt att upprätthålla disciplinen. Lyckas jag med alla 'uppgifterna' kan jag trots allt känna mig nöjd med dagen". Aktivitet och resultat är det som räknas, gärna utanför hemmet. Att stanna hemma är liktydigt med stagnation. Åter ser vi hur arbetslösheten formuleras diskursivt, med generaliserande anspråk på hur arbetslösheten är och hur den arbetslöse bör bete sig. Men – och detta är mycket viktigt – det diskursiva kan erfaras och upplevas lika verkligt som de uttalanden som går utanför diskursen. Det handlar inte om hämning av diskursen utan om en verklig, levd och erfaren reproduktion av strukturer genom en recitering av diskursen.

Recitation som strategi

I de diskursiva beskrivningarna av arbetslösheten återfinns bilden av den late arbetslöse som måste disciplineras. Det talas t. ex ofta på ett politiskt plan om att ta hårdare tag mot arbetslösa.² Även dessa tongångar reciteras av de arbetslösa, som en form av distansering mot de oförtjänta. En kvinna skriver att det straff som arbetslösheten innebär inte borde drabba arbetsvilliga och man antar att hon själv räknar sig till denna kategori (KU 14 893). En annan har uppmanat sitt fackförbund att återgå till rutinen att arbetslösa hämtar sina kassakort själva på arbetsförmedlingen istället för att få dem med posten. Hon motiverar detta med att man bör tvinga ut de arbetslösa från hemmen: "Det är sociala kontakter människor behöver. Jag anser att medlemmarna ska tvingas till aktivitet och detta för att inte bli passiva" (KU 14 794). I uppteckningen återkommer hon flera gånger till kravet på aktivitet och att man måste ställa krav på arbetslösa. Inte för att hon vill dem något ont, skriver hon, men därför att hon anser att "aktivitet leder till ett bättre liv". Hon talar här som från en position utanför arbetslösheten, men hon verkar å andra sidan ställa hårda krav också på sig själv. Lönearbetet verkar starkt normerande i hennes liv; hon tycker det är bra att komma upp i tid på mornarna. När hon fick sjukersättning med 80 procent så tränade hon 10 procent av tiden och kallade detta för "ar-

bete”, som för att uppfylla sin del av överenskommelsen. Att man ska göra rätt för sig inpräntades under uppväxten av föräldrar och äldre släktingar, skriver hon, och om man inte kan göra det i ett arbete så bör man göra det ideellt. I den uppföljande delen av insamlingen är bilden en annan. Hon är nu förtidspensionär på grund av diskbräck och kan unna sig att vila. Nu slipper hon alla prestationskrav. När hon får höra hur svårt det blivit att få förtidspension beskriver hon känslan i en liknelse med att hon ”varit ute på ett stort svart vatten men räddat mig upp på ett gult skimrande stort lönnlöv” (KU II 15 695).

För att göra sig förtjänt av samhällets stöd gäller det att göra sitt yttersta för att ta sig ur sin situation men ändå inte lyckas. De som inte anstränger sig skiljs ut som oförtjänta parasiter och snyltare, en process vars historiska rötter vi tittade närmare på i kapitel 2. Det förekommer att arbetslösa markerar denna skillnad i sin text. En av dem skriver att en del arbetslösa mår bra och utnyttjar systemet, men att de som är plikttrogna verkligen mår dåligt (KU 14 938). Erfarenheter från kurser och åtgärder har gett intryck av att många arbetslösa inte försöker och inte vill skaffa något nytt jobb, menar en annan (KU 15 785). En tredje skriver att det var annorlunda förr, då var det bara ’dräggen’ som var arbetslös, de som inte ville arbeta utan var parasiter (KU 14 940, jfr brev 27). Särskiljandet mellan förtjänta och oförtjänta blir i det exemplet en fråga om historisk annorlundahet.

Andra använder distinktionen med utgångspunkt i sin nuvarande situation för att särskilja sig från ”de andra”. De gör det genom att betona att de inte ligger på soffan utan går på kurs och söker jobb, eller genom att särskilja ”de” som ligger på sofflocket från ”vi” som vill arbeta (KU 15 310, 14 893). Leo Howe konstaterar att skiljandet mellan förtjänta och oförtjänta är en verksam kategorisering även bland de arbetslösa. Han menar att det är en nödvändig strategi för att få räkna sig till de förtjänta (1998).

Distanserandet från de oförtjänta och recitering av de hurtfriska tillropen kan också bli en strategi för att få en försörjning. En fd. exportchef i Göteborg började föreläsa om äldre arbetslösa efter att ha läst en undersökning i ämnet och känt igen sig själv. Enligt undersökningen genomgick de arbetslösa fyra faser; ilska, apati, (falskt) psykiskt lugn och slutligen nervkollaps. Han föreläste om sin egen väg genom dessa faser och figurerade i en rad artiklar i fackpress och kvällspress, vilka bifogades uppteckningen. Efter ett AMS-arbete på Länsarbetsnämnden har han fått fast anställning där och extraknacker som föredragshållare vid tiden för Nordiska museets andra insamling (KU II 15 211).

Ett annat exempel på arbetslöshet som inkomstkälla är en ung man som har skrivit till Nordiska museet om sina teorier om arbetslöshet, ur både generellt och personligt perspektiv. Det är en guide till självstudier för arbetslösa och bygger på erfarenheter och iakttagelser under tio års möten med andra arbetslösa. Han tror inte på de faser som det sägs att arbetslösa går igenom i sitt nya tillstånd. Det är snarare fråga om människotyper, skriver han och kallar dem förloraren, förnekaren, fritidsutövaren och entusiasten. Han hävdar att den arbetslöse byter människotyp flera gånger och krisen uppstår först om denna färd fördröjs eller avstannar. Skillnaden mellan de olika kategorierna är ”graden av insikt om nödvändigheten av en personlig vidareutveckling (och vad man då ser som en vidare utveckling)” (KU 15

077). Förloraren har "gått på myten om att arbetslösa mår dåligt för att man som sådan förväntas göra det". Fritidsutövaren är aktiv, men på fel sätt. Han beskrivs som ansvarslös och mår rätt bra "tills a-kassedagarna börjar tryta". Entusiasten definieras som hyperaktiv, söker nya utmaningar och är inte rädd för nederlag. Han har rätt inställning men har ofta tröga myndigheter att slåss mot. Kategoriseringen av de arbetslösa som ofta utförs i undersökningar om dem reciteras alltså här av en av dem själva.

Under rubriken "Hur komma tillrätta med sig själv och framtiden?" står att "varje människa måste själv ta ansvar för sitt eget liv"; man ska aldrig betrakta situationen idag som facit för hur det kommer att gå sedan. Texten innehåller andra bekanta råd, som att man ska göra en inventering av sig själv och att alla tjänar på att vara en Entusiast. Efter 14 sidor av guidning kommer "Min egen historia" där skribenten berättar att det för hans del var en projektledarutbildning som fick Entusiasten i honom att blomma ut.

Ett år senare, som svar på den andra insamlingen, skriver den här mannen att det förra brevet innebar en förändring i hans liv. Han insåg att han kunde en hel del om arbetslöshet och tänkte att "'arbetslösheten behöver ett ansikte, en människa som exempel ur gruppen, en människa som talar öppet om arbetslösheten, ur *vårt* perspektiv'" (KU 15 790). Han gjorde en omarbetning av det papper han sände in till Nordiska museet och erbjöd sig att föreläsa för arbetslösa och andra berörda på en rad olika platser och myndigheter. Han genomförde fem föreläsningar under ett halvår med varierande gensvar. Eftersom hans självkänsla fick sig en del törnar upphörde han därefter med föreläsningarna. Det han tyckte var mest negativt var myndigheternas grundmurade ointresse. Han har dock en ny idé som han framlägger i brevet: Nordiska museet kunde ordna spontana träffar mellan arbetslösa och politiker, samhällsvetare, AMS, Försäkringskassan osv. för att lösa arbetslösheten. De arbetslösa borde få delta i diskussionerna om arbetslösheten, skriver han, och Nordiska museets kontaktnät kunde utnyttjas till att nå både de arbetslösa och "'de andra'". Själv skulle han gärna ingå i en styrgrupp för ett sådant projekt. Han bifogar också projektbeskrivningen "Hur vi arbetslösa kan må bra". Målet är "att få så många arbetslösa som möjligt att se sig som aktiva arbetssökande (av arbete/sysselsättning i någon form) istället för passiva arbetslösa 'offer' vilket man mår dåligt av."³

Den unge mannens försök att vända sin arbetslöshet till ett levebröd föll, förmodligen mycket på grund av myndigheternas ointresse. Jag tror inte heller det blev något samarbete med Nordiska museet. Det intressanta här är att han försöker dra nytta av att han är arbetslös – se det ur "vårt" perspektiv osv. Samtidigt påminner det han säger mycket om handboksretoriken som inte kan sägas vara skriven ur de arbetslösas eget perspektiv, även om många arbetslösa gjort råden till sina egna. Men genom att inta "rätt" attityd blir en distansering från den farliga arbetslösheten möjlig. Individerna kan utifrån en position som arbetssökande och förtjänt distansera sig från de passiva soffliggarna, de oförtjänta.

Kluvenheten mellan subjekt och själv gör att inte heller "soffliggarna" undkommer introspektion och reflexivitet. Flera arbetslösa betraktar sig själva som lata och det är då distanslandet från de oförtjänta blir riktigt jobbigt eftersom det äger

rum inom individen själv. Men de flesta ser det som en effekt av arbetslösheten; att de blivit lata och försöffade fast de *egentligen* inte är det. En kvinna uttrycker det som att hon egentligen är en arbetsmänniska (KU 14 785, jfr 14 931, 14 771). Här återkommer synen på arbetsviljan som essentiell mänsklig egenskap och vägen tillbaka kan bara ske genom tvång. En kvinna skriver att hon aldrig trodde att hon skulle bli "så", det vill säga förslappad, viljelös och benägen att vända på dygnet. Hon känner ett behov av att bli omskakad och ibland vill hon att någon ska slå till henne, tvinga henne att skärpa sig, dra orden ur henne (KU 14 678). Hennes inre polis förmår inte bringa ordning i kaoset utan hon längtar efter en yttre disciplinering, en förstärkning av hennes inre polis. Just analogin mellan inre och yttre disciplinering gör att den moderna maktutövningen blir mycket effektiv. Om man då dessutom ser makten som produktiv, inte bara repressiv, blir effekten ännu starkare. Faktum är att om man *inte* kunde se detta som produktiv makt skulle hennes sätt att resonera framstå som ytterst paradoxalt, men i och med att "oxen längtar efter se-len" blir hennes resonemang begripligt (jfr Söderlind 1979).

Faserna, trasket, räddningen

I handböckerna, vid information efter nedläggningar och i massmedia beskrivs ofta arbetslösheten som en rad faser som den arbetslöse har att gå igenom (jfr ovan). Förloppet kan också skildras som en kriskurva. Vanligen kommer först en hyperaktiv period då man gör allt som inte blivit gjort när man arbetade, på grund av tidsbrist. Sedan följer en lugnare period, men det är också då färden neråt börjar, mot en tilltagande passivitet, apati och depression. Någonstans på vägen neråt ska en vändning till något positivt ske och sista fasen är "nyorientering". I detta ligger en förväntan på nytt arbete, även om det inte sägs rent ut. I mitt material har jag funnit att den diskursiva utsagan om faserna reproduceras på olika sätt. En av frågorna som ställdes till de arbetslösa i Nordiska museets upprop var om de tyckte att de hade förändrats av arbetslösheten och många beskrivningar av dessa förändringar ligger nära dessa faser eller kriskurvan. De arbetslösa skriver att det är lätt och ganska behagligt att vara ledig den första tiden. Åtminstone har man mera energi, oavsett om den ytttrar sig i aktivitet eller i rastlöshet.

Efterhand infinner sig hos många en känsla av tomhet eller nedstämdhet (KU 14 928, 14 932, 14 940, 14 964, 14 965, 15 024, 15 091, 15 092, 15 324, 15 232). Någon uttrycker sig som att rastlösheten blir till passivitet, en annan tvärtom att först efter tre månader fick hon känslor av nervositet, meningslöshet och att det kändes skamligt att gå hemma (KU 14 938, KU 14 933, jfr 15 311). Att inte få arbete trots att man försöker bryter långsamt ner arbetsviljan och till slut hoppas man på att det inte ska finnas arbete att söka, skriver en annan. Det är pendlingen mellan hopp och besvikelse som är påfrestande, menar han (KU 14 765, jfr 14 795, 14 801, 14 893, Engbersen 1993:175,184). Ett par av dem som skriver för andra gången beskriver en förvärrad situation sedan förra gången. En av dem skriver att hon/han var mer positiv sist hon skrev. Nu känner hon uppgivenhet och maktlöshet:

Jag känner att jag kommit in på en farlig väg, befinner mig i en mörk tunnel och det har gått

på mitt psyke och på min sömn. Kan man påstå att man mår bra av allt detta? Min kristna tro är vad som håller mig uppe (KU II: 15 772, jfr II: 15 775).

Flera uppger också att de börjat skjuta upp saker och ting och att det mest blir på TV-tittande de spenderar sin tid (KU 15 310, 15 232).

Medvetenheten om de olika faserna är stor hos de arbetslösa även om det beskrivna innehållet i dem varierar (KU 14 774, 14 787 jfr ovan). Vissa konstaterar att faserna finns och att de känner igen sig i dem:

Jag hade arbetat 14 år inom företagshälsovård och visste hur man kan reagera i en sån här situation. Först blir man ledsen sedan blir man arg och sedan tar man itu med sin framtid. Jag var ledsen en dag, arg några dagar och sedan beslöt jag mig för att göra något åt min arbetslöshet (brev 23).

Detta rationella konstaterande av faserna och den raska framfarten genom dem verkar inte ha satt några djupare spår hos kvinnan i fråga. För andra kan det växa fram en insikt efterhand, som en del av en längre process där inget hopp om att kunna "ta tag i sin framtid" skymtar:

[...] det var på TV, dom hade en föreläsning, eller dom pratade om sorg, sorgreaktioner och så, men dom tog upp det här med arbetslösheten. Så hade dom tio punkter, på olika faser då, reaktionsfaser. Och det stämde ju in till hundra procent. Fast jag inte riktigt hade förknippat det med arbetslösheten men jag kände ju igen det: jamen det är ju sån jag är. Ilskan inom mig och ångest för framtiden, lättirriterad och arg på rösten jämt. Jag kunde inte prata lugnt och vänligt, utan kände hela tiden att rösten var så här lite småttrig (intervju Lilly).

För Lilly fanns absolut ingenting positivt med arbetslösheten. Det vore därför fel att säga att hon upplevde talet om faserna som en lättnad. Men hon accepterade det som en förklaring till sina egna känslor. Mannen som ville avslöja sig redan på anställningsintervjun ger uttryck för en liknande insikt: "Visst förstår jag att mina dystra tankar är 'naturliga' just nu. Jag har lättare för att se det negativa, svåra och omöjliga än det positiva, det möjliga" (KU 15 085). En uppsagd banktjänsteman berättar om en träff med bankens "stödgrupp" där en inbjuden föreläsare talade om de olika kriser man kan gå igenom vid en uppsägning:

Jag kände igen mig själv i många situationer och det kändes omtumlande men väldigt bra för då förstod jag att det var inte jag som var konstig utan det var situationen som gjort mig sådan och jag var inte ensam (KU 15 074).

Paradoxalt nog kan den arbetslöse genom kunskaper om faserna bli återinförd i det normala, dvs. i ett normalt tillstånd *som arbetslös*, vilket kan upplevas som en lättnad. Men det kan naturligtvis också upplevas på andra sätt. En kvinna skriver att hon ville spy på konsulenterna som kom med sina kriskurvor och sa att det var OK att vara förbannad (KU 14 752).

För andra arbetslösa innebär medvetenheten om faserna snarast en rädsla, ett hot som det gäller att försöka undkomma. De negativa beskrivningarna av vad som händer när man blir arbetslös framkallar ångest. En kvinna skriver t. ex att hon läst i tidningen att det är farligt att vara arbetslös, att man t o m kan ta livet av sig. Så långt hade det ännu inte gått med henne, skriver hon, men hon undrar hur lång tid

det kan tänkas ta innan man ”trillar dit”. Tonen är ironisk, men där finns också ett stråk av allvar. Hon skriver att hon själv tror sig vara i riskgruppen för att bli deprimerad och självmordsbenägen, eftersom hon känner sig mer rädd för ett nytt jobb och nya arbetskamrater ju längre tid hon är arbetslös (KU 14 908, jfr KU 14 919, KU 14 972, KU 14 977).

En man i södra Sverige skriver att han talat med en läkare om det riskabla i hans livssituation. Han beskriver sig som arbetslös och ensam och är medveten om att det kan leda till mag- och sömnproblem eller depressioner (KU 14 666). En annan man som varit arbetsledare på en fabrik i södra Sverige skriver: ”Risken för att drabbas av en depression under en lång arbetslöshetsperiod är stor men jag vet att min kristna tro har varit till stor hjälp att motverka detta” (KU 14 955, jfr KU 14 761). Medvetenheten om riskerna omsätts i egen erfarenhet och bemöts med olika strategier för att man ska undkomma profetiorna om det arbetslösa livet. I berättelserna återkommer uttrycket *räddningen* ofta som samlingsnamn för dessa strategier (jfr Andersson 1997:227 f.). Det kan vara barnen eller barnbarnen, hunden, datorn, ideellt arbete eller någon annan form av relation eller sysselsättning som kommer som en räddning. Som vi såg ovan kan det också vara en tro, vilket uttrycket ”räddningen” antagligen härrör från. Det man räddas undan har tagit form i en annan metafor: *träsket*.

”Träsket” innehåller ett koncentrat av vad den hotfulla arbetslösheten för med sig: brist på rutiner, sysslolöshet, apati och depression. I vissa fall nämns också alkoholmissbruk. En återkommande bild av hur det är i träsket är att man tittar på tv eller video på nätterna och sover på dagarna. Alla benämner inte dessa tillstånd som ”träsket”, men ingredienserna i det man räddas undan eller riskerar att utsättas för och uttrycken ”dras ned” eller ”trilla dit” återkommer gång på gång, t. ex ”trilla ner i det svarta hålet” (KU 14 925). En ung kvinna skriver att hon försöker sysselsätta sig så att hon inte hamnar i träsket, hon ”kämpar för att inte gå ner sig” (KU 14 800). En man beskriver hur han inför den förestående arbetslösheten planerade noga för att undvika det han blivit varnad för: ”omvända dygn, videonätter och sömniga sjuovardagar”. Men redan under uppsägningstiden började det; den var för lång och för kravlös och tempot drogs omärkligt ned i arbetet. En ”trygghetsmet” hade fastnat under skorna som en ”äcklig hundskit”, skriver han. När han väl blev arbetslös blev det inte så mycket av hans planer. Han försökte söka sig ut igen genom att börja läsa på en folkhögskola, men hamnade i hemmet igen på grund av familjens krav på hushållsarbete och fruns svartsjuka på kurskamraterna:

Månader lades till månader, som blev till år. Den klistriga smeten under skorna hade för länge sedan stigit upp över anklarna och började hota suga ned mig i det vidrigt ävriga arbetslöshetsträsket (KU 14 971).⁴

Han får en ALU-plats som tillfälligt håller ”näsan ovan ytan” (jfr brev 7).⁵ Men efter en tid får han känslan av att sjunka: ”- jag sjönk, jag kvävdes, jag...” Han beskriver känslan av att han dog lite därnere i djupet och hur äktenskap och andra relationer kraschar runt omkring honom:

Fanns det då inget slut på den nedåtgående spiralen? Hur långt var det ned till den omtalade

'botten' varifrån jaget äntligen skulle ta sig samman och göra avstampet upp mot ljuset och om inte ett nytt, så åtminstone ett fortsatt liv? (Ibid, jfr 15 087)

Han verkar anspela på kriskurvans bottenläge, varifrån allting bara kan bli bättre. Men träskmetaforen är mer skrämmande än så eftersom det leder tankarna till botenlöshet, undergång och död. Det finns också en kvinnlig metaforik kring träsket, symboliskt mättad med stagnation. Träsket är "urnatur" och symboliserar hotfulla sidor av kvinnligheten. Mannens ångest över arbetslösheten är ju också till stor del förstärkt av tillvaron i hemmet, det privata.

"Träsket" och "räddningen" är de arbetslösas egna formuleringar av diskursiva bilder. De förutsätter varandra: det skulle inte finnas någon räddning om det inte fanns något träsk. Antingen "trillar man dit" eller också blir man mirakulöst räddad. Medvetenheten om vad som hotar är stor och igenkännandet följer direkt på den egna erfarenheten. En medelålders kvinna som skriver till Nordiska museet för andra gången kommer på sig själv stående vid fönstret efter tre timmar: "Det här har jag läst om, så här blir det när man är arbetslös. Nu har det gått så långt med mig också" (KU 15 776). Igenkännandet och tolkningen i diskursiva termer reproducerar diskursen, gör den till en levd erfarenhet.

Tid – en tragisk gåva

En grupp tjejer i 20-årsåldern verkar ha skrivit till Nordiska museet inom ramen för en kurs i personlig utveckling. De beskriver en vardag präglad av omvända dygn, mycket kaffedrickande, tv och cigaretter hemma hos vänner. Beskrivningarna är mycket likartade. I början kändes arbetslösheten behaglig och de fick mycket gjort men efterhand började de skjuta upp saker och göra allt mindre om dagarna tills de blev förslappade och ligkiltiga. Med eller utan kursens hjälp kom de flesta till en vändpunkt vilket innebar tidiga mornar, aktiviteter och ett mer aktivt jobbsökande. I deras berättelser kan man utläsa att görande är något positivt och livsnödvändigt medan passivitet är av ondo. Så långt är deras berättelser starkt präglade av diskursiva utsagor, vilket också likheten mellan berättelserna talar för. Berättelserna utgår från en tolkningsram där aktivitet trots allt inte kan vara vad som helst. Kaffedrickande, småprat och tv-tittande räknas inte till aktiviteter överhuvudtaget utan beskrivs som tillstånd, apati. Aktivitet är vid närmare påseende knutet till nytta eller produktivitet; det primära är fortfarande *att vara aktiv* i sig, men "aktiv" är snävt definierat.

Kaffedrickande blir då liktydigt med passivitet (om det inte är en rättmätig vila efter ett arbetspass), att *inte* göra någonting. Det kunde också betyda antingen ett socialt görande eller ett varande som inte nödvändigtvis är liktydigt med passivitet. Det skulle förstås vara provocerande mot bakgrund av de historiskt konstruerade idealen om tidsstrukturering och det rätta brukandet av tid – och på ett dju-pare plan mot bakgrund av skrällen för parasitism.

Men det är också, återigen, en fråga om två olika tidsnormer. All tid utan aktivitet blir meningslös ur den kvantitativa tidsnormens perspektiv. Vetenskapen utgår av tradition från detta perspektiv, vilket medför att den inte kan fånga alla

aspekter av den arbetslösa tillvaron eftersom den kvantitativa tidsnormen är knuten till lönearbetet. Jahoda et als klassiska studie av arbetslösa i österrikiska Marienthal på 1930-talet är ett bra exempel på detta. I den undersökningen var forskarnas frustration uppenbar över de ”*time-sheets*” de arbetslösa fyllde i. Där uppgavs aktiviteter som att stiga upp, väcka barnen och hämta ved och vatten, sysslor som forskarna ansåg borde ta högst fem minuter, men som på papperet får fylla timplånga intervall. Den stora frågan är vad som händer däremellan, i tiden som vetenskapen inte kommer åt. Jahoda et al jämför med en arbetande mans *time-sheet* där varje minut är fullmatad, vilket anses innebära ett rikare liv (här är det dock accepterat att fyra timmar åt gången rätt och slätt redovisas med ”factory”). De arbetslösa männen har tappat sin känsla för tid, sin tidsuppfattning och deras nya rikedom av tid ser därför forskarna som ”*a tragic gift*” (Jahoda (1933) 1971:66 ff.).⁶ Senare forskning har också framställt det som ett problem att små vardagssysslor kan bli huvudsaken för en hel dag och ser detta som ett tecken på passivitet (Berg 1997).

I stället för att se det som att de arbetslösa förlorat sin tidsuppfattning och blivit passiva kan man hävda att de fått en annan tidsuppfattning. Det gör också forskarna i Marienthal, men de kallar den nya tidsuppfattningen primitiv och antyder en tillbakagång i utvecklingen, vilket i moderna termer innebär en underordning:

(They) have gone back to a more primitive, less differentiated experience of time [...] A life that is poorer in demands and activities has gradually begun to develop on a time-table that is correspondingly poor (Ibid:77).

Sysslornas karaktär påminner om bondesamhällets: odling av kolonilotter och uppfostring av kaniner utgör (arbets)uppgifter som får strukturera dagen i Marienthal. På så sätt faller de in under Kildals kvalitativa tidsnorm. Problemet är bara, som jag skrev i inledningen, att dikotomiseringar som har sin grund i dikotomin natur/förnuft ofelbart leder till hierarki: den kvalitativa tidsnormen underordnas den kvantitativa. Helt i analogi med underordningen av det Primitiva blir också vissa av de traditionellt kvinnliga sysslorna misstänkliggjorda av Jahoda et al – om de utförs av en man. En man ifrågasätts därför att han uppger passning av en fem månader gammal baby som huvudsaklig aktivitet; enligt forskarna kan det omöjligt fylla en halv dag. Kanske kan man se denna misstro mot bakgrund av föreställningen om mannens krafter som kräver lite mer än vällingkokning för att få utlopp (se ovan).

De arbetslösa männen i Marienthal ger alltså prov på en i forskarnas ögon irriterande ineffektivitet i sin tidsanvändning och de ägnar sig åt sysslor som snarare hör till den primitiva sfären, dels representerad av bondesamhällets tidsrytm, dels av sysslornas karaktär av ”kvinnogöra”. Att ge dessa människor tid ser de som en tragisk gåva därför att de arbetslösa inte anses kunna förfoga över den. Återigen stöter vi på misstron mot de Andra, de som behöver ledning och strukturering utifrån (eller uppifrån). Samma misstro kan också spåras bakom övertygelsen att de unga kvinnorna i början av det här avsnittet behöver aktiveras för att inte hemfalla åt överdrivet kaffedrickande och sovmorgnar.

Passivitet och maskulinitet

Det är bara männen som anses drabbade av den förlorade tidsstrukturen i Marienthal. Kvinnorna har mer att göra än någonsin med att få hushållet att gå ihop. De syr, lappar och lagar, tillreder mat av ingenting och letar tillfälliga inkomstmöjligheter. Innan arbetslösheten utförde de många av dessa sysslor nattetid, men trots den minskade totala arbetsbördan längtar de tillbaka till fabriken (Ibid:76). I en svensk skrift från 1934 jämförs kvinnans insatser i den arbetslösa familjen som ”en värneplikt för hem och man och samhälle” (von Kraemer 1934:74).⁷ Det blir alltså kvinnan som tar på sig ett slags försörjningsansvar medan mannen förblir överksam. Detta beskrivs som att allt är upp och nervänt i dessa tider. Vid en första anblick ser det också ut som en invertering av traditionella könsroller: mannen är den passiva och kvinnan den aktiva. Men det är en passivitet utövad i den kvinnliga sfären och därför nödvändig för att upprätthålla könens platser och därmed maskuliniteten. Den starka diskursiva kopplingen mellan passivitet, arbetslöshet och hemmet kan alltså ses som en mekanism som bevarar och reproducerar maskuliniteten. Om mannen utför hushållsarbete utöver de mest grundläggande rutinerna hotas maskuliniteten, eller åtminstone vissa former av den (jfr Bekkengen 2002).

För arbetslösa (här sett som kategori för män) är hemmet ett tomt rum, medan det för de arbetande kvinnorna kan vara ett rum för intensiv aktivitet. Ibland samsas det båda rummen på samma plats, som i det här fallet, där den arbetslöse äldre mannen betraktar sin hustru:

Anna ställer sig att steka inför morgondagen. Under tiden syr hon något på symaskinen, sorterar upp tvätt för morgondagens tvättpass för att avsluta med att stryka några byxor. Jag funderar på huruvida hon kan stava till ordet sysslolös men jag frågar inte. Det kan väcka onödig irritation eftersom jag sitter tillbakalutad i fåtöljen och läser kvällstidning (KU 14 914, Andersson 1997).

Kvinnan som förvärvsarbetar sköter också hushållet, mannen gör varken det ena eller det andra. Passiviteten kan alltså i det här fallet ha mer att göra med maskulinitet än arbetslöshet. Detta bekräftas av att många arbetslösa kvinnor med eller mot sin vilja ägnar en stor del av sin tid åt hushållsarbete.⁸

En kvinna skriver att hon tycker att de som vill kan få förverkliga sig själva på fabriksgolvet, men att de kan låta dem som vill slippa detta ”stressvansinne” få vara i hemmen (KU 15 309). Flera kvinnor berättar dock om hur de blivit ofrivilligt degraderade till hushållerskor under sin arbetslöshet. Det som förut var gemensamma sysslor i familjen blir nu enbart kvinnans arbetsuppgifter eftersom hon är hemma på dagarna. En kvinna skriver att hon tvingats in i en typisk kvinnofälla: maken måste arbeta övertid för att de ska klara sig och då hamnar allt hushållsarbete på henne (KU 14 653). Överlåtandet av hushållsarbetet upplever en annan av kvinnorna som förnedrande; hon känner sig som något ”katten släpat in” och blir både ledsen och arg. Själv tolkar hon detta beteende som en återkomst av arbetslöshetens första fas och menar att hon nog aldrig kommer över ären som arbetslösheten åsamkat henne (KU 14 787). Även om ilskan vänds utåt, mot den övriga familjen som släppt sin del av ansvaret, så

lokaliseras ändå problemet till den arbetslösa kvinnan, till henne själv.

En liknande ambivalens ger en annan kvinna uttryck för. Hon blir dels arg på mannen för att han lägger allt hushållsarbete på henne därför att hon är arbetslös, men hon är också arg på sig själv för att hon inte förmår utföra de dagliga göromålen som förväntas av henne (KU 14 638). Dessa exempel talar för att den arbetslösa kvinnan befinner sig i ett gränsland mellan hemmafru och arbetslös, vilket leder till konflikter både inom familjen och inom individen. Det finns en mer markerad skillnad mellan att vara hemma med barn och arbetslös (jämfört med att "bara" vara arbetslös) som förtydligar denna problematik. En kvinna i 40-årsåldern som varit hemma med barnen befinner sig plötsligt i ett arbetslöst tillstånd eftersom barnen vuxit upp. Släkten, som förut stöttat henne i beslutet att vara hemma, börjar se henne med andra ögon, liksom hon själv: "Jag och släkten tycker att jag blivit slö, lat och väldigt onyttig [...]. Många i släkten tjarar jämt om jag inte har något jobb än och min yngre syster påpekar alltid att det finns jobb bara man vill jobba" (KU 15 306). Även när hon var hemma med barnen fick hon höra kommentarer om att "bara gå hemma och dra" men det gjorde henne ingenting då, eftersom hon hade detta stöd. Plötsligt börjar hon definieras som något annat och möts av avståndstagande.

En motsatt resa beskriver den kvinna som i äldres ögon sågs som arbetslös innan hon gifte sig, för att sedan definieras om till hemmafru (KU 14 924). Ytterligare ett exempel berättas av en kvinna som upplevt olika reaktioner på mannens respektive hennes egen arbetslöshet. Människor i hennes omgivning tyckte väldigt synd om hennes sambo när han var arbetslös och de tyckte det måste kännas underligt för honom att hon hade arbete när han var arbetslös. När förhållandet blev det omvända var det ingen som undrade längre (KU 14 939, jfr Ovesen 1978:32). Genomgående för alla dessa definitioner av kvinnan och hennes plats är att de görs utifrån, antingen personen ifråga samtycker eller ej. Det är därmed fråga om diskursiva utsagor kring könsordning, vill jag hävda. Om kvinnan väljer att gå in i hemmafrurollen eller i vården av barn är allt frid och fröjd. Om hon däremot reagerar som en arbetslös (manligt definierad) och ser hemmet som en tom plats, så leder det till konflikter. Även här definieras alltså kvinnor först och främst som kön, även av dem själva. Ett förtydligande blir här nödvändigt: det arbetslösa subjektet är "manligt" och hotas av arbetslösheten eftersom den står för det kvinnliga. Arbetslösheten definieras som kvinnlig på två sätt; dels som motpol till den maskulina normen, lönearbetet, dels som hemsfärens nödvändiga passivitet, påtvingad mannen för att upprätthålla (o)balansen mellan könen. Hemmet är en privat zon och som sådan tillskriven "det kvinnliga" i rådande genuskontrakt, medan det är i den överordnade offentliga sfären som lönearbetet konstituerats. Det är egentligen också där arbetslösheten bör finnas, annars hotar en sammanblandning av det privata och det offentliga, vilket i sin tur skulle sabotera deras inbördes hierarkiska ordning. Det faktum att arbetslöshet förläggs till hemmet och "det kvinnliga" bidrar till stigmatiseringen av kategorin arbetslösa. Därav alla försök att få ut de arbetslösa därför.

Att gå hemma

I vissa fall finns också förväntningar på männen att de ska ta hand om hushållsarbete (KU 14 971, 14 765). En av dessa män skriver:

Min sambo försökte hjälpa mig på olika sätt. Hon tyckte att, vad skönt det ska bli nu när du blir hemma. Då kan ju du sköta marktjänsten. Laga mat, städa, diska, tvätta, etc.etc. Trodde hon ja. Men så enkelt var det inte. På något sätt var det svårt att mobilisera initiativet att komma igång. Om det var en stor omställning när jag flyttade till Skåne, så var det här sju resor värre (KU 15 024).

Det är i citatet lite oklart om han verkligen ville ta på sig marktjänsten men inte förmådde eller om det låg andra hinder i vägen. Skälen till att han inte gjorde det verkar diffusa även för mannen själv. En möjlig förklaring kan vi finna i hans syn på att vistas i hemmet. Han skriver på ett annat ställe i den långa uppteckningen att man inte mår bra av att gå hemma hela dagarna ”utan att göra något speciellt”.⁹ Han menar att man kan t o m bli sjuk av det, ensam och deprimerad: ”Är man arbetslös, och vill ha ett arbete, så kan det vara jävligt jobbigt att gå hemma hela dagarna” (ibid). Han försöker själv motarbeta detta genom att cykla och delta i olika kurser, alltså aktivera sig utanför hemmet.

Anledningen till att jag citerat ordvalen ovan beror på att jag tror de säger oss något om hur makt är länkat till kön på den diskursiva nivån. En 35-årig kvinna skriver att hon inte är behövd någonstans utom i hemmet och ”det räknas inte” (KU 14 668). Detta synsätt korresponderar med mannens uttryck ”utan att göra något speciellt”. Hemarbetet anses vara ett alternativ till arbete för kvinnorna, men det räknas inte som likvärdigt ett Riktigt arbete och anses därmed inte utgöra något alternativ för män, som vi sett ovan. I försöken att uppvärdera det kvinnliga har det förekommit att man inte sett hemmaarbetet som värdigt nog för kvinnor – heller. Alva Myrdal var helt på det klara med att produktivt arbete var ett mått på människovärde. Hon tar kraftigt avstånd från de ”indolenta” hemmafruarna. Hon slog också fast att kvinnor som var hemma utan hemmavarande barn inte gjorde nog med nytta och att de parasiterade på sina män (Hirdman 2000:193, 225).

Makarna Myrdal tillstod dock också att gifta kvinnors situation även kunde ses som att de blivit *berövade* sin plats i produktionen, instängda i en liten trång lägenhet med tilltagande fetma, slöhet och egoism som följd (Ibid: 107). Hennes försök till uppvärdering av det kvinnliga innebar i det här fallet att utgå från en manlig norm och lämna kvar de Andra i träsket, men kan också läsas som en variant på skiljandet av de förtjänta och de oförtjänta.

Det finns också exempel på män som ägnar sina dagar åt hushållsarbete och inte verkar tycka det är problematiskt (KU 14 778, 14 919, Andersson 1997). Både män och kvinnor kan alltså förhålla sig till kategorierna manligt och kvinnligt. Men på ett strukturellt plan finns en förväntning på kvinnorna att ägna sig åt hushållsarbete, en förväntning från omgivningen, familjen och självet som inte finns på männen annat än undantagsvis, som när kvinnan är sjuk eller om mannen lever ensam.

För att tydliggöra detta vill jag återge några exempel på överdrifter. I ett fall började den fd. hustrun åka hem till ex-maken för att tvätta och städa när hon blev

arbetslös, helt frivilligt. Hon inser nu att hon inte borde ha gjort det, för nu förväntar han sig att hon ska fortsätta med det "eftersom jag inte har något att göra på dagarna, som han säger" (KU 15 065, jfr Andersson 1997: 232 ff). En annan kvinna vaknade varje morgon med dåligt samvete över att hon inte gjorde någon nytta. Hon lyckades övertala sin pojkvän att hon skulle få åka hem till honom och sköta även hans hushåll, vilket han motvilligt gick med på (KU 14 654, jfr Björnung-Andersson/Garsten 1997). Det finns även exempel på den fd. mannen som hjälper till i den "gamla" familjens hus, men det är då just huset och trädgården som "fixas", dvs. traditionellt manliga sysslor.

Omgivningens förväntningar - skam och stigma

Det finns alltså förväntningar på arbetslösa som är könsspecifika. De utgör symboliska aspekter av könsens ordning som formuleras diskursivt och som hanteras på olika sätt av de arbetslösa. Men det finns också andra förväntningar som är uttryck för stigmatiseringen av de arbetslösa och därmed utgör diskursiva utsagor i den "svarta" diskursen; själva stigmatiseringen av arbetslösa som kategori. Även här spelar omgivningens attityder en avgörande roll. De flesta arbetslösa i mitt material verkar mycket lyhörda för vad människor i deras omgivning anser om dem. Det kan vara familj, grannar, vänner och bekanta eller en mer opreciserad omgivning som kanske mer ska ses som "samhället". En uppteckning inleds med följande tänkta dialog:

"Visst är det väl skönt att slippa gå till jobbet?" Den frågan får man ibland. Eller "Har du inte fått något jobb ännu?" "Nej", svarar man, "det finns inga jobb att söka". Och så fortsätter det. De berättar om än den ene eller andre som fått jobb. Då funderar man: "Vad tror de om mig. Vill hon inte ha något arbete eller?" Själva tänker man "Vad är det för fel på mig som inte får något jobb" (KU 14 638, jfr 14 964).

Arbetslösheten ska vara ett tillfälligt tillstånd, något man befinner sig i en kortare tid, ett undantagstillstånd. En parallell kan dras till fattigvården som skulle vara en insats "när nöden är som störst" och så fort som möjligt avskaffa sig själv genom att tvinga den fattige att försörja sig själv. Då som nu är detta lättare sagt än gjort och i början av nittiotalet kunde perioderna av arbetslöshet bli långa. Omgivningen förväntar sig dock att man ska få ett jobb och frågar om och om igen hur det går. Detta kan ju ses som en artighet eller en medkänsla, men för många innebär det en stor påfrestning i sig att ständigt repetera att man är arbetslös (KU 15 310, Roepstorff 1997:76). Själva kategorin är stigmatiserande och att tillhöra den inger ofta skamkänslor (Starrin 1996). En man i Stockholmstrakten skriver:

Att identifiera sig som arbetslös är i det närmaste en skymf. Det krävs att man har en stark inre styrka och ett stort socialt skyddsnet och många har ju inte det. Ständigt från samhället och verklighetsfrämmande politiker få höra att arbetslösa svartjobbar, inte söker arbete eller inte ens vill ha ett arbete, gör att den arbetslösa till slut betraktar sig själv som en suspekt person (KU 15 073).

De arbetslösa upplever att de ses som lata och arbetsovilliga och att de anses parasitera på samhället (t. ex KU 15 056, 14 946, 14 979, 15 024, 15 022, 15 085, 14 675, 15 166, brev 17, 28, 30). Reaktionerna på detta varierar. En man skriver att han blivit "itudad" att arbetslösa är parasiter. Han är medveten om att han själv riskerar att bli sedd som sådan eftersom han bara söker de arbeten han vill ha (eftersom han inte ens får de arbeten han inte vill ha), men det bryr han sig inte om (KU 14 919). I breven har jag uttryckligen frågat efter omgivningens attityder och några har då svarat att de inte bryr sig om vad folk tycker eller att omgivningens åsikter är deras eget problem (brev 6, 16). En liknande bild kommer etnologen Fredrik Hertzberg fram till i sin uppsats om arbetslösa ungdomar i Stockholm. Dessa ungdomar menar att omgivningen är mycket förstående och inte alls utgör något problem (Hertzberg 1995:20 ff.). Med omgivningen menar Hertzberg här familj och vänner, medan jag inte angivit några sådana preciseringar i mina frågor. Att fråga som jag gjorde kan innebära att de arbetslösa inte tänker på sin närmaste omgivning utan att de uttalar sig om vad de tror "folk i allmänhet" tycker om dem, vilket dock är minst lika intressant ur mitt perspektiv eftersom jag är ute efter de diskursiva bilderna av arbetslösheten. Exempel ur texten på vems åsikter som åsyftas är vänner, fru, föräldrar och personal på dagis, människor, massmedia samt "personligt och på omvägar" (KU 15 025, 15 075, 15 078, 15 092, 15 095, 15 310).¹⁰ Det är alltså högst olikartade relationer som åsyftas, vilket visar att diskursen produceras på alla nivåer, från individ till politiska och ekonomiska strukturer.

I mitt material finns det arbetslösa som menar att det är omgivningens attityder som är det jobbiga, inte arbetslösheten i sig. En av dessa är samtidigt kritisk mot att vissa präktiga människor ser arbetet som det enda människovärdet och känner deras frågor som ett ifrågasättande av hennes arbetsvilja. Själv tycker hon att arbets kvaliteten är avgörande, arbete i sig ser hon inte som något gott (KU 14 916, jfr 14 927, 14 972, 14 967, 14 964).

Åter andra har internaliserat känslan och känner sig som tiggare eller parasiter (KU 14 764, 14 765, 14 951). En av dessa skriver att andra inte vet hur det är att "känna sig som en snyltgäst i tillvaron, som en tiggare" (KU 15 084). Som vi såg i kapitel 2 är föreställningen om de oförtjänta tätt länkade till misstanken om parasitism, en misstanke som i hög grad återfinns i dagens bild av de arbetslösa. Två arbetslösa nämner dessutom att de ses med förakt respektive skadeglädje av människor i sin omgivning (brev 9, 14). Alla borde få känna på den förnedring man utsätts för som arbetslös, menar en annan. Ofta tycker han sig behandlad som något katten släpat in, något som ligger i hörnet och luktar illa (KU 14 801, jfr 15 792).

I en intervju säger Kjell att arbetslösa nedvärderas av dem som arbetar, att de ses som lata och att de inte vill arbeta. Men han säger också att det har blivit bättre nu, när så många går arbetslösa i samhället där han bor. Även andra med tidigare erfarenhet av arbetslöshet har sagt att attityderna förändrats (intervju 97 06 24, brev 27, KU 15 297). Stigmatiseringen var större under perioder då det var lätt att få jobb, t. ex på 60-talet. En skriver att det förr var individen som lastades för arbetslösheten, men att det inte är så längre därför att så många går arbetslösa (brev 27). Det finns studier som visar att det är lättare att vara arbetslös under perioder med hög arbetslöshet (Layard m.fl. 1991). På ett ytligt plan kan det vara så, beroende på

just den närmaste omgivningens egen sociala situation. Det behöver dock inte betyda att de accepterar arbetslösheten i högre utsträckning, men det blir mindre uppseendeväckande att vara arbetslös. En ung man från Nordmaling menar t o m att det hör till ovanligheterna att folk har jobb, så reaktionerna från omgivningen blir inte så kännbara (brev 26). En kvinna i Göteborg skriver att de flesta hon känner är arbetslösa och att sättet att fråga har ändrats, från att fråga vad man jobbar med till att fråga om man har något jobb eller är arbetslös (brev 19).

Diskursiv kroppslighet

Att identifiera sig som arbetslös är alltså liktydigt med känslor av skam inför sig själv och omgivningen för de flesta. Kategoriseringen i sig innebär en form av underordning, vilket förstärks av att det är en "trång" kategori där bara negativa beskrivningar är tillåtna. Att identifiera sig som arbetslös är följaktligen plågsamt för många. Reaktionerna på inpräntandet av ordet arbetslös på kassakorten bekräftar detta.¹¹ Innan sommaren 1996 var man tvungen att skriva ordet arbetslös på kassakortets alla fjorton dagar. Det var inte tillåtet att använda nedflyttningstecken (bild 5). På baksidan av kortet står det att om uppgift saknas för någon dag så räknas det som att man arbetat åtta timmar. Där får man också skriva under på att man både hade viljan och kapaciteten att arbeta de dagar man redovisar som arbetslösa. Lönarbetet utgör alltså den osynliga normen och varje inskrivande blir till ett undantag, en brist.

Själva inpräntandet som disciplinering har tillämpats i skolorna: olydiga skolbarn fick fylla en hel tavla med det rättstavade ordet inför hela klassen eller enbart inför fröken efter skoltidens slut. Den parallellen drogs också av en insändarskribent i *Expressen* i november 1996 som uppmärksammat det förnedrande i upprepandet av ordet arbetslös (KU II 15 775: Bilaga). Den arbetslöse har internaliserat sin "fröken", de enda spåren efter henne är den ljusgröna texten med anvisningar på korten och den inre rösten som frågar om du *verkligen* ville arbeta alla de där dagarna.

Inpräntandet av ordet arbetslös har av en arbetslös kvinna jämförts med Davidsstjärnorna i Tyskland under nazismen. Hon menar att det var en större förändring när denna regel om upprepning togs bort än när ersättningsnivån sänktes (KU II 15 798). Flera andra har också reagerat negativt på detta, en skriver att det är förnedrande och knäckande (KU 14 959), en annan att hon har "pinomåndagar" då hon fyller i kassakortet för hela veckan. Att fylla i det varje dag vore omöjligt, skriver hon:

På något sätt känns det förnedrande att fylla ett kort med 'arbetslös' och skicka iväg. När på dagen ska man se misslyckandet i vitögat och skriva 'arbetslös'? På morgonen? Nej, då har man gett upp innan man börjat. På kvällen? Hur ska man då kunna somna och orka gå upp nästa dag? Jag väljer hellre att ha en pinomåndag varannan vecka då jag gör mina fyller-i-övningar. Adressen kan jag numera utantill (KU 14 939, jfr Björnung- Andersson/Garsten 1995:73 f.).¹²

En talande kommentar till denna diskursiva praktik är dikten "Arbetslös":

jag fyller i kassakortet
jag fyller först i veckornas nummer
båda två för att inte glömma den andra veckan
därefter alla 14 dagarnas datum
sedan skriver jag under rubriken ”Deklaration”
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös
arbetslös

14 gånger

jag präntar in i mig själv

jag är arbetslös arbetslös arbetslös

arbetslös arbetslös arbetslös arbetslös

arbetslös arbetslös arbetslös arbetslös

arbetslös arbetslös arbetslös **VÄRDELÖS** (KU 14 798).¹³

Någonstans glider den byråkratiska sysslans utförande över till en fråga om identitet och värde. Dels kan man se denna glidning mot bakgrund av den stigmatisering själva kategorin innebär, dels som en aspekt av individens förtingligande i det moderna samhället, där osåld arbetskraft är ett tecken på minskat människovärde. Det smärtsamma ligger i sammanblandningen mellan arbetskraft och själv, en identitetspolitik som samtidigt är arbetsmoralens främsta vapen: jag *är* arbetslös. Ett annat exempel på förtingligande av den arbetslöse och förkroppsligande av arbetslösheten återberättas av en kvinna i yngre medelåldern som sökte jobb som städare. Hon beskriver här sitt första möte med överstäderskan:

Jag minns inte vad vi pratade om, bara att i slutet av samtalet reste hon sig, gick runt skrivbordet och kom och klämde på min överarm för att känna om jag var tillräckligt stark. Det var förnedrande. Det är ett sånt där typexempel på hur kränkande många tar för givet att de

får bete sig mot den som är arbetslös (KU 15 095).

Att bli klämd på som en tomat i en grönsaksdisk gör den arbetslösa kroppen till ett objekt på en marknad, vilket upplevs som förnedrande och kränkande. Diskursen blir här förkroppsligad på så sätt att kroppsliga erfarenheter sätter spår i form av känslor länkade till arbetslösheten som stigmatiserande kategori. Det är en kännbar makt i ordets bokstavliga bemärkelse.

Att känna sig arbetslös

Många arbetslösa trivs ganska bra med tillvaron, åtminstone till stora delar, men menar att detta inte är tillåtet i andras ögon. Så skriver t. ex Hanna att hon har det ganska bra ”men så kanske man inte får tycka. Det ska nog vara eländigt att vara arbetslös. ’Folk ska tycka synd om en’” (KU 14 672, jfr KU 14 776, 15 099, 15 097, 15 028). Det kan alltså vara lättare för en arbetslös att vara deprimerad eftersom det är vad omgivningen förväntar sig, på samma sätt som de förut nämnda faserna kan igenkännas med lättnad. Även massmediers och politikernas dystra beskrivningar bidrar som vi sett till att skapa negativa känslor hos de arbetslösa. Dessa negativa känslor sammanfattas ibland i uttrycket *att känna sig arbetslös*. Första gången jag stötte på uttrycket var då en bekant berättade att hon föregående helg verkligen hade känt sig arbetslös. Vid närmare efterforskning visade det sig att hon inte kunnat förmå sig att göra något och inte heller lyckats komma fram till vad hon ville eller borde göra. Hon hade dessutom känt sig deprimerad.

En man beskriver hur han i början av arbetslösheten, när han studerade, inte hade någon känsla av att vara arbetslös. Sedan började han känna efter, bli orolig. Efter insikten om att han inte skulle få något jobb började han få ångest och sömnproblem och fick till slut ett nervsammanbrott (KU 15 066). Så länge han hade en sysselsättning som liknade arbetets struktur i tid och rum kände han sig inte arbetslös. De känslor han beskriver som arbetslösa är ångest och oro, till slut resulterande i psykiska problem.

Som vi såg i dikten ”arbetslös” ovan så ligger känslan av att vara värdelös nära till hands. En annan kvinna som gör denna liknelse skriver att hon hela tiden är nära gråten och att hon inte orkar prata om arbetslösheten, inte ens med sin man (KU 14 675, jfr 14 754, 15 059, 14 908). Andra tycker känslan är svår att definiera: ”Att definiera känslan att vara arbetslös är lika svår(t) som andra situationer man försättes i utan att anse sig berättigad därtill” (KU 14 944). Känslan av tvång kan kanske härmed sägas dominera och att känna sig arbetslös blir närmast en ofrivillig känsla, något som man åläggs. I kontrast till detta anser en yngre kvinna att känslan är möjlig att välja; hon uttrycker det som att ”man lägger ’duken’ av arbetslöshet över sig och låter det prägla hela livet och personen” (brev 14). Eftersom hon med eller mot sin vilja betraktas som arbetslös i det samhälle där hon bor händer det att hon själv lägger ’duken’ över huvudet: ”Jag känner hur det fullkomligt lyser om mig att jag inte har något riktigt jobb. Det syns på min hållning, minerna och ansiktsfärgen” (ibid). Ett visst manöverutrymme finns alltså ändå för vissa av de arbetslösa. De kan inta ett reflexivt förhållningssätt och distansera sig till sin roll

som offer, men också mer eller mindre frivilligt träda in i en förut skriven berättelse, ett alternativ som oftast är det enklaste och kanske tryggaste. Upplevelsen av hur stort detta manöverutrymme är har en avgörande betydelse för hur man uppfattar sin situation som arbetslös, hävdar Roepstorff. De som lider mest av arbetslösheten tycker sig inte heller ha någon möjlighet att påverka sin situation och tvärtom (Roepstorff 1997:96 f.). Att känna sig maktlös är i högsta grad en arbetslös känsla.

Känslan av att vara arbetslös är att vara ratad, men duga då andra vill vara lediga, skriver en timvikarie, det är att alltid vara beredd att rycka ut med kort varsel, aldrig kunna planera något med familjen (KU 14 93, jfr 14 669).

En 45-årig kvinna i Göteborg beskriver en tillvaro präglad av meningslöshet, håglöshet och ibland självmordstankar. En skymning har lagt sig över hela livet, skriver hon och preciserar känslan med att citera Nils Ferlins dikt "Med många kulörta lyktor":

Med många kulörta lyktor
jag gick mig i världen ut.
De slocknade – ljudlöst och oförmärkt,
och så tog det vackra slut.

Jag stannade – högst förlägen,
– allt hade ju mist sin glans!
Men nu har jag gått på vägen,
som kommer från Ingenstans

och ringlar till Ingenstädes,
i många de långa år
förutan kulörta lyktor.
Det är ganska svårt – men det går.
(KU 14 946, Ferlin 1964).

Ytterligare ett sätt att försöka hitta innebörden i känslan arbetslös är att se till dess negation. En kvinna skriver t. ex att hon *inte* kände sig arbetslös under en viss period. Det var när hon fött barn, då gick hon "i ide" och brydde sig varken om EU, statsskulden, den höga arbetslösheten eller regeringsskiftet. Hon kände sig än mindre arbetslös när hennes mor kort därefter bröt lårbenshalsen och behövde hjälp i hemmet. Kvinnan gick alltså in i en traditionell vårdarroll och kände sig därmed inte arbetslös (jfr Backlund 1973:76). I sin text kopplar hon samman detta med frånvaron av det offentliga samtalet i hennes liv. Både arbetslösheten och EU var något som upplevdes stå utanför hennes värld, den privata sfären.

Förutom att känna sig arbetslös beskriver de arbetslösa i mitt material en mängd känslor de förknippar med arbetslösheten. Skam var en sådan känsla, som vi såg ovan. Exempel på andra uttryck för hur man känner sig som arbetslös är t. ex utlämnad och livegen, som en skurtrasa på tork efter användning, lat, sur och trött, psykiskt slut, som en parasit, utslagen och fräntagen sin rätt i samhället och inte längre efterfrågad (KU 15 036, 15 298, 15 316, 14 654, 14 778, brev 21). Just det faktum att den arbetslöse definieras som en vara på en marknad, en vara som ingen vill ha, verkar sätta djupa spår hos de arbetslösa. Det föder känslor av meningslöshet och värdelöshet men också av utanförskap. Antingen skildras detta som en individuell upplevelse av frånvaro och "glasbubbla" eller som att befinna sig utanför

samhället: ”jag känner mig utanför samhället tillhörande en annan ras” eller som en ”tredje klassens medborgare” (KU 15 008, KU 14 925, jfr brev 21, 15 065, II: 15 694), II: 15 737, II: 15 774, 14 934).

Man vittnar alltså i hög grad om känslor som präglas av uppgivenhet. Men vrede är minst lika vanligt. Ilska, hat och bitterhet är minst lika framträdande känslor som att känna sig deprimerad, värdelös eller rastlös. Dessa känslor hör vanligtvis inte till bilden av den arbetslöse som den reproduceras i tidigare forskning och massmedier. Om den arbetslöse uppges känna ilska är den i första hand skildrad som ett familjeproblem, och det är då mannens vrede som förutsätts ställa till bekymmer eftersom arbetslösheten är ”hans” problem (se citat i inl., Ovesen 1978:59, jfr Bauman 1998:135 ff.).

En kvinna skriver att hon ibland känner ett ”dovt inre raseri över arbetslösheten”, en känsla som är så obehaglig att hon snabbt undertrycker den (KU 15 022). Hennes vrede hade ingen uttalad riktning utanför henne själv. En kvinna, som kommit till Sverige från Polen i vuxen ålder, beskriver vägen från högt uppsatt tjänsteman i hemlandet till hemspråkslärare och hur hon sedermera blev uppsagd i Sverige. Hon känner panik inför framtiden och uttrycker en ilska riktad både mot nöjda invandrare och nationalistiska svenskar (KU 14 923). En man skriver en närmast hotfull profetia: ”Var dock förvissad om att vi ska VITTNA om era övergrepp” (KU 15 802).

Ilscan är inte sällan riktad mot den fd. arbetsgivaren. Den anonyma arbetsmarknaden som inte längre vill köpa individens arbetskraft blir personifierad av den ”onde” arbetsgivaren (KU 14 960).

Många av dem som skriver upplever att arbetslösa behandlas orättvist, att politikerna sparkar på dem som redan ligger. De rika blir rikare och de fattiga får bära en orimligt stor del av besparingarna (KU 14 930, 14 802, 14 945, 15 059, 15 068, 14 655) Det kan gälla konkreta frågor som matmomsens sänkning: ”Varför ska vi som äter havregrynsgröt betala deras entrecôte och filé?” (KU 14 913, jfr 14 965). Det kan också handla om att politikerna borde få känna på hur det är, de höjer sina löner och sänker a-kassan. På frågan om vad arbetslösheten innebär för ekonomin svarar en man från Gällivare: ”Åt helvete. Politiker och alla som har ett arbete att gå till höjer sina löner, medan vi som går arbetslösa med små marginaler får sänkta bidrag. Vad har facket för uppgift?” (KU 15 016). Någon framhåller att politikerna också tillhör den förhatliga offentliga sektorn och det är väl mot bakgrund av det man ska se ilscan. Det är samma pengar man slåss om, fast politikerna har ett mer direkt inflytande över hur de ska fördelas (KU 15 052). En kvinna återberättar ett uttalande av en politiker som kallar riksdagens höjda löner och sänkningar i allmänhetens välfärd för ett ”pedagogiskt problem”. Hon skriver: ”det är upprörande att se girigheten hos dem som redan sitter vid köttgrytorna” (KU 15 998).

Mellan utanförskap och frihet – ambivalensens position

En man upplever att andra sätter upp gränser mot honom, gränser som skymmer sikten (KU 14 781). För honom betyder de utanförskap. Men utanförskapet kan

också betyda frihet. Mannens dikt "Fri från arbete" skildrar ambivalensen mellan frihet och utstötthet:

Sårad och utstött.
I frihet
utan gränser
blomstring
eller undergång
gäller!

János Kató (KU 14 781)

Dikten är trots de positiva inslagen skriven i oro över utvecklingen, samhällets och den egna. Som jämförande exempel vill jag återge orden från en kvinna som tycker sig vara både friare och mer beroende av sig själv än någonsin. I språkets nyanser kan man se att hon dock lutar mer åt möjligheterna än vad mannen ovan gjorde: "Det är härligt och pirrigt – spännande på flera sätt att så helt vara beroende av mig själv. Jag är så absolut fri kan inte skylla på någon. Jag bestämmer helt och fullt över min tid och mitt liv" (KU 14 777, jfr 15 095). Friheten har ett pris; det finns ingen att skylla på, allt är upp till individen. Frihet kan ses som den "morot" individualiseringen erbjuder, det smörjmedel som ska få oss att "ta ansvar för våra liv", men enligt noggranna föreskrifter som vi såg i kapitlet *Att sälja sitt själv*. Men längtan efter frihet kan också ses som en innerlig önskan om att få rå sig själv och sin tid.

En annan kvinna börjar sin berättelse med att betona känslan av frihet: "Jag kan göra vad jag vill, det är som att från att ha varit slav böjd under arbetets ok och tristess ha blivit utsläppt i frihet. Det är just så jag känner, en stor frihet" (KU 14 747). Hon beskriver allt hon fått tid till, främst vård av hem och familj samt umgänge med släkten, men också studier i data och engelska. Efter den entusiastiska inledningen varvas dock de positiva sidorna med små sorgkanter: över att hon slitit med utbildning och familj i onödan, över att hon inte längre känner att hon duger, oro över att pengarna ska ta slut. Hon skriver att hon känner sig utslagen och patetisk, men också om den stora glädjen i att få planera sin dag och göra vad hon vill.

Ambivalensen kan också beskrivas som två samexisterande förhållningssätt till arbetslösheten inom individen. En ung man skriver att arbetslösheten har sått två frön i honom, ett negativt som gör att han är trött, besviken och aggressiv, men också ett positivt: det har gett honom utrymme för sitt skapande intresse (KU II 15 774). En motsvarande upplevelse skildras av en man i 50-årsåldern som skriver att han vill dela upp arbetslösheten i två delar. Vad gäller själva ledigheten så trivs han ganska bra med den, det är "en lugn och trivsamtillvaro". Han tycker det är positivt att inte behöva titta på klockan, kunna planlägga sin tid själv. Det oroande och frustrerande är att han trots sina försök och trots en ganska omfattande fortbildning inte lyckas hitta någon intresserad arbetsgivare (KU 15 030). Kanske är det känslan av ofrivillighet som stör tillvaron, att inte ha möjligheten att arbeta. På ett djupare plan är det åter frågan om behovet att vara efterfrågad på arbetsmarknaden, något som så lätt förvandlas till en fråga om människovärde.

Innan vi nu går in på motståndet mot de diskursiva aspekterna av arbetslösheten och upplevelser av arbetsfrihet, vill jag stanna upp och rekapitulera vad som

hittills kommit fram om de diskursiva aspekterna av arbetslösheten.

En svart diskurs

De dubbla känslor som människorna ovan hyser kan ses som positiva och negativa sidor av arbetslösheten. Man kan konstatera att båda sidorna ofta finns inom samma individ. Men jag vill framhålla att arbetslösheten som kategori är uppbyggd av de negativa beskrivningarna. Det finns visserligen diskursivitet även i vissa av de mer positiva beskrivningarna, men då är det frågan om den del av ”Tänk Positivt” retoriken som vi stötte på i förra kapitlet om handböckerna. De positiva beskrivningarna manar till rörelse, till att ta sig ur arbetslösheten och hör därför egentligen inte hemma i arbetslöshetens diskurs. Enligt de positiva beskrivningarna är den arbetslöse snarare att betrakta som arbetssökande, på väg någon annanstans. Det är en berättelse om vägen framåt-uppåt, om karriären som alltid är möjlig även om man står på ruta noll i arbetslivet. Arbetslösheten är klassmärkt och de arbetssökande återfinns främst bland högutbildade som är vana att vara självorganiserande (jfr Kildal 1986). De arbetssökande ser livet och arbetet som ett gigantiskt projekt som det gäller att ro i land och de räknas alltid till de förtjänta. De som står främmande inför denna retorik ses som de verkliga förlorarna och riskerar ständigt att bli definierade som oförtjänta.

De negativa beskrivningarna definierar arbetslösheten, där den arbetslöse får rollen som antingen offer eller lat. Arbetslöshetens diskurs är svart eftersom kategorin är stigmatiserande och eftersom den beskriver ett tillstånd, ett stillastående i motsats till arbetssökarens förändringsbenägenhet. Det är alltså de negativa beskrivningarna som konstituerar kategorin arbetslöshet, vilket vi sett i exemplen ovan: omgivningen förväntar sig en deprimerad arbetslös eller misstänker en drömare, känslor som är direkt förknippade med arbetslösheten framställs och upplevs mestadels som negativa, handlingar som inpräntar kategorin upplevs kränkande osv. Sammanfattningsvis kan man säga att det ligger en makt i de negativa beskrivningarna, de blir nödvändiga som upprätthållare av arbetsmoralen.

Jag vill också hävda att de arbetslösa kan gå in och ut ur arbetslöshetens diskurs, men inte som ett fritt och jämbördigt val. Att lägga ”duken” av arbetslöshet över huvudet kan vara en frivillig handling, men det kan också vara en påtvingad roll. Det är alltid förenat med en större ansträngning att lyfta av den där duken än att lägga dit den, eftersom omgivningen förväntar sig att den ska ligga där (jfr Bekkengen 2002:31 f., Backlund 1973:90). Det paradoxala är att det kan kännas som en lättnad att ha den där, även om den i sig innebär en rad negativa handlingar och känslor. Det finns också en lättnad i att upptäcka att även andra har duken på huvudet och att det i olika officiella sammanhang betraktas som det normala. Att leva utan duken har därför alltid sitt pris, att må bra som arbetslös förenas nästan alltid med ett styng av dåligt samvete eller rädsla.

Andra symboliska bilder som produceras i arbetslöshetens diskurs är räddningen och träsket. Träsket är en sinnebild för vad som händer den arbetslöse om han/hon förlorar kontrollen över sig själv. Bristande tidsstruktur, passivitet, omvänd dygnsrytm och depression är vad som rymms i begreppet. Dessutom har träsket

klara kopplingar till natur, obearbetad massa och därmed motsatsen till civilisation eller mänsklighet. Eftersom mannen symboliserar mänskligheten är tillståndet i träsket också definierat som kvinnligt och därmed underordnat. Uttrycket räddningen syftar till allt som kan hålla den arbetslöse borta från träsket eller t o m ”dra upp” den som trillat i. ”Räddningen” kan vara en dator, en hund, släktingar och vänner; alltså något som både strukturerar tiden och ger mening.

Med de empiriska exemplen i bakhuvudet vill jag slutligen rekapitulera vad som i min mening karakteriserar arbetslöshetens diskurs:

– att beskrivningar, handlingar och känslor antar en officiell karaktär och därmed gör anspråk på sanningen om hur arbetslösa är.

– att beskrivningarna, handlingarna och känslorna repeteras i en rad olika sammanhang och därmed reproduceras, både inom och utanför de individer som definieras som arbetslösa. På det viset kan så till synes motsägelsefulla situationer uppstå som att en arbetslös manar till hårdare tag mot arbetslösa. Då handlar det oftast om ett sätt att distansera sig från de oförtjänta, men det kan också vara en önskan om att disciplinera det egna självet, eftersom de oförtjänta är en kategori som kan dölja sig i det egna självet.

– att beskrivningarna, handlingarna och känslorna gör anspråk på att vara sanna, riktiga eller normala i en viss situation. En arbetslös som mår dåligt har därigenom möjlighet att få känna sig normal eller åtminstone inte avvikande eller misstänkliggjord.

– att de därmed gör anspråk på att gripa in i människors liv och förändra dem, t. ex tvinga arbetslösa till aktivitet i form av åtgärder eller kurser där ett omformulerande av självet ofta står på dagordningen.

– att de motiveras av en god vilja, ett löfte om förbättring. Om inte arbetslösheten sågs som något ont skulle disciplineringen av de arbetslösa bli alltför uppenbar. Att disciplinera för någons eget bästa är en svårslagen strategi. Så länge arbetslösheten ses som något ont kan det mesta företas i namn av dess undvikande. Klämmandet på armen i exemplet ovan kan t. ex ses som en möjlighet till arbete, under förutsättning att den som blir klämd på verkligen önskar ett sådant. Om det inte längre är självklart, skulle klämmandet bli ett odiskutabelt övergrepp. Den förutsatta arbetsviljan innebär att den arbetslöse accepterar att vara till salu på en marknad. Det är därför personen som blir klämd på inte reser sig upp och går eller slår till förövaren - det är hennes presumtive arbetsgivare.

Förtjligandet och utbudandet på en marknad innebär en utsatthet som dessutom kanske förstärker den arbetslöses känslighet och skamkänslor inför omgivningens attityder. Det kan t o m vara så att dessa attityder bara finns i deras egna huvuden. Samtidigt råder inget tvivel om att kategoriseringen av arbetslösa innebär att enskilda personer blir föremål för förväntningar från omgivningen, förväntningar som är diskursivt formulerade i kategorin arbetslöshet.

Motstånd, reflexivitet, kritik

Från och med detta kapitel vill jag gradvis vända perspektivet och steg för steg lämna frågan om lönearbetets normerande verkan och arbetslöshetens disciplinerande effekt. Dekonstruktionen förbyts här i rekonstruktion: ett sökande efter motstånd och alternativa livsvägar. Som jag skrev i inledningen är min definition av motstånd mycket bred och jag har i första hand valt att fokusera det oorganiserade motståndet. Jag börjar med den typ av motstånd som jag anser stå närmast diskursen för att sedan analysera de former som har en svagare relation till den.

Först behandlar jag helt kort motståndet mot själva arbetslösheten, det vill säga en typ av motstånd som de arbetslösa närmast förväntas utöva för att få kallas förtjänta. Det är ett sätt för de förtjänta att bevisa sin arbetsvilja och att besvärja sig från de oförtjäntas passivitet och bristande arbetsvilja. Detta sker utifrån ”dukens position”; dess bakgrund är en identifikation som arbetslös, men målet är att ta sig ur arbetslösheten. Protesterna riktas mot den förda arbetsmarknadspolitiken, mot företagsnedläggningar osv. Vad man i första hand vill åstadkomma är nya arbetstillfällen, inte en drägligare situation för arbetslösa, en kategori man hoppas att snabbt få lämna. Som vi såg i kapitlet *Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering* betraktas det närmast som en skymf att identifiera sig som arbetslös. Denna paradoxala situation försvårar givetvis en fast organisering av arbetslösa (Alm 1999:158, Starrin 1985: 101 ff, jfr Ovesen 1978:113). Dessutom är arbetslösa ingen homogen grupp och det har visat sig svårt att samla alla arbetslösa under ett gemensamt program. Känslan av utanförskap, som beskrevs i förra kapitlet, och svårigheterna att organisera arbetslösa behöver inte betyda att de arbetslösa är apatiska och politiskt ointresserade. Tvärtom tyder en annan arbetslös känsla, nämligen vrede, på ett ökat politiskt engagemang bland dem under förra decenniet. Detta bekräftas av en tidigare studie av organiseringen av arbetslösa under 1990-talet (Alm 1999:137 f.).¹

Några arbetslösa i mitt material skriver att de fått ett annat perspektiv på saker och ting sedan de blivit arbetslösa. En av dem tycker att hon hade skyggglappar när hon arbetade, men att hon blivit vidsynt som arbetslös. På ett allmänt plan vittnar flera om att de fått tid att reflektera både över det egna livet och tillvaron, men

även över politiska frågor (KU 15 059, 14 895). I den uppföljande insamlingen berättar en kvinna om hur hon innan arbetslösheten inte brytt sig om annat än det egna arbetet och familjen, men att hon som arbetslös blev mer kritisk och upprörd över orättvisorna på arbetsmarknaden (KU II:15 769). För andra har det lett till konkret politisk handling som att engagera sig lokalpolitiskt eller gå med i demonstrationer eller organisationer för arbetslösa (KU 14 979, II:15 788, II:18 178, intervju Catarina 97 07 21, brev 5 I-II).²

Det finns naturligtvis även exempel på det motsatta fallet. En kvinna skriver att ett bra sätt att tysta människor är att göra dem arbetslösa (KU II: 15 720). Kanske är det en riktigare beskrivning, eftersom ilskan och det politiska motståndet som finns i uppteckningarna i de flesta fall tycks stanna inom individen. Likafullt kan man se det som en form av motstånd, även om det är ett motstånd som står i nära relation till det diskursiva.

Striden om skuldens individualisering

Individualiserandet av skuld är en viktig del av arbetslöshetens diskurs, som vi sett ovan.³ Men det finns också ett starkt motstånd mot detta. Alm visar att ett försvinnande litet antal av både förvärvsarbetande och arbetslösa anser att arbetslösheten är de arbetslösas eget fel (Alm 1999:132 f., 149). En skribent påpekar att samhället nu individualiserar skulden, till skillnad mot för bara något år sedan, vilket hon är kritisk till. Trots det ser hon arbetslösheten som ett personligt misslyckande längre fram i texten (KU 15 025). Flera arbetslösa i mitt material menar att det inte finns någon anledning att må dåligt eller skämmas över sin arbetslöshet, eftersom det inte är deras fel att de blivit arbetslösa (intervju Catarina 97 07 21, Lilly 97 08 13, jfr Pettersson 1997). En kvinna i yngre medelåldern ser arbetslösheten som en följd av konjunktursvängningar och inget som den enskilda ska skuldbeläggas för. Hon känner heller ingen skam över att vara arbetslös (KU 14 962, jfr 14 936). En 48-årig kvinna i Göteborg uttrycker en indignerad förvåning över hur Sveriges problem kan skylas på en liten utvald grupp; de arbetslösa:

Under flera år har jag tillhört gruppen arbetslösa. Det sägs aldrig rent ut att vi är lata och slöa och belastar Sverige, men man säger det indirekt, genom de åtgärder man vidtar. I de s k lösningarna finns inbyggda föreställningar som till exempel:

- om de arbetslösa får det sämre ekonomiskt så blir benägenheten att arbeta större (höga lönelöna däremot behöver ytterligare ekonomisk stimulans för att de ska arbeta mer).
- de offentliga utgifterna är för stora, A-kassan måste därför sänkas för de arbetslösa (löner för arbetstagare måste däremot höjas, särskilt mycket för chefer, politiker och liknande grupper – även om det också är offentliga utgifter) (KU 14 755).

Hon tycker det är smärtsamt att åse denna samhällsprocess som hon kallar en medveten strävan mot utslagning av en hel grupp människor (Ibid). Ett minimikrav för en arbetsmarknadsminister borde vara att känna till att det inte finns arbeten, skriver en man. Politikerna verkar tro att arbeten uppstår då folk *måste* arbeta, fortsätter han, apropå Anders Sundströms idé att ta bort åtgärden ALU för att arbetslösa skulle få arbeta istället (KU II: 15 784). Det förslaget kan tolkas på (minst) två sätt.

Antingen som en strategi för att få bukt med missbruket av ALU, dvs. att de konstruerade arbetena fick ersätta ”riktiga” arbeten i praktiken, i strid med intentionen att inte konkurrera med den ordinarie arbetsmarknaden.⁴ Eller, som i fallet ovan, att politikerna påstår att det finns arbeten bara man anstränger sig. En samtidig sänkning av ersättningen talar för att den sistnämnda tolkningen är minst lika rimlig som den förstnämnda. Sundström antyder att de arbetslösa får jobb bara de har viljan, skriver en annan arbetslös:

Dessa mer eller mindre verbalt inlindade uttalanden är ett direkt slag i ansiktet på de flesta arbetslösa människor i allmänhet och mig i synnerhet. Under allt kämpande för att få ett enkelt jobb, försakande av all fritid för studier, täta kontakter med arbetsförmedling, trygghetsstiftelse, fackförening, arbetsgivare mfl., får man höra dessa signaler från vår egen regering. För att manifesteras detta förakt för oss arbetslösa, har regeringen nu beslutat att sänka arbetslöshetsersättningen med fem procentenheter, från åttio till sjuttiofem procent av den lön man hade före arbetslösheten (KU 15 030).

Dikotomin förtjänta/oförtjänta aktualiseras av misstänkliggörandet. Genom att be-
dyra att man har gjort allt i sin makt men ändå inte lyckats få arbete är hjälpen legitimerad enligt modellen från den äldre fattigvården. En sänkning av ersättningen uppfattas då som ett orättvist straff. Att hålla nere ersättningen är en relevant strategi endast om det finns arbeten, skriver en kvinna och menar att det politikerna egentligen gör är att bedriva omfördelningspolitik (KU 14 936).

Talet om ”tuffare tag” och ”ta i med hårdhandskarna” kommenteras av de arbetslösa som icke-verklighetsförankrat, korkat och cyniskt (KU 15 076, 15 084). Regeringen sa att de skulle bekämpa arbetslösheten, men de verkar snarare bekämpa de arbetslösa, skriver en man (KU II:15 766). Fort och fel verkar vara ledstjärnan för de styrande, skriver en kvinna, och menar att det är idioti att tro att arbetslösa är det frivilligt (KU 15 297). Det verkar vara den socialdemokratiska regeringen man är mest besviken på, men den borgerliga finansministern under det tidiga 1990-talet, Ann Wibble, får också några rallarsvingar. Hennes uttalanden om incitamenten som måste till för att tvinga de arbetslösa att arbeta har uppmärksammats av flera av de skrivande (KU 14 765, 14 959). Catarina, som inledde denna avhandling, kommenterar Wibbles uttalande så här:

Det var inte länge sen Wibble satt i TV och sa att det fanns fortfarande skitjobb som ingen ville ha, och då undrar man ju... jag får sån här mordinstinkt, vad fan säger du, varför säger hon så där. Det finns ju inga jobb. Det är ju så fräckt att inte ta reda på mera än så.
MA: (faller in) hon kunde ju prova ett skitjobb själv då, ett tag. Det är otroligt ansvarslöst.
CJ: Så att det är ju inte konstigt om man då på gatan kan höra att det finns jobb åt dom som vill ha, säger dom. Och det är ju så ...obegåvat att säga det.
MA: Det är ju det faktiskt (intervju 97 07 21).⁵

Den officiella, accepterade bilden av arbetslöshet väcker här vrede på grund av att man uppfattar kunskapsluckor hos politikerna. De arbetslösas kunskap om situationen och deras verklighetsuppfattning underkänns genom detta (jfr Moser 1998:53).

”Bruksmentalitet” som motstånd

Socialantropologen Åsa Bartholdsson skriver att det som kallas bruksmentalitet eller tillbakablickande också kan ses som ett motstånd. Det som formuleras som önskvärt och bra för arbetslösa: utbildning, målmedvetenhet, flyttbarhet och egenföretagande är klassspecifikt formulerade ideal som inte omfattas av alla arbetslösa. Utbildning innebär t. ex inget kulturellt eller symboliskt kapital för dem som arbetat i industrin (Bartholdsson 1997). Det diskursiva sammanfaller här med en klassaspekt; vad som sägs vara det bästa för alla är i själva verket definierat av en styrande klass. Denna styrande klass identifierar sig med det moderna, med utveckling och förnuft, medan arbetarna och de arbetslösa får utgöra dess tröga ”primitiva” motpart, som inte vet sitt eget bästa. Sett från ett annat håll finns det en slags kunskapskritik i trögheten, ett icke-legitimerande av den officiella bilden (bild 6). Det är också något som återkommer i mitt material, som vi t. ex såg i citatet av Catarina i förra avsnittet, åsikten att ”de vet inte hur det är”, ”de borde få prova på” (KU 15 020). Det finns förstås en maktlöshet inför den okunskap de styrande besitter, men också en kritik som kan innebära ett undergrävande av maktens legitimitet (KU II:15 703). Med Scotts terminologi skulle man kunna kalla det ett dolt manuskript (Scott 1990:4 f., jfr Howe 1998).

Det finns alltså en diskrepans mellan den verklighetsuppfattning som ligger i begreppet bruksmentalitet och den verklighet dessa arbetslösa räknar som sin. Jag vill här ta två exempel från projektets värld. Ett samhälle, vi kan kalla det Smulträsk, var helt uppbyggt kring en gruva som vid tiden för mitt fältarbete beräknades lägga ner inom några år. För att förbereda ortsborna på denna omställning startades projektet ”Levande Smulträsk”. Det är ett EU-finansierat projekt med samarbetspartners i Finland och Österrike. De tre inblandade orterna är alla berörda av en nedläggning av sina gruvor. Projektledaren i Smulträsk har varit chef på det företag som driver gruvan och har i företagets tjänst varit med om att lägga ner andra gruvor. Han är själv inte Smulträskbo, men säger sig åtnjuta ett stort förtroende i samhället. Anledningen till att han slutade på gruvbolaget var just att han vägrade lägga ner gruvan en av de gånger det varit aktuellt tidigare. Nu vet han att den kommer att läggas ner och ser som sin uppgift att väcka Smulträskbornas krismedvetande. Det handlar om att väcka den ”inneboende kraften” som slumrar i varje invånare så att de agerar själva den dag gruvan faktiskt stänger. Förr har de bara behövt gå till arbetet och hem igen, säger projektledaren, och iväg för att fiska, de har inte behövt tänka. Han skriver i en intern pm att Smulträskborna ”ser det som *någon annans problem* och uppgift att utveckla en ny framtid för Smulträsk.” Implicit anses detta i sin tur vara ett problem och ett hinder för projektets genomförande, eftersom målsättningen består i att aktivera individerna till eget självständigt handlande i form av utbildning och start av egna företag. Detta aktiverande försvåras också dels av invånarnas grundmurade skepsis till hela projektet, enligt projektledaren sammanfattad i orden ”Vadå levande Smulträsk, jag har ju jobb i gruvan”, dels av att gruvbolaget fortsätter ge vaga löften om en fortsatt drift för att bibehålla arbetsmotivationen in i det sista.

Projektledarens bild av hela situationen sammanfattas i en skiss där han själv

figurerar som en man som ska fösa upp de förvirrade Smulträksborna på ett lastbilsflak med destination framtiden (bild 7).⁶

Exemplet Levande Smulträsk visar hur diskursiva beskrivningar av verkligheten bottenar i en underordning av Folket, den tröga massa som inte förstår att ta sig till framtiden på de anvisade vägarna eller som inte ens tänker på framtiden som något nödvändigtvis annorlunda än nuet, utan tror att allt kommer att fortsätta som förut. Istället för att se Smulträksbon som ett vilset får utan initiativkraft skulle man kunna se deras skeptiska inställning till projektet som ett motstånd, byggt på andra värden och andra beskrivningar av verkligheten. Dessa värden och beskrivningar kan man få en aning om i ett exempel från ett annat projekt som mer direkt vänder sig till arbetslösa. Etnologen Roland Pettersson deltog i projektet i egenskap av just arbetslös, men också för att skriva en uppsats om arbetslöshet. Vid den första träffen ifrågasätter två äldre män sin egen närvaro genom att fråga varför de satsar på dem: "Jag är 60 år när projektet är färdigt, vilket slöseri". Projektledarna svarar: "Tänk vilken oerhörd kompetens ni besitter, vilket slöseri att inte tillvarata eran erfarenhet" (Pettersson 1997:10). På rasten efteråt fnysar en av deltagarna åt talet om kompetens och menar att anledningen till att de sitter där beror ju just på att deras kompetens inte är efterfrågad, att den är förlegad. Retoriken genomskådas och de som utsätts för den upplever den närmast som kränkande.

Pettersson beskriver dels liknande samtal utom hörhåll för projektledarna, dels ett "tyst språk" som han kallar det, som används inför projektledarna. Det är en tystnad, mättad av innebörder, som ibland inträder när någon har sagt något. Trots tystnaden sker en livlig kommunikation med hjälp av miner, blickar, viskningar och gester, ett språk som kräver sina koder. För att förstå dessa koder krävs klass- och generationstillhörighet eller att man känner varandra, har likartade erfarenheter och åsikter samt "'förståelsen' att vara arbetslös", skriver Pettersson (ibid).

Ett annat exempel på den här typen av motstånd återberättas av en kvinna i södra Sverige. Hon beskriver ett händelserikt liv med många resor. Hon befinner sig inte inom ramen för ett fast arbete (hon skriver att hon får migrän av att arbeta) utan arbetar mest ideellt när hon är i Sverige. I hennes fall blir arbetsförmedlingens åtgärder för arbetslösa närmast en parodi:

Dagen efter det att vi kom hem blev jag kallad till arbetsförmedlingen för att gå en enveckas kurs 'se positivt på framtiden'. Kände mig stressad då jag inte ens hade hunnit packa upp efter resan. Hela veckan bestod av en massa tester. Det gällde rättstavning, matematik, svenska språket, tekniska övningar, handfärdighet m.m. På det sistnämnda skulle dom se om man var snabb i fingrarna och man skulle så snabbt som möjligt stoppa ner pinnar i hål på ett bräde. Medvetet arbetade jag så sakta som möjligt för jag tänkte att ser de hur snabb jag är placerar de kanske mig på kycklingfabriken och dit VILL jag inte (brev 25).

Motståndet tar här rent fysiska former och innebär ett manipulerande av kroppen jämförbart med manipulerandet av kroppsspråket på anställningsintervjun. Arbetsförmedlingens och arbetsgivarens försök att avläsa kroppen för att få rätt "vara" är likartad, men den här formen av manipulation står inte i några handböcker för arbetslösa.⁷

Ironi och omkastandets motstånd

En annan form av motstånd kan bestå i att vända upp och ner på begreppen. Så framkastar en 48-årig kvinna i Göteborg tanken på att det kanske är de arbetande som är utanför, inte de arbetslösa:

När jag hör människor 'med arbete' tala, så känner jag ibland: de vet inte hur det är, de lever i en annan värld, de är inte delaktiga i det som händer [...] Vi - dagens arbetslösa - lever mitt i krisens Sverige. Vi är med, hur svårt det än är, hur svart det än blir framöver, så är vi med (KU 14 755).

Detta uttalande kontrasterar starkt mot alla de arbetslösa som upplever sig stå utanför samhället eller vid sidan av det, vilket i sin tur kan ses som en metafor för att inte delta i samhällsbygget. Men utanförskapet förutsätter att man verkligen helst av allt vill medverka i detta. Här öppnar sig en spricka i de moderna normerna. Kanske blir det nu viktigare att vara med i mediadebatten, att stå i händelsernas centrum än att till varje pris få delta i samhällsbygget, ett bygge som avstannat på många håll? Omkastandet av vilka som är med och vilka som är utanför ställer också domedagsprofetiorna om det sk. tvåtredjedels-samhället i ett nytt ljus. Om den tredjedel som döms till utanförskap vänder de andra två tredjedelarna ryggen skulle de sistnämndas legitimitet kunna undergrävas.

Ett annat exempel på omkastandets motstånd är kvinnan som sitter och begrundar hur hennes tidsuppfattning ändrats. Det har blivit svårt att få något gjort och minsta syssla sträcker sig över en hel dag. Men så beskriver hon hur tanken vänder: varför är det de arbetandes tidsuppfattning som ska gälla? Om postbesöket blir huvudsaken den dagen, vad är det för fel med det? frågar hon sig (KU 15 776). Återigen kan man se denna vändning i termer av olika tidsnormer, där den kvantitativa tidsnormen steg för steg får ge vika eller åtminstone blandas med den kvalitativa tidsnormen där uppgiften är det primära. Det som ur den kvantitativa tidsnormens perspektiv tolkas som passivisering kan vara en anpassning till de nya levnadsbetingelserna och därmed till en kvalitativ tidsnorm. Det är just precis detta som arbetslöshetens diskurs besvärjer: *en anpassning till arbetslösheten måste ses som något negativt, annars undergrävs lönearbetet som norm.*

Ytterligare ett exempel på omkastning, fast i ironisk form, finns i ett kåseri som en kvinna skrivit. Hon har där valt att göra ett lustmord på alla hurtfriska förmaningar som möter den arbetslöse. Tron på individens möjligheter får här en helt ny beskrivning: "Spela dragspel där alla knapparna är insmorda med såpa. Önska vilken låt du vill, men skyll inte på någon annan, om det inte låter som det ska i takt eller tonart" (brev 10). På sätt och vis kan man säga att det är individualiseringen av skuld (jfr ovan) som här tillbakavisas; åt individen ges all skuld men inga möjligheter att påverka.

En annan diskursiv utsaga som vi känner igen från kapitel 2 och 3 är vikten av att rutinisera tiden. En beskrivning av "en dag i mitt liv" avviker kraftigt från de andra. Hela uppteckningen kallas "Schema för en arbetslös" och innehåller en veckas tidsindeldad dagbok för en ung storstadstjej:

Tisdag

12.30 Uppstigning
13.00 Frukost – Filmjöl och smörgås
14.00 TV –och videoaktiviteter
15.00 Ringer på ett jobb - ”Tyvärr, med dina betyg så...”
16.00 Allmänna passivitetsövningar, bl. a stirra ut genom fönstret och deppa
17.00 Middag - makaroner och stekt ägg
17.30 Ringer en kompis som skulle iväg och – som vanligt – jobbar över.
18.00-01.30 TV –och videoaktiviteter (KU 15 304)

Ironin är här färgad svart, med en känsla av desperation som underton. På ”schemat” senare i veckan står också ångest, självmordstankar och alkohol. Planerna för lördag-söndag skildras dock återigen med galghumoristisk glättighet:

Lördag-söndag

Äntligen helg! Välj mellan följande aktiviteter: Koppla av, ät god mat, försök ragga upp en kille på disco, bio, stirra in i väggen, valfria ångest- och självmordstankar (Ibid)

Ironin kan i det här fallet både betyda uppror och uppgivenhet, men att ta det sistnämnda för givet vore fel.

Påbudet att ”stå till arbetsmarknadens förfogande” ifrågasätts av en kvinna:

Varför får inte arbetslösa ta semester, till exempel? Inte kan man år efter år stå till arbetsmarknadens förfogande. Det blir i det långa loppet en djup, kränkande cynism. Varför stå till någons förfogande som verkar ge självaste f-n i en ? (KU 14 946).

I detta uttalande ligger inte bara ilska, utan också sorgen över att inte vara efterfrågad och ändå tvingas stå kvar och erbjuda sina tjänster. Hon skriver vidare att de hårda reglerna i själva verket sänker folks moral. Hon tar sig själv som exempel: hon plockade burkar en sommar, fick på så sätt ihop lite pengar och tog sig en veckas semester - i smyg.

En man skriver att alla tycker synd om honom, men att han i hemlighet tycker synd om alla som inte kan tänka sig ett alternativ till sitt heltidsarbete. Han tycker det är fantasilöst att inte kunna fylla dagarna med annat innehåll (KU 14 666). I hemlighet ser han alltså de arbetande som offer, trots att han i arbetslöshetens diskurs är den som definieras i sådana termer.

Alla dessa omkastanden av diskursens utsagor kan förstås ses som fåfänga försök att rädda sin värdighet. Och på ett strukturellt plan är de nog ofta fåfänga. Själva omkastandet kan vara en bekräftelse på diskursens tyngd, på samma sätt som karnevaler historiskt sett var en tillfällig omkastning av makten som inte nödvändigtvis ändrade något i grunden (jfr Foucault (1974)1987:37). På så sätt kan man se det som att vi fortfarande rör oss inom det diskursiva, att det är fråga om en kritik och ett motstånd med lönearbetet som norm och spegelbild. Men ironin pekar också i en ny riktning; mot en mer reflexiv kritik där lönearbetet och arbetslöshetens diskurs ifrågasätts.

Ett reflexivt motstånd

I utanförskapet finns möjlighet till kritik av det diskursiva, en kritik jag skulle vilja kalla ett reflexivt motstånd. Som en del av reflexivitetsdebatten inom antropologi och etnologi kom erkännandet av också den Andres förmåga till reflexivitet. Jag vill hävda att arbetslösa i synnerhet har en stor förmåga därtill, just genom sitt utanförskap. En av dem ger uttryck för en betraktande position, när han skriver att han känner sig som en åskådare till en film och är glad att han missar en del avsnitt. Han beskriver arbetslösa som vår tids slavar (KU 14 759). I förra kapitlet såg vi också hur de är mycket väl medvetna om vad arbetslösheten förväntas innebära. Många av dem reciterar och erfar dessa förväntningar i sitt dagliga liv, lägger ”duken” över huvudet, men det finns också de som kritiserar de tvingande förväntningarna. De upplever det som problematiskt att inte få må bra som arbetslösa och känner sig tvingade att gå med i ”gnyvalsen” (KU II:15 721). En av dem frågar om man får må bra som arbetslös, ”utan att göra rätt för sig?” eller om hans välbefinnande bara är en förträngning (15 028, jfr 15 009, 14 672).

En ung man skriver:

Och jag har märkt att som arbetslös bör man inte nån gång yttra att det inte är så hemskt att vara arbetslös. Jag känner många som är fruktansvärt less på sina arbeten, såpass mycket att dom mår dåligt, och det verkar på dom som att skräcken för att bli arbetslös är det som får dom att stanna kvar [...]. Ibland känns det som om vi arbetslösa ska vara nån slags avskräckande exempel för dom som har arbete. - 'Se på dom hur det går om du inte sköter dig'. Meningen verkar vara att vi ska gå och beklaga oss hur besvärligt det är, hela tiden. Då känns det bättre för dom som har arbete som dom hatar (KU 14 919, jfr Bäckström 1995:209).

Andra har uttryckt liknande tankegångar, som att deras arbetslöshet innebär de arbetandes trygghet och en hyfsad löneutveckling för dem (KU 14 762), eller att man känner sig ”som en bricka i ett spel som spelas av arbetsförmedlingen. Ett spel som är uppfunnet och betalat av kapitalet för att hålla oss på plats” (brev 8). Kvinnan, som inte var säker på om hon gav rätt intryck på anställningsintervjun och som diskuterat individualiseringen av skuld, skriver att en av hennes värsta farhågor inför framtiden är att hamna på ett dammigt kontor där hon vantrivs och ändå måste stanna, för hon vet vad som väntar om hon blir arbetslös (KU 15 025). I hennes fall har arbetslösheten fungerat som avskräckande exempel trots att hon redan befinner sig där. Att välja mellan pest eller kolera är hennes framtidsvision (bild 8).

Att de människor som utsätts för disciplinering ser grunden för den som ihålig eller lätt att genomskåda kan tolkas som en del av den representationskris som jag diskuterade i inledningen, dvs. att moderna sanningar och värden plötsligt ses som relativa. Representationskrisen skapar ett manöverutrymme, i texten ovan symboliskt uttryckt som förmågan att ta av och på ”duken” av arbetslöshet alltefter vad situationen kräver. Krisen blottar en diskrepans mellan normer och erfarenhet som ger utrymme för genomskådande.

Något som skulle kunna tydas som ett tecken på ett sådant genomskådande är att flera arbetslösa beskriver normen om arbete som en myt. En kvinna som arbetat länge inom vården som biträde, sjuksköterska och distriktssköterska skriver:

Jag tror vi är många som skulle behöva få stämpla ut, gå till något ordlöst, något vi längtar till men aldrig orkar, aldrig har tid till [...] Att vara arbetslös är för mig att slippa det jag inte längre orkar [...] Men jag förstår att man måste hålla myten vid liv (KU 14 889).

Ett annat exempel på detta återspeglas i en berättelse av en ung man i södra Sverige. Han tycker att media odlar myten om arbetslösheten som en med nödvändighet negativ, nedbrytande kraft: "Arbetslösheten, heter det, leder till social isolering, minskad självrespekt, passivisering och att man förlorar sin identitet och tron på sig själv". Han ifrågasätter denna mytbildning och menar att det är just denna "falska föreställning" som får arbetslösa att må dåligt (KU 14 972, jfr 14 776, Andersson 1997:221). Mannens berättelse börjar i en busskur utanför Malmö. Det regnar och runt omkring honom står de som har arbetat hela dagen. Själv har han suttit på biblioteket och gjort research för en artikel om dödsstraff. Då slår honom frågan om han verkligen är mindre värd än de arbetande runt omkring honom. De är lurade, anser han, de som arbetar sig trötta längtar visserligen hem som han, men de längtar också bort:

Det ska bli skönt att komma hem, tänker jag. Men inte för att komma ifrån det jag har gjort under dagen utan därför att jag längtar efter min familj. Det är skillnaden mellan mig och många av de lönearbetande människorna som stod här intill mig i busskuren alldeles nyss. Den glädje som skyttades bakom deras trötta blickar var tvådelad; det var inte bara familjen som hägrade utan också lättnaden att för några timmar slippa det monotona och ostimulerande jobbet. Trots allt tal om lönearbetets existentiella betydelse för människan, upplevs det nog av väldigt många som en form av nödvändigt ont; något man utan större glädje beger sig till på morgonen. Man arbetar för att kunna leva och inte tvärtom. Arbetet uppfattas inte som ett mål i sig utan som ett medel för att möjliggöra det goda i livet. (KU 14 972)

Detta synsätt brukar inte gälla alla typer av arbete. I tankarna har man antagligen den klassiska bilden av arbetaren vid löpande bandet. De (ofta högutbildade) människor som talar på detta sätt om arbetet röjer alltså en viss elitism: vissa arbeten är dåliga, har inget värde mer än vad man får i pengar och knappt det. Det är en elitism som återfanns redan hos Paul Lafargue, Marx' svärson.

Rätten till lättja

Paul Lafargue skrev pamfletten "Rätten till lättja" som svar på det reformistiska kravet på rätten till arbete från 1848 ((1880)1989:18-21). Där argumenterar Lafargue för att lönearbete bara är ett annat ord för slaveri och att det överhuvudtaget inte ska accepteras som livsform. Istället uppmanar han oss att strida för befrielse från arbetet och ett fritt, lättjefullt liv.

Kravet på arbete beskriver han som en gigantisk missuppfattning av arbetarklassen, en indoktrinering och disciplinering av värsta slag:

Och tänka sig att sönerna till Skräckväldets hjältar till den grad har låtit sig degraderas av arbetets religion att de alltsedan 1848 uppfattat den lag som begränsade arbetstiden till 12 timmar som en revolutionär seger; som revolutionär princip har de låtit proklamera *Rätten till arbete*. Skam över det franska proletariatet! Endast slaverna kan sjunka så lågt (ibid:43).

För att kunna konstruera denna bild av det monstruösa arbetet och arbetarnas ”ohyggliga perversion” använder Lafargue bilden av det Primitiva, det samhälle som var före kapitalismen och det som fortfarande kan beskådas hos primitiva folk; den ursprungliga lättjan, stoltheten och friskheten.⁸ Detta ställs sedan som kontrast mot den utmärlade arbetarklassen, ”fördummade av arbetets dogm”:

Se på den ädle inföding som handelns missionärer och religionens handelsresande ännu inte har korrumpert med kristendom, syfilis och arbetets norm, och se sedan på våra egna olyckliga maskinslavar!

När man i vårt civiliserade Europa vill återfinna spår av människans ursprungliga skönhet, måste man söka i de länder där ekonomiska fördomar ännu inte har utrotat hatet till arbetet. Spanien – som tyvärr även det håller på att degenerera! – kan alltså glädja sig åt att äga färre fabriker än vi har fångelser och kaserner. Konstnären öga fröjdas då han beundrar den djärve andalusiern, brun som en kastanj, rak och smidig som en toledoklinga, och mannens hjärta spritter i honom då han hör tiggaren majestätiskt draperad i sin trasiga *capa* tilltala hertigen av Ossuna med *amigo*, vän. För spanjoren som ännu inte mist sina primitiva instinkter, är arbetet den värsta formen av slaveri (ibid:38-39).

Lafargue använder alltså samma bild av lättjan som förespråkarna för arbetets välgörande verkan, men inte som de i avskräckande syfte, utan som utopi. För honom är lättjan en primitiv instinkt som vi ska försöka återvända till. ”Infödingarna” får stå för en ljus bild av det Primitiva, en romantiserad version (konstruktion) av det Andra. Arbetarna får i Lafargues värld stå för den mörka bilden av det primitiva: det ”männliga djuret” som måste befria sig från slavarbetet för att bli ”ett fritt väsen”. Båda bilderna av de Andra innebär en produktion av makt, dels eftersom de definieras utifrån, av dem som inte räknar sig dit och dels därför att konstruktionen av det Andra tjänar som det modernas spegelbild av hemliga önskningar och rädslor (Clifford 1986:103, 107).

När Lafargue skriver om kvinnor och barn använder han sig av den ljusa bilden som en tydlig kontrast till det moderna samhället:

Var finns nu alla de slagfärdiga kvinnor som våra gamla fabler och sagor berättar om, dristigt öppenhjärtiga, rappa i käften och med smak för gott vin? Var finns dessa hurtiga töser som alltid var i farten, alltid lagade mat, alltid sjöng, spred liv och glädje runt omkring sig och utan smärta födde sunda, livskraftiga små barn?

Idag är våra döttrar och kvinnor fabriksarbeterskor, sjukliga, bleka blomster, blodfattiga med insjunkna magar och slappa lemmar. Varje blodfull förnöjelse är dem främmande, och de skulle aldrig livfullt kunna berätta om hur de miste sin oskuld.

– Och barnen? Tolv timmars arbete för barnen. Vilket elände! – Ingen Jules Simon från Akademin för politiska och moraliska vetenskaper, inten jesuitisk Germanys skulle någonsin kunna tänka ut en last som är mera avtrubbande för barnens intelligens, mera förslöande för deras instinkter, mera förslöande för deras organism än arbetet i den kapitalistiska fabriken fördärvade atmosfär (Ibid:44).

I någon mån var alltså Lafargue modernitetskritiker, samtidigt som han genom att använda det Primitiva som motbild, deltar i konstruktionen av det moderna. Det primitiva är också här länkat till naturen och personifieras av andra etniska tillhörigheter, kvinnor och barn. Trots att det moderna beskrivs som något onaturligt i meningen omänskligt, utgår retoriken från ett modernt sätt att se på det Primitiva – en dikotomisering som låser fast de Andra i sin idyll (Eriksen 1993, Vallström 2002).

Från andra sidan av modernitetens guldålder hörs filosofen Jean Baudrillards röst, besvärjande de irriterande resterna av industrialismen:

Idleness is a fatal strategy, and fatalism a strategy of idleness. It is from this I derive a vision of the world which is both extremist and lazy. I'm not going to change this, no matter how things develop. I detest the bustling activity of my fellow citizens, detest initiative, social responsibility, ambition, competition. These are exogenous, urban values, efficient and pretentious. They are industrial qualities, whereas idleness is a natural energy. (Baudrillard 1996:7)

Här används åter den ljusa bilden av det primitiva för att kritisera moderniteten, eller snarare senmoderniteten. Miljön som målas upp är inte längre fabriken som förvandlar raska kvinnor till vissnade blomster, som i Lafargues pamflett. Istället är det den urbana miljöns värderingar som Baudrillard surmulet vänder ryggen. Även här är det alltså en fråga om en dikotomiserad framställning som ram för kritiken; den naturliga lättjan ställs mot det onaturliga (sen)moderna livet med full aktivitet som enda måttstock. Lättjan har ingen plats i det moderna samhället. Rekreation och reproduktion är däremot accepterat eftersom dessa *aktiviteter* är inriktade på ett mål, nämligen förnyad sysselsättning. Rekreation är dock något ouppnåeligt för arbetslösa eftersom vila kräver arbete, som vi sett ovan.

Lättjan syftar ingenstans, den är sig själv nog. Teoretiskt sett är det därför frestande att se vilken kritisk potential som ryms i den. Den rena lättjan, obefläckad av dåligt samvete och öppet demonstrerad är otroligt provocerande för de flesta. Å ena sidan finns denna irritation över den lata, å andra sidan en obönhörlig underordning av honom/henne. Den lata definieras definitivt som tillhörande den primitiva sfären. Frågan är om det är möjligt att definiera lättjan utifrån någon annan utgångspunkt än dikotomin natur/kultur. En tänkbar väg är att se lättjan som ett slags motstånd, men ett motstånd utan anknytning till "det naturliga" eller "primitiva".

Saken kompliceras av att få eller inga människor definierar sig som lata utan att detta samtidigt innebär en självkritik, åtminstone inte i mitt material. Det är tänkbart att lättjan är lika konstruerad som sin syster, det Primitiva. Det blir då enbart en tankefigur som fungerar repressivt, som stöttepelare till arbetsmoralen och alla dess tekniker för att producera arbetsvilja. Å tredje sidan kan lättjan faktiskt finnas, men vara *misskänd*, omöjlig att erkänna eftersom den är så förbjuden (jfr Bourdieu 1987).

Lafargue återbesökt

I ett antal svenska frihetliga och vänsterradikala tidskrifter förs mot slutet av 1970-talet en debatt om arbetets värde och arbetsfrihetens möjligheter.⁹ Lafargue är flitigt citerad i dessa artiklar och hans resonemang går att känna igen även där hans namn inte nämns. En annan företeelse som är flitigt refererad i tidsskrifterna är SABAE (Sammenslutningen Av Bevidst Arbetssky Elementer) i Århus. De bildades av fyra människor som tröttnat på massmediernas mörka bild av arbetslösheten. Istället menade de, att med världshistoriens högsta arbetslöshetsunderstöd kan väl inte arbetslöshet vara en sådan katastrof (*Tango!* 1979: osignerad ledare).

1977 antogs en resolution som innebar en kritik mot Venstersocialisternas

krav på 100 000 nya arbeten, att jämföra med Lafargues kritik mot kravet på ”rätten till arbete”. Mycket av Lafargues retorik känns igen också här, men det är ovisst om SABAE är seriösa i sina utspel. I några artiklar framstår företrädarna som radikala kritiker av kapitalismen och dess arbetsmoral, medan den nämnda resolutionen inte är lika övertygande. I förtexten påpekas att den författats under provsmakning av hemgjort vin (*NU-tidning för marginella* 1978-79).

I artiklarna om arbetsfrihet från 1970-talet används bilden av det Primitiva i den romantiserade versionen. I dem påpekas att primitiva folk arbetar inte mer än några timmar per dag och visar därmed upp ett alternativ till normen i västvärlden (*Tango!* 1979, Söderlind 1979:52-53). Man använder alltså samma påpekande som i moderniteten använts för att förklara och legitimera den ojämlika utvecklingen i världen, men som positiv förebild (Wallerstein 1990).

Synen på arbete är också densamma som Lafargues: arbete är per definition det onda arbetet, det som är monotont och som enbart kan ha en kompensatorisk funktion: ”För *arbetet* i det kapitalistiska samhället är *alienerat...*” (*Tango!* 1979). Man skriver vidare att det

... råder avgrundsstora skillnader mellan jobb och jobb. Från diskaren till professorn. Från löpande-band arbetaren till saxofonisten med konstnärlön (Ibid).

Vilken kategori räknar skribenten sig till? Någon vägledning kan vi få genom bilden på *Tango!*s redaktion. Det är knappast frågan om några arbetare i deras egen mening, snarare unga intellektuella. En pseudonym, ”Tangomannen” ger oss en glimt ur deras liv. Han har avlyssnat ett samtal på redaktionen:

- Jag tycker att den tid vi lever i just nu är alldeles för desillusionerad och negativ, och det är jag själv ibland också. Det har ju sina reella orsaker, men cynism och desillusion leder aldrig till något konstruktivt. Därför tycker jag att vi måste ’återupprätta’ utopierna, inte dom allra flummigaste utan dom som kan börja tillämpas här och nu, trots att det alltid går att hitta intellektuella invändningar mot en utopi. [...]

Nu börjar dom om igen, tänker Tangomannen. Och så kommer dom att hålla på så här tre-fyra timmar till utan att komma fram till någonting. Det håller inte att bara sitta och älta samma gamla snack om och om igen som de gjort de senaste veckorna, bara för att vi fick för oss att vi skulle skriva om arbete. Nu går jag hem och äter, sen ska jag på ”Stoppa-bilismöte” och i morron måste vi få den här förbannade tidningen klar (*Tango!* 1979: 9).

Homo faber och animal laborans

Vilka är det då som talar om arbetsfrihet? Det är människor med s k fria yrken, där gränsen mellan arbete och fritid är flytande, där arbetet ofta är tillfälligt och har karaktären av frilansarbete, där arbetet är *individcentrerat*, dvs. beroende av en speciell persons kompetens (Bekkengen 2002:71). Jag tänker på journalister, opinionsbildare och akademiker. De talar sällan om frihet från sina egna yrken.¹⁰ Det kreativa arbetet räknas inte som arbete i den här meningen. Man skiljer medvetet eller omedvetet på *animal laborans*, det arbetande djuret, och *Homo Faber*, den skapande människan (Arendt 1958, jfr Holmgren 1978:5-6), en dikotomi som på sätt och vis är besläktad med Taylors kategorisering av handens och tankens arbetare

(se ovan). Men uppdelningen i en arbetande och en skapande människa kan också ses som en variant på dikotomin natur/förnuft. Återigen ser vi hur dikotomin alstrar en hierarki och vice versa.

Lafargue talar om lättjan som ”konstens och de ädla dygdernas moder”, som en angelägenhet för fria män. Han exemplifierar med grekerna som inte ville smutsa ner sina egna fingrar utan helhjärtat kunde ägna sig åt att filosofera (Lafargue 1880/1989: 86). Vid en första anblick kan det se ut som om lättjan byter plats här, från att ha varit en egenskap farlig för individen och samhället till en dygd för eliten. Men precis som i fallet med sysslolösheten som behandlades i kapitlet *Arbetsviljans genealogi* är det inte lättjan i sig som är farlig, utan de fattigas lättja. Rättare sagt, den dubbla betydelsen i det engelska ordet *idleness* som alltså på svenska betyder både lat och sysslolös, verkar här vara klassdelad. Sysslolöshet är en egenskap för eliten medan lättjan tillskrivs de fattiga. Det provocerande när det gäller Lafargue et al är att de förespråkar lättja för det stora flertalet.

Det är dock fortfarande eliten som talar för de Andra, som anses ”fördummade av arbetets dogm”. Det är på sätt och vis en genklang från den marxistiska diskussionen om det falska medvetandet, ett upplysningsprojekt som utgår från förvisningen om att veta Andras bästa (Israel 1968). Även när det gäller Baudrillard kan man säga att det är animal laborans i en postmodern version som gestaltas; arbetet som flyter ut över dygnets alla timmar och blir till en enda lång ”*bustling activity*”.

De som har kreativa arbeten tar sig alltså rätten att tala för andra. Genom att tala för dem underordnar man dem, även om skribenterna också i det här fallet ”bara vill väl”. Att ta sig rätten att tala för andra är en maskulint definierad och legitimerad maktpraktik (Seidler 1994). Lättjan blir också hos Lafargue i första hand ett manligt privilegium, vilket han ju också antyder. Den människa han syftar på verkar snarare vara en Homo Faber än en lättjefull vilde och den skapande människan kan ju egentligen inte ses som lat. Snarare definieras han som en motsats till den kroppsarbetande människan, animal laborans. Därmed blir lättja i Lafargues mening synonymt med att slippa kroppsarbete. Detta är också förståeligt, med tanke på att arbete vid den här tiden i större utsträckning än nu var förenat med kroppslig ansträngning. Denna föreställning har varit seglivad i definitionen av ”riktigt” arbete och har också fungerat som stöttepelare åt den maskulinitet som manifesteras i lönearbete överhuvudtaget (Blomberg 1995, Eldh 1993). I citatet av Baudrillard (i avsnittet ”rätten till lättja”) är det inte ens implicit kroppsarbete som han tar avstånd ifrån, utan snarare det som upplevs som det ”riktiga” arbetet idag, med stress, höga krav och konkurrens.

De ”fria filosoferna” är dock inte helt jämförbara; arbetsmoralen är mer dold och internaliserad idag, kroppsarbetet har försvunnit allt mer ur sikte i västerlandet. Det gemensamma för Lafargue och Baudrillard är att de indirekt särskiljer sig från andra maskuliniteter och i samma ögonblick som de gör det har de också skapat klassmässiga hierarkier. Att säga att de båda tillhör en hegemonisk, könlös maskulinitet vore kanske att gå lite väl långt, åtminstone i Baudrillards fall, eftersom han närmast kritiserar denna norm. De intar dock båda en elitistisk ståndpunkt i sitt betraktande av arbete.

Innan vi i nästa kapitel dyker ned i frågan om hur en upplevd, praktiserad arbetsfrihet kan se ut och hur den förhåller sig till tid, lättja och autonomi, är det påkallat med en reflexiv ansats: var står jag som forskare när jag framhäver arbetsfrihet som ett alternativ till arbetslöshet? Jag är ju en (relativt) fri yrkesutövare, mitt arbete är mer skapande än monotont. Ur vilken position talar jag om arbetsfrihet? Från början var det nog en lafarguesk utgångspunkt, ett intellektualiserande över arbetsmoralen, aktualiserad av mitt eget ständigt dåliga samvete som över att jag inte arbetade tillräckligt mycket som student. En strategi för att hantera mina egna skuld känslor ledde till ett ifrågasättande av arbetet som norm, något tillspetsat uttryckt. Men att lata sig framstod inte heller för mig som det mest lockande alternativet till arbete (eller studier i mitt fall). Snarare var det en längtan efter att få göra andra saker - i min egen takt.

Min ambition i nästa kapitel har därför varit att försöka ta avstånd från schablonerna "det arbetande djuret", "den late vilden" likväl som "den fria filosofen" för att istället empiriskt pröva hur människorna i mitt material praktiserar och upplever arbetsfrihet. Jag vill vända blicken mot de arbetslösa som faktiskt lyckas hantera sin fria tid alldeles själva, trots samhällets alla farhågor om motsatsen, men också diskutera de faror och fällor som kan dölja sig i en individuellt upplevd arbetsfrihet. Att likställa arbetsfrihet och lättja och ta sin utgångspunkt i det kan då vara missvisande och göra att andra, kanske viktigare dimensioner av den arbetsfria tillvaron kommer i skymundan. Tid eller tidsnorm förefaller vara en bättre analytisk kategori. Om man t. ex tolkar de arbetslösas synbart tomma tidsplanering som ett uttryck för en kvalitativ tidsuppfattning, kan man frilägga andra mönster än passivitet i den arbetsfria tillvaron.

Individens tillämpning av de olika tidsnormerna bör ses som en anpassning efter rådande omständigheter, som jag nämnde ovan, men det finns ingen automatik i detta. Många arbetslösa fortsätter att leva efter den kvantitativa tidsnormen, vilket ju också uppmuntras från olika håll. Problemet är att de som börjat leva efter en kvalitativ tidsnorm därför ser det som ett misslyckande och tolkar sitt eget (och andras) beteende i termer av passivitet. I det här kapitlet har jag försökt "läsa om" beskrivningar av den arbetslösa tillvaron och se t. ex motspänstighet som ett motstånd snarare än ett tecken på oflexibilitet. I nästa kapitel vill jag i ännu högre grad vända på perspektivet genom att analysera arbetsfrihet som något annat än lättja.

Viktiga frågor inför en sådan ansats är: vilken roll spelar normerna om tid, arbete och kön hos dem som upplever arbetsfrihet? I vilka kontexter är arbetsfrihet socialt och ekonomiskt möjligt? Och - i vilka kontexter kan den vara farlig?

Det här innebär att jag tar ytterligare ett steg bort från det diskursiva för att leta efter andra röster. Det är dock fortfarande fråga om ett motstånd i relation till diskursen eftersom arbetsfrihet är frihet *från* arbete. Nästa kapitel är också uppbyggt i relation till olika diskursiva utsagor, mer eller mindre diskuterade ovan, vilka jag vill problematisera för att framhäva vittnesmålens karaktär av motstånd: arbetslösa

- lider av dålig hälsa, fysiskt och psykiskt
- behöver (arbetets) struktur på sin tid.
- går igenom vissa faser, mer eller mindre öppet hämtade från "kriskurvan".

- behöver aktiveras och komma ut från hemmet.
- kvinnor klarar arbetslösheten bättre än män.

Fri från arbete

En normal dag!?

Jag går upp med barnen 6.45, eldar upp i vedspis och kökspannan, ser till att de hinner till skolbussen och ger djuren mat. På vintern kanske jag går och lägger mig en stund igen, speciellt om jag har suttit uppe sent kvällen innan och skrivit, vävt eller att min man har jobbat sent skift. Då sitter jag i allmänhet uppe tills han kommer hem.

På våren har vi dragit igång en äggkläckning eller två, så då går jag ut och vänder på äggen manuellt, ger höns och kaniner mat och vatten. Är det gott väder går jag runt och pillar i rabatterna, tar bort tidigt ogräs, skräp och löv. Jag tittar vad som är på väg upp och njuter av doften av fuktig jord och mull.

Är det riktigt gott väder kan jag ta en fällstol och sätta mig i hönsgården, gärna med en kopp kaffe och studera hönsen en stund.

Tvätt, städ, matlagning finns givetvis också på schemat. Skjutsa ungar till kör, scouter, fotboll, kompisar m.m. är också vardag då vi bor 7 km ifrån närmaste tätort (KU 14 767).

Den här kvinnan blev arbetslös när hon just avslutat sin undersköterskeutbildning 1990. Visserligen hade hon gått en del andra utbildningar och varit arbetslös i kortare perioder innan dess, men det var först då hon upplevde sig vara arbetslös. Fast hon tyckte sig egentligen inte ha blivit ”plötsligt arbetslös” eftersom hon då inte hade haft fast arbete på mycket länge. Därför väljer hon att kalla sig arbetssökande. Efter det året, 1990, byter också kurserna i hennes bifogade meritlista karaktär, från laborationsbiträde, komplettering tungt släp, sjukvårdsbiträde till handvävning, linberedning, färg och formgivning av trasmattor, småskalig livsmedelshandling, frilandsodling, fjäderfä i liten skala och ”starta- eget” och datakurser. De blir kortare och lär ut färdigheter som inte omedelbart verkar syfta till ett yrke i det moderna samhället.

Att gå kurser ingår som en del av vad hon kallar ”ta sig i kragen”. Med det uttrycket verkar hon mena att få saker gjorda eller att inte falla för vad hon kallar ”det kan jag göra sen eller imorgon argumentet”. Vad som också ingår i begreppet ”ta sig i kragen” är skötseln av sitt torp och hemmet på gården, vilket gör att hon i mina ögon glider halvvägs över i en position som självhushållande hemmafru, vilket också kurserna indikerar (jfr KU 14 653).

Hon trivs rätt bra med sin arbetssökande tillvaro. Hon räknar upp en del nackdelar också, t. ex att hon saknar daglig kontakt med andra vuxna, eller att hon blivit ”slöare” och osäkrare. Hon fortsätter:

Men jag njuter av min 'arbetssökande' tillvaro ibland, så till vida att jag tar chansen att göra sådant som jag förmodligen inte skulle kunna göra om jag får ett arbete igen. Ibland funderar jag hur jag skulle hinna arbeta om jag höll på så här. För tidvis har jag kul. Och jag lär mig hemskt mycket!

Och barnen mår bra för att de slipper dagis/fritids och kan komma hem till mamma eller pappa efter skoldagens slut.

Jag har en önskeframtid.

Att kunna arbeta några dagar i veckan ute i arbetslivet och "jobba" hemma de andra dagarna. Och att den inkomsten skulle räcka. För att arbeta heltid igen lockar inte då jag har funnit mig i den här situationen och mår ganska bra.

Att förkovra mig med linodlingskurser, hönskurser, utställningar, arbetsmarknadspolitiska åtgärder, lyssna på föredrag, åka på studiebesök, få vara aktivt med i livets glädjeämnen ger mig så mycket just nu att det är nästan tur att jag är arbetssökande. Men säg inte det till nå'n. Vore det inte för ekonomins skull... (KU 14 767).

Kvinnan är nöjd med tillvaron så länge hon verkligen tar sig för de saker hon inte kunde ha gjort om hon hade arbetat. Passiviteten finns hela tiden med som ett odöpt spöke i hennes resonemang; hon känner ett krav på att vara sysselsatt, inte bara i hemmet utan också i de olika kurserna. I hemlighet trivs hon med sitt arbetssökande liv. Men hon är medveten om att det inte är någonting man pratar högt om. I ett annat exempel verkar den arbetsfria tillvaron mer oproblematiserad ur den aspekten. En kvinna skriver att hon tycker det känns skönt att kunna göra roliga saker tillsammans med andra arbetslösa, aktiviteter hon inte skulle hinna med om hon arbetade heltid. Det verkar finnas gott om arbetslösa i omgivningen att umgås med, vilket som vi sett ovan kan betyda att stigmatiseringen blir mindre kännbar (KU 14 664).

En tredje kvinna skriver att hon trivs alldeles utmärkt med sitt liv. Hon tycker sig ha en meningsfull sysselsättning (åt Röda Korset) och tycker det är skönt att slippa ta sig till jobbet, slippa skrapa isiga bilrutor på vintern (KU II: 15 770). Ytterligare en kvinna tycker det är rätt behagligt att vara arbetslös. Hon kan "gå och dra", bara hon får lite pengar, skriver hon. Hon har hus på landet, sambo och ett socialt nätverk (KU II:15 693).

En 56-årig man från Småland skriver:

Min filosofi är att människan ska kunna känna sig betydande i samhället även utan lönearbete [...]. Även en arbetslös har en funktion att fylla. Kanske en lönearbetare gör "större skada" i samhället än en arbetslös. Kanske han arbetar i ett företag som spyr ut miljögifter till exempel. Jag förstår inte riktigt en del arbetslösas prat om vnamakt, betydelselöshet, bidragsberoende etc. (KU 15 060)

Han nämner flera fördelar med arbetslösheten: genom olika ALU och arbetsbyten har han fått vidgade vyer och livserfarenhet. Han behöver inte nyttja alkohol för att kunna koppla bort arbetet. Bara högst tillfälligt har han drabbats av "längtan till lönearbete". Tre faktorer gör att han klarar av sin arbetslöshet, skriver han; sin goda ekonomi (låga utgifter), något att göra av tiden (vad han kallar "hållet" i tiden) och sin livsfilosofi (ibid).

Arbetsfrihet som andrum

Sambandet mellan arbetslöshet och hälsa har studerats och penetrerats noggrant, men så vitt jag vet har alla kommit fram till samma sak: arbetslöshet leder till ohälsa (Ovesen 1978, Hammarström 1996). Men det finns exempel på motsatsen. En 34-årig kvinna inleder sitt brev med en programförklaring mot arbetslösheten. Hon är väldigt trött på den, trött på att ”jobba och jobba och ändå inte få arbete”. Ekonomin har stadigt försämrats eftersom hon varit arbetslös i perioder sedan hon var 18 år. Sedan nyanseras bilden; det finns något positivt med arbetslösheten, en möjlighet att vila. Hon beskriver ett slitsamt arbete som vikarierande socionom med långa resor, ingen tid för raster (inte ens matrast) och dåliga arbetsmiljöer. Följden blev huvudvärk och viktminskning. Efter ett vikariat som innebar 14 mils resande om dagen, oregelbundna måltider och därmed förstörd mage var hon i ett ”uruselt skick”. Hon bestämde sig för att bara arbeta inom rimligt avstånd från hemmet vilket innebar att hon blev arbetslös en längre period. Hon fick då tid att söka läkare, bli vegetarian och slutade med kaffe, alkohol och tabletter. Hennes hälsa förbättrades avsevärt: ”Under min arbetslöshetsperiod började jag äta ordentligt och ökade långsamt i vikt” (KU 14 892). Hon växlade sina vikariat med perioder av arbetslöshet. Hon började ta vara på dessa perioder, läste språk, målade akvareller och ägnade sig åt sömnad. Att vikariera kändes alltmer slitsamt, och personliga tragedier ledde till att hon blev långvarigt arbetslös:

När jag så hade fått fyra missfall på ett år, min sammanboende hade lämnat mig och min far hade dött vid 53 års ålder, allt inom ungefär ett år, så fick jag nog. Jag blev arbetslös över ett år. Under min arbetslöshet fortsatte jag att läsa språk, måla akvareller och sy (Ibid).

Än en gång framställs arbetslösheten som en plats för reparation och vila. Men det finns en dubbelhet i hennes resonemang. Å ena sidan skriver hon att det borde vara förbjudet att vara arbetslös länge. Man borde garanteras jobb som varar minst ett år mellan varven, kanske enligt den danska modellen med friår, menar hon.¹ Hon anser att arbetslösa borde organisera sig och att det är alltför lätt att ta från de arbetslösa i ”dyrtider”. Hon skriver på ett generellt sätt om dessa saker: ”man borde”, det handlar om synen på arbetslöshet i största allmänhet. Å andra sidan beskriver hon vad arbetslösheten inneburit för henne personligen: en möjlighet att tänka igenom saker och ting, en plats att vila på, frihet att göra sådant som det annars inte funnes möjlighet till.

I den uppföljande insamlingen ett år senare är bilden ungefär likadan. Kvinnan i fråga har haft ett vikariat och täckte dessutom delvis upp en annan tjänst. Efter en period av dubbelarbete började hon få värk i nacke, hals och rygg. Hon fick värktabletter men tålde dem inte. På grund av klåda och värk kunde hon inte sova på nätterna. Vikariatet tog slut, men hon var inte färdig med arbetet så det blev en månad försenat. Därefter blev hon arbetslös igen. Eftersom hon fortfarande inte kunde sova upplevdes arbetslösheten ännu en gång som en lättnad.² Sedan följde en del andra arbeten, bl. a i Norge. Vid skrivtillfället är hon arbetslös igen, men ägnar dagarna strikt åt arbetsökande. Hon ”erkänner” att hon ibland städar eller lägger in

en tvättmaskin på dagtid, men motiverar detta med att hon inte har någon städerska på "kontoret" och att hon söker jobb medan tvättmaskinen går. Gränsen mellan arbetstid och fritid är alltså noga vaktad, men beskriven med ironi. Inför framtiden känner hon sig väldigt orolig. Ändå är hon glad över att slippa arbetet:

Det positiva som min arbetslöshet har gett mig är en frihet till att kunna utveckla mig och leva ett flexibelt liv. Jag har t. ex kunnat hålla uppe och utveckla mina språkfärdigheter och bara en sådan enkel sak som att kunna gå ut på en promenad om vintern innan det är mörkt ute är positivt. Jag behöver heller inte vara insmickrande och/eller fjäskande hos chefen. Och jag behöver heller inte anamma alla de nya etiska, psykologiska, terapeutiska... strömningar som finns i yrket. Mycket är s k dagsländor. Det är bra. Jag slipper också ifrån gammalt, dåligt kaffe, vinlotteri, alltid kaka till kaffet, insamling till present till någon jag inte alls känner och allt jag har varit med om. Som bara brukar leda till huvudvärk och dålig mage (KU II:15 781)

Det är lite oklart vad hon menar med "allt jag varit med om", men antagligen syftar hon på den pressande arbetssituationen och resorna. En stor del av anledningen till kvinnans vantrivsel är antagligen det hon nämnde i början: att hon inte lyckats få ett fast jobb utan ofta bytt arbetsplats, varit den ständiga vikarien och därmed inte haft möjlighet att etablera sociala relationer på arbetet (jfr brev 23). Många kvinnor i det självbiografiska materialet beskriver liknande situationer där osäkerheten och stressen är stor. Att vara vikarie innebär också rent bokstavligt att "stå till arbetsmarknadens förfogande": för att inte missa inkomster måste vikarien ständigt vara redo att rycka in; en slags drömarbetskraft i det moderna samhället.³ Man finns fortfarande med i arbetsförmedlingens rullor och får bara tillfälligt ledigt från deras kontroll.

En kvinna som varit mobbad på sin arbetsplats beskriver (föga förvånande) arbetslösheten som en befrielse från en ovärdig tillvaro. I likhet med socionomen ovan saknar hon inte någonting från arbetslivet (KU 15 093). Ett år senare är hon fortfarande arbetslös och tycker även denna gång att det är bättre än att vara mobbad. Hon skriver att hon nu känner sig tveksam inför arbete överhuvudtaget (KU II: 15 998). Det finns också andra som välkomnat arbetslösheten som en lättnad från tråkiga arbeten och sociala problem på arbetsplatsen. En av dem frågar i nästa andetag om det gör honom till en sämre människa (KU 14 630, jfr KU 14 932). Den unge man, som framförde idén om arbetslösas roll som avskräckande exempel, beskriver en tillvaro som består av hushållsarbete, hundrastning och övningar framför datorn (samt att söka arbete). Han kommenterar: "Enformigt kan tyckas, men jag (har) haft det tråkigare på vissa arbeten ibland" (KU 14 919). Det var samme man som var medveten om att han riskerade ses som parasit. Båda männen känner alltså ett behov av att bemöta förväntad kritik mot sitt ställningstagande. Att se arbetslösheten som bättre än arbetet medför en risk att tillvaron i egna och andras ögon värderas lågt.

De äldre arbetslösa som med avklarnad blick kan se tillbaka på ett långt yrkesliv tycker sig nu ha rätt att vila. Många ser en sen arbetslöshet som en introduktion till pensionen, en nedtrappning. Andra värjer sig mot talet om ett "värdigt slut" och tycker sig ha mycket kvar att ge.⁴ De i sextioårsåldern som tycker sig vara klara med arbetslivet kan också tala om arbetslösheten som andrum, som vi såg i exemplet med distriktssköterskan ovan (KU 14 889). Det finns också arbetslösa

som längtar till pensioneringen, för då kan de äntligen slippa kravet på att arbeta eller söka jobb (jfr ovan, KU II: 15 695).

Att erfara arbetslösheten som andrum kan ses som ett typexempel på parasiterande, eftersom man kan hävda att om man inte orkar arbeta ska man sjukskriva sig eller gå i pension. Och är man inte tillräckligt sjuk för att sjukskriva sig får man bita ihop och arbeta i alla fall. Men när nu arbetslösheten var så hög under första hälften av 1990-talet, kan man undra varför de som egentligen inte orkar arbeta ska behöva göra det. Å tredje sidan kan man då ifrågasätta arbetslivet och hur det fungerar, om det inte borde kunna beredas plats även åt de trötta och, framför allt, om det är något fel i en organisation som skapar trötta människor.

En kvinna i 50-årsåldern sade upp sig från sitt arbete på ett stort kontor för att hon vantrivdes:

Om inställningen vore mer öppen till psykisk trötthet och om det fanns möjlighet att ta t. ex ett sabbatsår med rätt att komma tillbaka då hade jag nog handlat annorlunda (KU 15 097).

Hon ångrar inte sitt beslut, men saknar arbetskamrater. Å ena sidan så trivs hon med att vara hemma och själv planera sin dag. Hon ägnar sig åt hushållsarbete, konstnärligt arbete och tar hand om sin mor och sitt barn. Å andra sidan tycker hon sig höra grannens speciella ton när han frågar om hon har fått något jobb och tystnaden som följer när hon säger att det inte alls är någon katastrof att vara arbetslös. Hon önskar en ändring av människors värderingar. Många mår dåligt eftersom arbete ses som "allena saliggörande", vilket hon aldrig tyckt för egen del.

Faserna återbesökta – man vänjer sig

En beskrivning av det föränderliga i arbetslösheten glider lätt in i den diskursiva formuleringen av faser, som vi såg i kapitlet *Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering*. Vad som är diskursivt eller inte i dessa beskrivningar är svårt att urskilja i berättelserna. Men tolkningarna och benämningarna av faserna styr vår uppfattning. Ett dämpande av tidens tempo har t. ex tolkats som tilltagande passivitet i fasernas terminologi, vilket också bekräftas i många arbetslösas beskrivningar. Men det finns också arbetslösa som kallar dämpandet för lugn och flera som skriver att de blivit lugna efter en period av arbetslöshet (KU 14 774, 14 777). En av de unga kvinnorna som deltog i kursen i personlig utveckling skriver att hon blivit mindre stressad, mera dämpad och att hon tycker sig ha mognat (KU 15 318). En annan kvinna beskriver hur arbetslösheten blev incitamentet för hela familjen att bryta upp och flytta till pojkvännens hembygd. I början var det svårt att finna sig till rätta, men när hon skriver brevet är bilden en annan. Hon har hittat en kurs som ska leda till arbete inom turism och känner tillförsikt inför framtiden:

Aldrig tidigare har framtiden känts så positiv. Idag är jag evigt tacksam för att jag blev uppsagd, annars hade jag inte tagit det här steget i första taget./.../ Jag har blivit mycket lugnare och kan idag njuta av livet varje dag, inte bara under helgen eller semestern. Stress och 'måsten' gör sig inte längre så påmind. Idag tar jag mig mycket mera tid för mig själv och mina närmaste (KU 15 017).

Hon skriver också att hon värderar materiella tillgångar lägre än förut, att hon har lärt sig att vända på slantarna utan att känna det som en försakelse. Arbetslösheten var startpunkten för denna förändring, men å andra sidan är kvinnan vid skrivartillfället redan på väg ur den eftersom hon bestämt sig för att omskola sig. Kanske kan man se henne som ett typexempel på ”nyorientering” enligt kriskurvan, fast nyorienteringen gäller här mycket mer än bara arbetslivet.

Ett annat komplext exempel är en man som också tycker sig ha förändrats till det bättre som människa. Han har blivit lugnare och mer social. Men samtidigt är hans erfarenhet av arbetslösheten destruktiv. Han ser själv källan för sin nya välmåga i att han börjat ägna sig åt måleri. En annan förklaring kan vara att hans negativa erfarenheter av arbetslöshet ligger längre tillbaka i tiden och att de positiva sidorna börjat överväga vid tillfället då han skriver brevet. Något som talar för denna processuella tolkning är att han anser att det tagit tid att vänja sig vid arbetslösheten; han uppger en tidsperiod på två år för egen del (KU 14 678). Det kan också vara en fråga om skilda tidsnormer, återigen. Ur den kvantitativa tidsnormens perspektiv, som skapades med lönearbetet som förebild, blir arbetslöshet ofrånkomligen otillräcklig och meningslös, men ur den kvalitativa tidsnormens perspektiv blir uppgiften, i det här fallet måleriet, ett tänkbart alternativ.

Det är alltså inte helt ovanligt att ”nyorienteringen” betyder att man accepterat situationen och börjar trivas med tillvaron utan arbete (vilket som sagt inte ”får” hända enligt arbetslöshetens diskurs). En kvinna skriver t. ex att hon accepterat situationen och njuter av varje dag hon får vara frisk (KU 15 208, jfr 14 896, II:15 702, II:15 729, II:15 737). En annan beskriver hur första tiden var mycket svår. Hon hade dåligt självförtroende och ville helst inte gå ut överhuvudtaget. Så småningom vände hon sig och har nu accepterat tingens ordning som det normala (KU 15 022). Att man kan vänja sig vid arbetslösheten har också uppmärksammats i tidigare arbetslöshetsforskning, men tolkningen av denna anpassning (eller rentav nyorientering) har varit att det inneburit en anpassning till en *lägre nivå* än tidigare. Även om den arbetslöse upplever livet som hanterligt igen, så har han/hon det objektivt sett sämre än som lönearbetande, enligt detta synsätt. Ett liknande sätt att tolka anpassningen är att kalla den resignation, vilket bl. a. Jahoda et al gjort.

Många talar om resignation som en reaktion på arbetslöshet, men då som en anpassningsmekanism, ett strategiskt beteende utifrån positionen utanför arbetsmarknaden utan att individen för den delen behöver agera som offer (Jahoda et al. (1933)1971, Backlund 1973:75, Ovesen 1978: 76 f., Engbersen 1993:190). Handböckernas version av nyorientering som en väg ur krisen var liktydigt med nytt arbete eller omskolning. Att slå sig till ro med arbetslösheten har hittills inte framstått som något önskvärt alternativ i tidigare forskning eller rådgivning och det är inte heller praktiskt möjligt i längden, åtminstone inte ekonomiskt. Den anpassning jag har skildrat här kanske snarast kan ses som ett byte till en annan tidsnorm, vilket inte nödvändigtvis behöver betyda sämre livskvalitet utan kanske t o m tvärtom. Jag vill hellre se anpassningen som en omprövning än som resignation.

Fri tid

En vanligt förekommande diskursiv utsaga är att arbetslösa behöver rutiner, helst så lika arbetslivets rutiner som möjligt. Men det finns också de som tycker det är skönt att slippa ”strukturburen”. Mannen ovan som frågade sig om man får må bra som arbetslös beskriver hur det ”lutherska” arvet präglade hans användning av tid när han arbetade jämfört med när han blivit arbetslös:

Det var som om det på något sätt var förbjudet att göra något som man tyckte om både när man arbetade och hade en ledig tid över. Jag var så van vid, både från uppfostran och efter trettio år i arbetslivet, att arbete är ett ’tvång’ och därmed också tämligen glädjeföst. Arbete är ett ok som man måste bära. När därför oket lyfts bort är det svårt att först känna någon lättnad. Den nyvunna friheten kändes i början väldigt ’fel’ och förbjuden. Kan man inte arbeta *måste* man må dåligt av det annars är det något fel på en (KU 15 028).

De första fyra månaderna var det därför svårt att få tiden att gå, men sedan kom han till insikt om att det inte var hans fel att han var arbetslös och att han därför inte rimligen skulle behöva må *extra* dåligt av det. Det var tillräckligt illa med avbräcket på ekonomi och sociala relationer, menade han. I hans fall fanns alltså ett samband mellan det ”lutherska” arvet och individualisering av skuld. Strax efter denna insikt började han ägna sig åt måleri och skrev en bok om sin uppväxt som finskt krigsbarn. Han tycker att arbetslösheten varit en övervägande positiv erfarenhet (Ibid). Att han i början också hade svårt att *få tiden att gå* tyder på en kvantitativ tidsnorm som utgångspunkt, eftersom tidsfördriv är ett fenomen som inte hör hemma i den kvalitativa tidsnormen.

Arbetslösheten innebar en påtaglig känsla av frihet, skriver en annan man. Han fortsätter:

Jag upplever det som ett privilegium att få bestämma min dag själv; arbeta med hus och trädgård så länge jag vill, ta långa cykelturer, sitta och läsa, sitta i stillheten på altanen tillsammans med en god cigarr och besök av den gamla kringströvande katten Olle, sova middag av regn-ruskig dag (KU II:15 789).

Det är den ena sidan av saken, anser han. Den andra är att det är svårt att få arbetsgivarna intresserade trots att han tycker sig välutbildad. Saken kompliceras av att han fått en ”ny, underlig” känsla sedan han blev arbetslös: han har ingen entusiasm kvar för arbetslivet.

Det är inte bara elände och tråkigheter att vara arbetslös, skriver en kvinna. Att bestämma över sin dag är något positivt och det finns möjligheter att strunta i hushållsarbetet och hitta på något roligt istället, vilket hon ofta gör. Att hushållsarbetet är hennes lott ifrågasätter hon däremot inte (KU 14 667). En annan skriver att det är bra att slippa passa tider, få bestämma takten själv och slippa arbeta åt andra (KU II:15 737).

Fördelen med att inte behöva ha någon överordnad betonas också av en annan skribent. Han tycker arbetslösheten är en stor tillgång därför att han nu får rå sitt eget liv och slippa lyda. Förut har alltid andra bestämt över honom, men nu är han ”kung i sitt eget rike” (KU 15 010). Att kunna bestämma över sig själv och sin tid upplevs positivt av flera. En trafikolycka satte arbetslösheten i ett nytt perspek-

tiv för en kvinna i femtio-årsåldern. Nu är hon glad att hon lever och har accepterat att hon kanske inte får något arbete mer. Hon tycker det är skönt att själv styra sin dag och har aldrig haft så mycket att göra som nu. Nackdelen är att hon inte tycker sig ha samma sociala status som förut och att hon saknar arbetskamrater och pengar (brev 20). Det finns också flera berättelser om hur sviktande hälsa gett nytt perspektiv på livet i allmänhet och arbetslösheten i synnerhet. En parallell, något långsökt kanske, kan dras till sjukskrivning, pension eller föräldraledighet som en befrielse från arbetslösheten: personen definieras inte längre i första hand som arbetslös, utan som sjuk, gammal eller förälder.

Ibland har en ny struktur fått ersätta den gamla, fast inte alltid i enlighet med arbetets mallar. Ett exempel på detta är en man som även när han arbetade ägnade sig mycket åt träning. Han upplever det som en stor fördel att få planera dagen som han vill, äta, sova och träna enligt ett eget schema. Nu har han också ork att umgås med familjen på kvällarna, förut tränade han på kvällstid (KU 14 774).

Hundskötsel är en inte helt ovanlig anledning till ny tidsstruktur. En kvinna beskriver hur hennes tillvaro vände från dysterhet till full aktivitet tack vare en tax som hon började passa åt grannen. Tack vare den fick hon struktur på sina dagar och mådde bättre (KU II:15 727). Som vi såg i kapitlet *Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering* beskrivs ofta alternativa sysselsättningar av det här slaget som ”räddningen”.

Att ha en struktur i någon form tycks alltså vara viktigt för de arbetslösa, men tydligt är att de faktiskt kan klara av den saken själva (och då menar jag inte den arbetssimulerande version som handböckerna förordade). Det kräver visserligen en sorts styrka för att inte hamna i relativitetsträsket: eftersom individen själv kan skapa sin struktur blir den relativ och dess giltighet ifrågasätts. Att ha en tidsstruktur underlättas onekligen av att andra bekräftar den, eller åtminstone av att individen upplever en sorts mening i sin struktur och sina självvalda aktiviteter. Men det finns även en annan sida av den arbetsfria tiden, den del som inte är koloniserad av sociala eller ekonomiska aktiviteter - tiden emellan. Det är den tiden som ofta döps till passivitet och ses som förödande för individen, men som jag med Kildal istället vill se som en annan tidsnorm. En viktig princip i den kvalitativa tidsnormen är att låta saker och ting *ta sin tid*, att låta saker ske i egen takt. Att prioritera innehållet, inte tidsmängden, gör också att ett annat innehåll kan få rum. I tiden som inte har något förutbestämt innehåll lämnas utrymme för varandet.

Tid att stanna

Vi har redan sett några exempel på hur arbetslösa tillbringar sina dagar, t. ex träning, vila och cykelturer. Någon skriver att han håller sig aktiv genom att fiska och avverka skog (KU 14 640). Men att hålla sig aktiv är inte alltid huvudsaken, det finns också andra dimensioner i den arbetsfria tillvaron. Det är för bra för att få fortsätta, skriver en kvinna. Hon har snart uppnått sitt ”ingenting”, fortsätter hon, men påpekar att man måste vara stark för att erkänna att man mår bra utan lönearbete (KU 15 097).

En kvinna ber om ursäkt för att brevet är försenat, men att det varit så "här-
liga bad" så hon ville *ta vara på tiden* (KU 14 898). Bara att ha ledig tid tillsammans
med sin man gör att varje dag är som en söndag, skriver en annan (KU 14 907).
Båda dessa kvinnor har det gemensamt att de har en relativt stabil ekonomi. Många
skriver att arbetslösheten gett utrymme för eftertanke och kreativitet. Det som är
positivt med arbetslösheten är att man får tid att stanna upp och tänka efter, skriver
en tredje. (KU II:15 726).

En fjärde kvinna tycker sig ha fått ett rikare liv mätt i livskvalitet. Hon har
börjat fundera över det "lutherska" i ryggmärgen; förut har hon varit beredd att göra
vad som helst för att anpassa sig (KU II:15 755). "Arbetslösheten är en otroligt
viktig period i mitt liv", inleder en femte kvinnlig skribent. Hon fortsätter med att
beskriva hur livet som lönearbetande förälder tagit precis all tid. Först nu har hon
fått lite tid till sig själv: "Jag var ute i friska luften en hel del och gav mig mer tid att
lyssna till mina egna tankar. Det gör man bäst i tystnad och avskildhet. Jag har
också målat mycket mer än jag någon gång tidigare haft möjlighet till" (KU 14
961). Kvinnan har också skrivit en bok där hon beskriver sin egen utveckling ge-
nom uppväxt, arbeten och livserfarenheter och funderar också på att ge ut en dikt-
samling. Hennes omgivning är mer orolig över hennes situation än vad hon är själv
(Ibid).

En ensamstående mamma skriver att hon alltid varit glad åt sina "arbetslös-
heter". För henne är arbetslöshet förknippad med kreativitet och effektivitet. I hen-
nes beskrivning är det hemmet som är platsen för denna kreativitet och aktivitet.
Hon delar upp aktiviteterna i roliga och tråkiga saker att göra i hemmet: måla om
möbler och städa (KU 14 642).

I den uppföljande insamlingen (KU II) berättar en ung kvinna att hon nu fått
arbete. Hon beskriver en väg ur arbetslösheten via tillfälliga, enformiga jobb och en
uthyrningsfirma vilken så småningom ledde till ett fast arbete. Nu har hon hamnat
på en arbetsplats där hon får utöva sitt yrke som informatör och "originalare":

Här är jag nu. Jag har en dator med en mängd imponerande program som jag inte ens behärs-
kar till en tredjedel, jag har 15. 000 i månadslön vilket är 2.500 bättre än på /företagsnamn/
för femton månader sedan och jag har enormt mycket att göra; dagarna flyger iväg.
Och ändå är jag inte alls nöjd (KU II: 15 718).

Hon fortsätter med att beskriva arbetsplatsen som väldigt "amerikansk". De an-
ställda förutsätts leva för arbetet och arbeta väldigt mycket; ingen går hem före
17.30, lunch äts snabbt på plats, kvällar och helger förutsätts vikta åt arbete. Firman
hyllas med "lovsånger" med jämna mellanrum och chefen påstår att de som arbetar
här är människor som ser arbetet som viktigare än flertalet andra. Hon fortsätter:

Men sådan är inte jag! Jag vill vara med min kille, min katt, mina vänner, på platser som jag
själv bestämmer och göra vad jag tycker är meningsfullt. Dessutom är stämningen inte spe-
ciellt trevlig, det känns som om alla ser ned på mig för att jag inte är beredd att jobba varje
helg eller sitta kvar tre kvällar i veckan. Dels längtar jag på något förbjudet och nedtystat sätt
tillbaka till arbetslösheten, eller kanske tiden på taxi, när jag kunde styra min tid själv, leka
med min katt, gå ut och vandra i skogen, pyssla med vår träbåt, styra över mitt liv. Nu är jag
stressad från morgon till kväll, jag spanar längtansfullt efter flygplan högt upp på väg till
exotiska platser, jag läser platsannonser i tidningen och önskar att /företagsnamn/ var statligt,

så att mitt arbete åtminstone inte skulle stödja några kapitalistiska gubbar (KU II:15 718).

Hon avslutar med att undra om hon är bortskämd i sin inställning till arbete och framförallt fritid och funderar över om hon tänkt annorlunda om hon vore arbetslös. Kanske hade hon behövt en period av "riktig" arbetslöshet för att uppskatta arbetet, skriver hon, nu har hon ändå hela tiden haft lite småjobb här och där. Återigen ser vi hur en längtan efter disciplin riktas mot det egna självet; en misstanke om oförtjänt-het väcks inom individen. Det är också en känsla av skuld: varför kan inte hon vara nöjd, som alla andra? Tanken att det kanske är så här livet är faller henne in: "Om man ska ha råd med sin tjusiga lägenhet och om man vill ingå i kollektivet av Rikskupongägare måste man inordna sig i de stressades skara" (Ibid). Hon känner alltså ett starkt behov av att få bestämma över sin plats och sin tid (jfr Ericsson 1999). Samtidigt känner hon pressen att göra det som förväntas av henne, uppskatta Rikskuponger och konsumtion och vara nöjd med det. Hennes ställning blir därmed ambivalent liksom hennes närvaro på arbetsplatsen. Att hon inte går med på obetald övertid föder irritation hos hennes medarbetare. Situationen kan utvecklas på olika sätt; antingen säger hon upp sig och någon annan arbetsvillig förmåga sätts in till kollegornas lättnad, eller också stannar hon kvar, tänker på Rikskupongerna, ser fram emot semestern och anpassar sig mer eller mindre till arbetsplatsens ordning. Kanske föds ett ifrågasättande även hos hennes kollegor: Varför ska vi gå med på att arbeta all vår vakna tid?

Utövad arbetsfrihet kan ses som kvalificerat navelskåderi och egoistiskt självförverkligande av individen, men det ligger ändå en potential i att arbetslöshet ger en chans till eftertanke och ifrågasättande, både av ens egen situation och av samhället. På andra områden i detta samhälle ges allt mindre tid till ifrågasättande och eftertanke och man kan undra vad det leder till på längre sikt.

Det som ur ett perspektiv kan tolkas som passivitet kan ur ett annat ses som *existentiellt utrymme*, dvs. tid till eftertanke. Man hinner reflektera över sig själv och sin tillvaro och har möjlighet att ta kontroll över den på ett individuellt plan (Ekstrand 1995:62). Existentiellt utrymme kan också vara att ha tid att fundera över sin egen plats i det omgivande samhället och innebär därmed potentiell samhällskritik. Detta är, som jag ser det, arbetsfrihetens möjligheter. Det blir nu nödvändigt att se till dess begränsningar. Det finns flera anledningar att problematisera de arbetsfria beskrivningarna om man tolkar dem på ett strukturellt plan. Två invändningar av vikt är kön och ekonomi.

Tid för andra eller kvinnofälla?

Upplevelser av arbetsfrihet kan, om man är cyniskt lagd, tolkas som en ren strategi för att hantera sin underordning som arbetslös, kvinna eller både och. Att prioritera familj framför arbete kan ses som att ge upp sina möjligheter till ett självständigt liv och i förlängningen sitt medborgarskap, sina rättigheter i samhället. Men det är då förutsatt att man utgår från lönearbetet som norm. Om man inte gör det kan bilden vara en annan och det är den jag försöker frammana här. Ett exempel som kan tolkas på båda dessa sätt är en kvinna som tidigare hade ett stimulerande arbete i

databranschen, men ändå känner att hon har ett bättre liv som arbetslös. Hon är ensamstående mor och hade stora svårigheter i jämförelse med sina manliga kollegor eftersom hon inte hade någon markservice. Hon kunde inte komma tidigare än bussen och inte sluta senare än dagisets stängning, som hon uttryckte det. Nätterna fylldes av hushållsarbete och det arbete hon inte hann med på dagarna. Först som arbetslös tycker hon sig ha ett liv värt namnet.

Det finns också flera kvinnor som upplever arbetslösheten som en befrielse från dubbelarbetet. Så skriver en kvinna t. ex att hushållsarbetet inte längre är sten på börda (KU 14 948, jfr Davies/Esseveld 1984). En annan skriver att hushållsarbetet kan vara en njutning om det får gå i egen takt. Åter ser vi alltså värdet av att människor själva får bestämma över sin tid och i vissa fall låta den kvalitativa tidsnormen råda. Hon invänder dock att "vård av frisk man" inte känns rätt (KU 15 013). Flera arbetslösa, både män och kvinnor, uppgår i vård av andra när de blir arbetslösa. De tar hand om barn, föräldrar, sambo osv.. Vanligast är att kvinnorna träder in i denna roll (jfr kapitlet *Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering*, om städning åt andra). Flera av dem verkar se detta som något positivt; de är inte sysslolösa, de har en uppgift och känner sig behövda (KU 15 092, 14 979, 14 676). En kvinna skriver att hon älskar att gå hemma. Hon tycker inte alls hushållssysslor är tråkiga när hon inte måste sköta dem utöver arbetet. Dessutom tar hon hand om sin mor och sina barn och målar och skulpterar (KU 15 097).

En ekonomisk utväg för vissa av kvinnorna i materialet är att de delvis lever på sina män, som oftare har en säkrare ställning på arbetsmarknaden (jfr Davies/Esseveld 1984). Också detta kan ses som en bakgrund till deras arbetsfrihet. Deras arbetsfrihet blir då en villkorad arbetsfrihet som innebär ett beroende av männen och ett argument för att ta ännu mer ansvar för den reproduktiva sfären. I en ekonomi där båda förutsätts arbeta blir kvinnans arbetslöshet en orsak till att mannens roll som familjeförsörjare förstärks eftersom han är tvungen att arbeta mer än heltid för att ta över hennes del av försörjningen.

Att uppgå i den reproduktiva sfären kan alltså ligga bakom upplevelsen av arbetsfrihet. I tidigare arbetslöshetsforskning har detta kallats att kvinnan klarar arbetslöshet bättre än männen. I ett fall har man helt uteslutit kvinnor från studien med motiveringen att en annan studie kommit fram till att de upplever arbetslösheten annorlunda (Backlund 1973, se inledningen, Ovesen 1978:47).⁵ Och på ett individuellt plan kan det stämma i så måtto att den reproduktiva sfären kan erbjuda mening och sysselsättning om man i första hand definieras och identifierar sig som kvinna. Kvinnlighet kan uppbäras utan arbete, till skillnad från maskulinitet.

På ett strukturellt plan blir dock bilden mer problematisk. Arbetsfrihet, likväl som arbetslöshet innebär ofta ett ensidigt beroende, antingen av mannen eller samhället, vilket bidrar till att kvinnorna definieras som offer. Rättare sagt är det oftast kvinnor som hamnar i denna position, men det är viktigt att koppla loss relationen mellan kvinnor och det kvinnliga: män kan vara underordnade enligt samma modell som kvinnor. Det kan finnas män som trivs i hemmen och med hushållsarbetet, men de lider då risk att definieras i (nedlåtande) kvinnliga termer, eftersom de förväntas höra hemma på arbetsmarknaden och i det offentliga. Men på den indivi-

duella nivån finns naturligtvis en tillfredsställelse bland arbetslösa män såväl som kvinnor, en möjlighet till alternativ mening genom t. ex vård av barn. Att gå hemma känns mindre pinsamt om man tar hand om sonen, skriver exempelvis en man (KU 14 760). En 28-årig man tyckte att det positiva med arbetslösheten var att få mer tid till familjen. I beskrivningen av hans dag framgår att han är hemma med sitt 1 1/2 åriga barn om dagarna, men verkar även sköta en del kvällsbestyr som vällingkokning, blöjbyten och läggning. Detaljerna talar för att han verkligen är engagerad i familjelivet och inte bara "vet" att man bör vara det (KU 15 241, jfr II: 15 696). Sociologen och arbetsvetaren Lisbeth Bekkengen beskriver ett liknande förhållningssätt med begreppet "barnorienterad maskulinitet" i sin studie av föräldraledighet. Det finns en möjlighet att vidmakthålla en maskulin identitet som "hemman", enligt henne (Bekkengen 2002). Det alternativet verkar främst gälla de yngre männen i mitt material. Något som talar för det är att männen sällan tar hand om andra generationer än barnen, vilket oftast blir aktuellt i en högre ålder än småbarnsföräldrarnas. Kvinnor tar oftare hand om föräldrar och barnbarn (KU 15 097, 14 651). När en av makarna behöver omvårdnad förekommer det att båda könen griper in, men i åtminstone en mans fall var det mycket problematiskt. Just det faktum att han var tvungen att sköta städningen och att han dessutom hade tid till det som arbetslös, gjorde att hushållsarbetet blev en plåga och en ständig källa till irritation mellan makarna (KU 14 765). En kvinna i samma situation skriver att hon tycker det är skönt att vara hemma och att det behövdes under makens rehabilitering (KU 14 647).

Kvinnor uppvisar också ett mönster av mer omfattande anpassning till barnen; många har varit hemma i tiotals år eller vill bara arbeta deltid för barnens skull (KU 15 061, 15 025, 15 100). En kvinna bytte jobb för att matcha barnens tider, trots att det medförde vantrivsel för henne själv (KU 15 072). En annan tackade nej till en ny tjänst vid nedläggning av företaget där hon arbetade för att låta dottern växa upp i ett lugnare tempo, en tredje valde bort en utbildning för barnens skull och blev sedan utkonkurrerad av någon med just den utbildningen (KU 15 019, 15 087).

Bilden känns bekant, kvinnlig anpassning, manlig överordning. Men det är på det strukturella planet, återigen. På det individuella planet finns mening i denna anpassning, i alla fall möjlig mening. Det finns inbyggda belöningar i anpassningen, vilket gör att vi återigen har att göra med produktiv makt. Det är, vill jag hävda, *just därför* strukturen ser ut som den gör; produktionen av mening på den individuella nivån innebär samtidigt en produktion av makt som gör att strukturerna reproduceras. På samma sätt kan mannen, som kände sig som en kung i sitt eget rike, vara underordnad på en strukturell nivå men ändå känna tillfredsställelse på den individuella nivån, en morot som mer än någon piska bidrar till att reproducera maktstrukturerna.

Mer tid - mindre pengar

Gemensamt för många av dem som trivs med arbetslösheten är att de antingen har en stabil ekonomi, tack vare make/maka, billigt boende eller besparingar, eller att de anpassat sin ekonomi och lever sparsamt, alternativt levde sparsamt redan innan arbetslösheten (jfr Kildal 1986). För en överväldigande majoritet av skribenterna är ekonomin ett stort problem. Dels på ett basalt plan, eftersom pengarna i många fall knappt räcker till livets nödtröft, men också på ett socialt och samhälleligt plan. Att inte kunna konsumera är att inte kunna delta, vare sig i samhällets idealbilder eller i det sociala livet (jfr Backlund 1973:9, Starrin 1996).

Att ha tid men inte pengar blir också en frustrerande situation, dels för att många aktiviteter kostar pengar, dels för att konsumtion är ett sätt att fylla tiden (Brev 11). Konsumtion som tidsfördriv är överhuvudtaget inte aktuell för de arbetslösa i mitt material. Medelsvenssons problem är töntiga, skriver en kvinna från södra Sverige, de bekymrar sig om *vad* de ska köpa, inte *om* de ska köpa något. Själv lever hon på existensminimum, har ingen bil, ingen dagstidning, inte råd att ringa eller ens bjuda någon på kaffe (KU 14 945, jfr 15 307). Fattigdomen och försakelserna beskrivs ofta i detalj, inte minst de ständiga övervägandena om vad man har råd med. Överträdelser medför ofta dåligt samvete. Så skriver en kvinna, att hon unnade sig en glass men genast fick dåligt samvete. Hon läser reklamblad istället för dagstidning, har inte råd med tandläkare, bil eller gym (14 957).

En 24-årig kvinna har skrivit en lång lista om vad arbetslöshet innebär för henne. Det är ett alltigenom svart brev, där hon beskriver omgivningens obetänksamma kommentarer, hur barnen far illa och egna upplevelser av dåligt självförtroende och dålig hälsa både fysiskt och psykiskt. Här visas fattigdomen upp i alla dess hemska detaljer: att göra abort för att man inte har råd med ett barn till, att som barnfamilj flytta till en enrummare från en trea, komma efter med alla räkningar, sluta betala tv-licensen, sälja tv:n för att få råd med teleräkningen, gå en mil i snöblandat regn för att man inte har råd med busskort, inte ha råd att hälsa på släktingar på annan ort, hälsa på hos sina föräldrar enbart för att få ett mål mat och sluta med alla fritidsaktiviteter och nöjen. Till följd av allt detta drar hon sig undan umgänge mer och mer (KU 14 773).

En annan kvinna verkar ha det bättre ställt, men hon har ändå fått en så pass försämrad ekonomisk situation att umgänget försvårats. Hon skriver att det inte är något nöje att gå på restaurang och äta tomat sallad när vännerna äter oxfilé och dricker vin. Vidare påpekar hon det omöjliga i att alltid låta sig bjudas av andra; allmosor gör att man står i skuld (KU 14 936). Det kan också upplevas problematiskt av umgänget i fråga, menar en annan: umgänget försvåras av att han inte vill känna sig som parasit och de inte vill känna sig som egoister (KU 14 895). En av anledningarna till att vännerna drar sig undan verkar vara att de får dåligt samvete av att den arbetslöse inte har råd med semestrar och nöjen, skriver en tredje (15 204). Även om de ekonomiska förutsättningarna förbättrats sedan Jahodas tid, då man enligt utsago åt katter och hundar, så finns det människor som inte har råd med näringsriktig mat, som aldrig kan släppa tanken på pengar, som aldrig får köpa vad de drömmer om, (om det så bara är en blomkruka) och som framförallt på grund av

denna ekonomiska brist inte kan ha ett socialt umgänge (KU 14 933, 14 783, 14 806, 15 015, 15 025, 15 308).

Isärhållandet av arbetande och arbetslösa underlättar hierarkin även här. När man möts öga mot öga blir ojämlikheten besvärande, speciellt om man har en relation som tidigare byggt på jämbördighet. En liknelse, om än långsökt, kan göras med tiggaren och den förbipasserande: en förutsättning för att kunna passera är att inte möta tiggarens blick (jfr Ljung 1999). Det är också ett möte som välfärdssamhället lovade frihet ifrån genom att förlägga beroende till anonyma strukturer istället för interpersonella relationer. En av de ”goda” sidorna med denna idé var att frånta individen skamkänslor över sin belägenhet. Tanken var att det skulle bli mindre förnedrande att gå till socialkontoret än att stå och tigga på gatan. Rätten till bidrag, professionalism och anonymitet skulle ersätta underdånighet och tacksamhetsskuld. Men som vi sett blev följden att individen känner skam både inför samhället och grannarna. Han/hon känner både en obestämd misstanke om parasitism från samhällseliga strukturer och från sin närmaste omgivning.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att arbetslöshet kan innebära ett efterlängtat livsutrymme. Att det mest är kvinnor som kommit till tals i detta kapitel är dock ingen slump. Det tyder på att yrkesarbetande kvinnor ofta inte har tillräckligt med livsutrymme, eftersom de förväntas ta ansvar för familj och hushållsarbete utöver sitt yrkesarbete. På en individuell nivå kan därför arbetslöshet upplevas som en lättnad för dessa kvinnor. Den upplevda arbetsfriheten underlättas också av att kvinnor i omgivningens ögon inte haft en självklar plats i arbetslivet och av att deras yrkesarbete i många fall varit ett sämre alternativ jämfört med männens. De män som såg sitt yrkesliv som ett sämre alternativ upplevde också arbetslösheten som en lättnad, men till skillnad från kvinnorna har de större förväntningar på sig att delta i arbetslivet, vilket de verkar medvetna om. Den dystra slutsatsen blir därför att arbetsfrihet på en individuell nivå ofta bidrar till att reproducera köns ojämlikhet på en strukturell nivå, åtminstone så länge den ekonomiska makten tillfaller män i arbete. Dessutom gör de ekonomiska svårigheterna att arbetsfriheten blir omöjlig för det stora flertalet.

Lättja eller autonomi?

Den ”lata vilden” är ingen relevant kategori för att fånga de individer som hellre kan kallas arbetsfria än arbetslösa. Lättja är inte vad som i första hand utmärker deras berättelser. Istället har det här kapitlet handlat om vikten att själv kunna bestämma över sin tid och sitt rum och låta saker gå ”i sin egen takt”. Nya former av allvar produceras då de arbetsfria själva får bestämma över sin dag, former som inte alltid är anpassade efter den kvantitativa tidsnormen och riskerar att se händelselösa ut i Jahodas *time-sheets* (Gustafsson 1994:47). Men att ha en form, en struktur på sina dagar har ändå visat sig vara viktigt för många arbetslösa. De som njöt av att själv planera sin dag tog för givet att den måste planeras trots att inget arbete styrde tiden. Vikten av en tidsstruktur kan sägas vara en ”seg”, grundläggande struktur som frilagts i det här kapitlet. Den flytande tiden anses plågsam, speciellt i kombi-

nation med händelselöshet och bristande sociala kontakter. Oavsett om man är positivt inställd till sin arbetslöshet eller inte så beskrivs *sysslolösheten* entydigt negativt. Antingen är de arbetslösa rädda för att bli sysslolösa eller så påpekar de att visserligen är de arbetslösa, men absolut inte sysslolösa. Det sista man vill vara är sysslolös (KU 14 896, 15 099, 14 924). Sysslolöshet nämns också ofta i samma andetag som rastlöshet. Rastlöshet är nära kopplat till leda och innebär krampaktig passivitet – ett behov av rörelse och en oförmåga till att handla. En ung kvinna berättar att hon började arbeta i en industri direkt efter grundskolan men snart blev arbetsskadad och fick lägga ut stora summor på vård. Men när hon lyckades få bukt med värken kom rastlösheten: ”Jag fick panik när jag var sysslolös” (KU 14 770). Även kvinnan som inledde kapitlet kände rädsla för passiviteten, hennes inre krav på att ”ta sig i kragen” är ett uttryck för självdisciplinering till aktivitet.

En annan kvinna beskriver en rädsla *inför* arbetslösheten och den förväntade sysslolösheten: ”Jag försökte krampaktigt planera vad jag skulle göra för jag var rädd att jag inte skulle kunna sysselsätta mig” (KU 14 896). Men det gick vägen. Hon var ”fullt sysselsatt” från första arbetslösa dagen: ”...jag startade min arbetslöshetstid mycket väl förberedd”. Hon gick promenader varje dag, studerade språk 45 minuter likaledes varje dag, började släktforska. Lösningen, enligt henne själv, var självdisciplin. Hon fick tillfälle att se om hon kunde arbeta utan arbetsledare och arbetskamrater; om hon hade ”tillräcklig självdisciplin” för det. Hon avslutar så här: ”Jag har lärt mig att leva på ett nytt sätt som jag trivs mycket bra med. Jag har upptäckt att jag kan sysselsätta mig själv och har alltid tillräckligt att göra” (ibid).

Återigen ser vi att det är görandet, aktiviteten, sysselsättningen som är kärnan. Förutom att det krävs sociala nätverk och en dräglig ekonomisk situation för en arbetsfri tillvaro så krävs det också att man förmår att sysselsätta *sig själv*. Ett disciplinerat, självstyrande subjekt är alltså också en ”seg” struktur. Men hur det styrandet ser ut är mer öppet för förhandling än vad som antyds i Foucaults analyser. Motståndets mångskiftande former, individens reflexivitet och förmåga att själva styra sina liv som de vill, har framträtt i materialet med all önskvärd tydlighet.

I det avslutande kapitlet vill jag därför pröva denna autonomis bärkraft även i ett ekonomiskt och socialt hänseende, dvs. pröva alternativa ekonomiska och sociala strategier för att klara ett liv utan lönearbete. Jag vill undersöka om man i så fall kan se det som en form av motstånd mot det diskursiva, ett praktiserat motstånd som fallet var med arbetsfriheten, men i ännu högre grad ett frikopplat sådant, i svag eller obefintlig relation till arbetslöshetens diskurs.

Ett motstånd på andra premisser?

Hittills har analysen rört motstånd i en ganska tydlig relation till arbetslöshetens diskurs. För att rätt förstå vad som nu kommer krävs det att vi byter perspektiv, att vi tittar lite vid sidan av hur det ser ut och gläntar på dörren till hur det *kunde* vara. Jag vill betona att det är min version av hur det kunde vara och de grunder jag har för denna vision ska rannsakas i slutet av kapitlet. Det jag vill studera här är alltså en moralisk ekonomi, dvs. främst ett reciprokt utbyte av varor och tjänster i lösliga informella nätverk. Principen för de aktiviteter jag då syftar på är reciprocitet och deras betydelse ligger till stor del utanför lönearbetets område, utan att för den skull direkt ha med arbetslöshet att göra. Arbetslöshet kännetecknas ju tvärtom av *bristande* reciprocitet, därav försöken att hitta motprestationer, som dock förblir simulerade och därför inte tillmäts något värde (jfr Howe 1998:54).

I inledningen diskuterade jag närmare skillnaden mellan en moralisk ekonomi och en marknadsekonomi och vad själva dikotomisering av dem får för konsekvenser. För att undkomma dessa konsekvenser vill jag se dem som två logiker, tidsligt och rumsligt samexisterande, och analoga med den kvantitativa och kvalitativa tidsnormen.

Jag vill också lyfta fram sådana ekonomiska eller sociala aktiviteter som ur den kvantitativa tidsnormens perspektiv definieras som fritid eller bara olönsamma; egen produktion av livsmedel i liten skala genom jakt, fiske, odling men också strategier för att minska utgifterna och skapa alternativa inkomstkällor.

Den övergripande målsättningen med avsnittet är att hitta alternativ till arbetslöshetens stigmatisering, ensidiga beroende och ekonomiska och sociala utarmning, alternativ som också prövas som en form av motstånd.

Nödvändighetens hjälpsamhet

I mitt material har spår av den moraliska ekonomin framkommit nästan enbart i intervjuerna och fältarbetet i Norrbottens inland. Detta beror på att Nordiska museet inte frågade efter detta i sin undersökning och att jag frågade fel i min kompletterande undersökning genom Platsjournalen: jag frågade efter byten av varor och tjänster, vilket visade sig vara fel sätt att uttrycka sig på. Trots det finns vissa exempel på sådana verksamheter även i det skriftliga materialet, både i det självbiogra-

fiska materialet och de insamlade breven, exempel som jag i förekommande fall flätat in i framställningen. Huvudsakligen bygger dock följande avsnitt på mitt fältarbete. Därför återvänder vi till projektet KAOS för arbetslösa ungdomar:

Jag följer Lisa hack i häl in i det byggnadskomplex som rymmer både Skatteförvaltningen, Peps bar och utbildningen Datakörkortet. Vi råkar på Jonas, som flyttat hit från Stockholm. Jag rabblar upp mina teser: tror du att det kan vara lättare att vara arbetslös här, är det mindre skamligt, kan man klara sig bättre ekonomiskt med hjälp av jakt och fiske och byten av olika slag? Han svarar nekande på dessa frågor, Lisa säger att visst byter man tjänster. Apropå min fråga om skillnaden i skamkänslor mellan Norrland och södra Sverige säger Jonas att det nog inte är någon skillnad, men att det finns en ”bry- sig-om”- mentalitet som även innefattar arbetslösa här i Arvidsjaur. Den grundlades under nybyggartiden då människorna häruppe var tvungna att hjälpas åt för att klara sig, enligt honom. Jag kommer med invändningar. Lisa säger till honom att ”du ser annorlunda på det här, för du har sett bägge sidor”. En fjärde person, en blond tjej i 20-årsåldern utbrister då:

”Nej, men det ÄR ju så. Man hjälps ju åt - mer. Hon eller Lisa fortsätter: ”Om man frågar efter hjälp: Kan du hjälpa mig med det eller det, så kanske dom säger; nej, det kan jag inte, men hör med den och den, han kanske kan, och hälsa ifrån mej.” (red. fältanteckning juni 1997).

Som jag uppfattade det var den blonda den enda personen som var född och fortfarande bodde i Arvidsjaur. Lisa är född i Arvidsjaur, men har varit ”backpacker”, rest och arbetat runt om i världen och har nu flera olika småjobb under sommaren. Till hösten ska hon tillbaka till en folkhögskola i södra Sverige och studera turism. Jonas flyttade hit ”för att han ville bli norrlänning”. Han var arbetslös i Stockholm – också. Nu går han utbildningen datakörkortet. Min anknytning till orten är ytterst svag och mitt utanförskap gör dem till representanter för Arvidsjaur, trots alla olikheter dem emellan. De inser själva detta och ger alla en version, om än till innehållet olika.

I episoden berättas både om en historisk hjälpsamhet och en i dagsläget. existerande sådan. Berättelsen om den historiska hjälpsamheten, den av nöden framtvingade och numera uttunnade, reciteras för mig även av en tjänsteman på arbetsförmedlingen. Förr i byarna var man tvungen att hålla ihop, säger hon, för då hade man bara en harv och en traktor osv. att dela på. Även ute på dans var man tvungen att hålla ihop byavis, att inte slåss med varandra, dels på grund av ovan nämnda samarbete och dels för att man färdades gemensamt. Denna ofta återkommande utsaga om ”livet förr” som ett liv präglad av så mycket mera social gemenskap är naturligtvis en sorts nostalgi och romantisering som hör ihop med moderniteten, där distansering till ett ohjälpligt förlorat förflutet varit nödvändigt i återskapandet av ett ständigt nu. Att hjälpsamheten förläggs till det förflutna har därmed med den i inledningen nämnda dikotomiseringen av samhällstyper att göra.

Men talet om hur man hjälptes åt förr tjänar också som förnekande av de nuvarande socio- ekonomiska förhållandena. Salazar har visat hur de som han har studerat varit inblandade i myriader av olika utbyten av tjänster och samtidigt talat nostalgiskt om hur mycket man hjälptes åt förr (Salazar 1996:75). Detta kan ses som ett misskännande av de nuvarande förhållandena, men man kan också se det som en rundgång. Det samarbete som försiggick förr har av modernitetens förspråkare och kritiker omvandlats till något som är speciellt genomsyrat av gemenskap, omvärvat av ett romantiskt skimmer. Sedan har denna historieskrivning åter-

vänt och fått en spridd förankring, men denna bild sätts inte i samband med de egna (ekonomiska) aktiviteterna.

Tjänstemannen på arbetsförmedlingen fortsätter sin historiska exposé med 80-talet: då var det fult att låna av varandra. Då skulle alla ha egna saker och vara oberoende. Men nu tycker hon sig se en ändring av detta. Hon berättar att hon själv köpt in en gräsklippare gemensamt med grannen.

Om vi dröjer lite vid detta, kan vi konstatera att det handlar om en vara som är köpt på en marknad, för pengar som förmodligen inte funnits om inte någon av de inblandade lönearbetat eller på annat sätt skapat en monetär vinst. Så långt är det ett kapitalistiskt ramverk, men handlingen är social. Om inte den sociala relationen funnits hade det kanske inte blivit någon gräsklippare. Det är förstås också tänkbart att det blivit två gräsklippare om de ekonomiska resurserna och prioriteringarna varit annorlunda.

En av dem jag intervjuat, Birgitta, berättar att deras granne hade målarfirma och att man kunde byta till sig färg från honom. Hon säger att det nog är väldigt vanligt med arbetsbyten och att det mest är männen som håller på med sånt ”dom byter ju och grejar”. Hon fortsätter: ”Det är nog typiskt manligt det där. I och för sig, vi brukar stå och baka tillsammans i bagarstuga, och såna saker gör man ju tillsammans.” ”Vi” i det här fallet förefaller betyda kvinnor. Det är inte fråga om något byte, men om en gemensam ekonomisk och social aktivitet. Senare berättar hon att hon varje år byter en tjäder mot en hink jordgubbar med en äldre tant. Det är hennes man som skjuter tjädern, men det är hon som utför bytet. Åter kan vi dra en analogi till Salazars arbete där han upptäckte att det visserligen var männen som stod för mycket av det faktiska arbetet eller utbytet av varor och tjänster men att dessa byten ofta inte varit möjliga utan kvinnornas sociala relationer.

Jag undrar om man kanske kan använda sig mer av arbetsbyten och liknande aktiviteter som arbetslös. Hon svarar:

Man kanske inte gjorde sakerna om man inte kunde göra ett byte eller prioriterade det inte så högt. Vi säger att du kanske ska måla om eller byta plåt eller nåt sånt där, du kanske inte gjorde det om du inte kunde göra ett arbetsbyte, byta med nån, nånting som du har. Man kanske lät det vara. (intervju 97 06 24)

Man kan tolka detta påstående som att arbetsbyten inte ses som någon reell ekonomisk strategi, utan att det gäller saker som kan undvaras. En annan möjlig tolkning är att arbetslösa har andra möjligheter att klara sig bättre ekonomiskt om man kan göra ett byte: om man inte har råd att betala för en tjänst blir alternativet antingen att låta bli eller att göra ett byte (eller köpa en gemensam gräsklippare som ovan). I båda fallen innebär bytet en produktion *utöver* den ordinarie marknaden.

Annars är det som sagt inte så vanligt att man använder uttrycket ”byta tjänster”. Istället användes ordet ”hjälp” (jfr intervju Kjell, 97 06 24). Salazar har även på denna punkt gjort en liknande upptäckt i sin studie. Han påpekar också att trots att man gärna markerar att det inte är frågan om något egenintresse, utan *disinterested help*, så förväntar man sig en gentjänst förr eller senare (Salazar 1996:76, 89-90). Faktum är att själva fördröjningen är relaterad till det sociala bandets karaktär; ju starkare socialt band (nära släkt eller vän) desto längre kan gentjänsten anstå utan

att det väcker anstöt.

I intervjun med Inger berättade jag först om hur jag själv kunnat få en grovstädning mot lite ved och frågade sedan om man hade något liknande utbyte här uppe, med grannar exempelvis. Svaret blev artigt och förstrött: ”Det har vi inte tänkt på direkt, nej.” Direkt gled hon över i ett i mina öron helt annat ämne; en kampanj för kompostering, ”Maskringen” som högskolan i Luleå initierat. Tanken var att man skulle ge tillbaka det naturen ger och inte konstgödsla, förklarar Inger.

MA: Det låter ju också lite romantiskt (skratt)

IB: Ja, jag tycker det är *väldigt* så här vet du, jag står med båda fötterna på jorden. Så jag... tänkte ja, låt han hålla på, tänkte jag (skrattar) (intervju 97 06 22).

Varför associerar Inger min fråga med Maskringen? Kanske för att vi tidigare under intervjun talat om mina idéer om alternativa ekonomiska aktiviteter, idéer som jag för säkerhets skull själv kallat romantiska? Kanske för att det är en fel ställd fråga. Senare försöker jag en gång till, men med syftning till en speciell person. Vi talar om en av grannarna:

MA: Men ni har inget utbyte med honom?

IB: Nja, vi hjälper varandra lite grann så där. Han fick en hjärnblödning för ett par år sen så han kanske inte är så stark, så där. Men han har hjälpt oss svetsa, med traktorn lite grann, nåt sånt där. Och så kör vi ved eller hjälper han med körslor ibland.

MA: Ja, men det är ju så man måste göra (ibid).

Detta bekräftar vad jag skrev inledningsvis: att det primära är *personen* man byter med. Först då det blir tal om enskilda individer blir det möjligt att tala om byten, men då i termer av inbördes hjälp. I citatet är det jag som understryker det *nödvändiga* i hjälpsamheten, mest för att avdramatisera utbytet av varor och tjänster. I ett annat sammanhang säger Inger:

Och ved har dom också huggit, vi har en som vi har lejt, han är så proffsig. Så får han låna husvagnen utav oss istället och så vidare (skratt) betala lite. Ja, man får hjälpa varann så (ibid).

Åter används ordet ”hjälpa” och här är det Inger som antyder en nödvändighet i detta hjälpande. När vi går runt i omgivningarna efter intervjun berättar Inger om en annan granne som hon brukar byta till sig fisk från, mot ägg. De har hönsen inrymda hos en tredje granne och de sköter deras grisar. ”Ja, det är ju så där man får göra”. Den nödvändiga hjälpsamheten är alltså ännu ett exempel på en gemensam konstruktion som skapas eller reproduceras i intervjutillfället. Åter ser vi också hur tjänsterna aktualiseras i samband med relationerna, vilka i sin tur aktualiseras av platsen. Vid rundvandringen får mina frågor fäste vid konkreta personliga relationer i den närmaste omgivningen.

Självhushållning – en könsdelad försörjning

Enligt Jahoda et al var kaninuppfödning och odlande av kolonilotter vanligt i Marienthal för att dryga ut matkontot under arbetslöshetsperioden. Understödet räckte inte till livets nödtröft och strategierna för att överleva balanserade många gånger på gränsen till kriminalitet. Situationen underlättades inte direkt av att understödet drogs in om man ertappades med alternativa ekonomiska strategier, som att byta ved mot trädfällning, mjölk mot transporter eller att ta betalt för att spela munspel (Jahoda (1933)1971:19 ff.).

Nöden är som sagt inte lika stor hos arbetslösa i Sverige på 1990-talet som i Österrike på 1930-talet, men ekonomin är ett tillräckligt stort problem i materialet för att det kan vara motiverat att fråga sig om självhushållande aktiviteter kan vara en ekonomisk strategi. Här får man dock skilja på vilka sådana de arbetslösa ägnar sig åt och vilken mening de lägger däri. Även om jag som utomstående tycker mig se att aktiviteten utgör ett tillskott till hushållet behöver det inte innebära att det är den *egentliga* intentionen eller betydelsen. Jag kan påtala en ekonomisk effekt som en möjlighet men inte se den som den egentliga, bakomliggande meningen, vilket som sagt var tendensen i den rationalistiska skolan (jfr Boquist 1978, Bourdieu 1987).

Intentionen eller meningen med aktiviteterna kan dessutom omladdas och förändras. Angela Rundqvist har visat att kvinnor i karriären gärna ägnar sig åt ”husmorsaktiviteter”, som förut varit primärt ekonomiskt motiverade, för att koppla av på fritiden och som ett sätt att hantera eller bearbeta den traditionella kvinnorollen (Rundqvist 1997). En motsatt omladdning från fritid till ekonomi beskrivs av en medelålders kvinna i det självbiografiska materialet. Hon skriver så här:

Mycket tid går åt för att hålla hushållskostnaderna nere. Jag bakar allt bröd (Rågbröd, vetebröd, småkakor). Tar reda på trädgårdsprodukter som bär o frukt och odlar grönsaker, potatis. Plockar alla sorters bär i skogen och svamp när den tiden är. Gjorde detta även när jag arbetade, för jag tycker det är avkoppling att vara ute i skog o mark. (KU 14 953, se även Andersson 1997:253).

Dessa aktiviteter kan ses både som ett sätt att dryga ut hushållskassan och som avkoppling. Båda funktionerna återfinns här i samma person, men det kanske inte är en slump att hon nämner avkoppling i samband med lönearbete och ekonomiska skäl när hon skriver om sin nuvarande situation. Aktiviteterna kan ha omladdats från en fritidsaktivitet till en primärt ekonomisk aktivitet. Det kan också vara frågan om att uppgå i en husmorsroll, där tillfredsställelsen över att *ta tillvara* i någon mån kan ersätta behovet av att behövas på arbetsmarknaden. Det kan åtminstone erbjuda en alternativ mening. Att ta till vara kan också gälla andras saker. En man i Stockholm skriver att han använder tiden till att ta till vara det som andra slänger, vilket räcker och blir över, menar han. Dessutom fiskar och odlar han samt plockar bär (KU 15 083). En annan man skriver att han inte har några ekonomiska problem, på grund av arv, skuldfrihet och billigt boende. Han plockar bär och svamp, odlar en lott utanför sin bostadsrätt, bakar, gör müsli och surkål och ”lagar nästan alltid mat själv från grunden”. Han underhåller och lagar saker istället för att köpa nytt:

För övrigt har jag alltid haft ganska enkla levnadsvanor och jag har ingen större längtan efter något annat. Jag har inte bil, röker inte och dricker bara lite och köper inte mycket utöver dagligvaror (brev 29).

Det är snarare i ljuset av detta man ska se hans ekonomiska aktiviteter, de är inte av nöd framtvungna. Å andra sidan kan de ses som en del av förklaringen till hans goda ekonomi. Men det är också fråga om ett medvetet ideologiskt handlande som växt fram under åren:

Framåt 80- talet började jag alltmer känna att jag ville göra något annat. Min känsla gick längre än till bara en längtan efter att byta yrke eller arbetsplats. Jag hade med åren blivit väldigt intresserad av miljö och miljövard. Ju äldre jag blev kände jag mig alltmer främmande för ”slit och släng” samhället och den materiellt vräkiga livsstil som bredde ut sig alltmer. Jag blev intresserad av ekologiskt boende och alternativ enklare livsstil, gärna med högre grad av självförsörjning t. ex genom egen odling (brev 29, jfr KU 14 776).

Det finns ett släktskap med de reflexiva kritiker av arbetslöshetens diskurs som vi stötte på ovan, men avståndstagandet går här längre än så; hela ”slit-och-släng” samhället avfärdas. Ett liknande ställningstagande intas av en annan man. Han bygger i sin berättelse upp bilden av en outsider som inte kunde finna sig tillrätta i skolans regelsystem och sen aldrig riktigt kunde bestämma sig för vad han skulle bli (jfr Frykman 1992). Med upprottet som ledstjärna och ”lång och trofast tjänst” som skräckvision hamnar han till slut i en återvändsgränd. Han hade just då ett eget företag och började bli rastlös – igen. Diskussioner pågick i samhället om meningsfullt arbete och han kände alltmer att han ville ha något meningsfullt att se tillbaka på i sitt liv. Dessa funderingar ledde så småningom till att han avvecklade sitt företag och bosatte sig i en stuga i skärgården för att tänka:

Jag drev företaget ytterligare ett drygt år under successiv nedskärning av verksamheten för att få litet pengar över för den första tiden i skärgården, skaffade mig några bisamhällen och en skock ankor, gäss, höns och kalkoner, och flyttade sedan ut definitivt. Jag började odla grönsaker och fiska till husbehov, samtidigt som jag ägnade en stor del av min tid åt att läsa och skriva och fundera över den mänskliga tillvaron. Det var långt ifrån någon drönartillvaro, men något arbete som officiellt erkändes som arbete var det förvisso inte heller, samtidigt som jag inte betraktades som en riktig arbetslös, som man kunde ömka och tycka synd om. Snarare sågs jag väl som en smitare som inte ville ta ett ”hederligt arbete” och ”göra rätt för sig” (KU 14 967).

Omvärlden fick uppenbarligen problem med att definiera honom, men han hamnar i omgivningens ögon bland de oförtjänta även om han inte kan sägas höra till de lata. Blotta det faktum att han valt sin arbetsfria tillvaro och verkar trivas med den är nog för att kategoriseras som oförtjänt. Trots detta fann han sitt självvalda utanförskap ganska lyckat:

Jag lärde mig en massa både om mig själv och den värld jag nu tillfälligtvis blivit satt att leva i, och jag lyckades strukturera mycket av det som förut syntts som ett enda virrvarr i min verklighetsbild. Jag lärde mig att se olika sammanhang klarare, och foga ihop fragmentariska kunskaper till mer begripliga helheter, och jag tror, att jag åtminstone i viss utsträckning, lärde mig att skilja på vad som är väsentligt och vad som är oväsentligt. I omgivningens ögon var detta inte något arbete, men i mina ögon var det kanske det viktigaste arbete jag någonsin

ägnat mig åt (ibid).

Förutom de mer abstrakta funderingarna engagerade han sig i folkrörelsen mot kärnkraft och samtidigt (1985) var han med och startade hembygdsföreningen på sin ö. Han noterade att inte heller det betraktades som riktigt arbete (Ibid, jfr KU II:15 798). Det räckte alltså inte med att vara sysselsatt, inte heller med att i någon mån försörja sig själv eller att engagera sig i ideellt arbete för att bli accepterad i omgivningens ögon. Det hade antagligen varit lättare att "ta på duken" och bli en arbetslös att tycka synd om. Den position mannen har intagit blir på sätt och vis mycket svår att kategorisera och utgör därför ett hot mot normen om lönearbete. Att varken vara offer eller lat, att på sätt och vis vara till nytta och till stora delar självförsörjande utan att ha ett "riktigt arbete" eller leva av eget eller närståendes kapital, är en position vid sidan om; en autonom position.

Lafargues förkastande av det strävsamma arbetet har också sina nutida motsvarigheter. En av de arbetsfria männen, han som tyckte sig ha blivit kung i sitt eget rike i förra kapitlet, beskriver ett äventyrligt liv på gränsen till det tillåtna. Det har försvårat hans chanser på arbetsmarknaden eller som han uttrycker det själv: "Arbetsmarknaden har varit svår för en intellektuell streber". Han fortsätter: "Mitt liv har varit ett kaos och det klaras endast av intelligenta. Sverige är ett tråkigt, men fantastiskt land att bo och leva i och jag hyllar alla gnetar som går upp och ser till att allt fungerar" (KU 15 010, jfr Moser 1998). Denna lätt elitistiska inställning ger dock ringa inkomster. Socialbidraget måste drygas ut med fiske, jakt, odling, bär och svamp. Vid skrivartillfället söker mannen förtidspension (KU 15 010).

Självhushållande aktiviteter utövas alltså både av kvinnor och män, men de tolkar sina aktiviteter olika. Om man hårdrar det tenderar männen i de här exemplen att tillmäta de självhushållande aktiviteterna en "högre" mening, ge dem ett ideologiskt innehåll på en samhällelig nivå. Det är ett ideologiskt innehåll som stämmer överens med den sk gröna vågen, men det finns i åtminstone ett exempel även en parallell till Lafargues distansering från det ovärdiga arbetet. Att höja sig till en strukturell nivå är att tillförsäkra sig en plats i den offentliga sfären och distansera sig från den privata, vilket gör denna tolkningsram till ett säte för produktion av maskulinitet.

En annan, likartad, tolkning är att männen gärna definierar den här typen av sysslor som självhushållning eftersom de då kan räkna sig till den produktiva sfären. Samma sysslor kan ingå i en kvinnas beskrivning av hushållsarbete eller tidsanvändning i största allmänhet. I stort sett inga kvinnor räknar sina självhushållande aktiviteter till en "högre" sfär och ger dem ett ideologiskt innehåll. Däremot vittnar många av dem om att arbetslösheten fått dem att värdera materiella tillgångar lägre. Både gröna vågen-ideologin och den lägre värderingen av materiella tillgångar kan förstås också ses som en anpassning till nödvändigheten: en strategi för att klara sin värdighet trots fattigdom.

Varken arbete eller fritid

En kvinna bosatt i Dalarna beskriver sina arbeten som ”drömjobb”, både det första på tryckeriet dit hon ”längtade varje dag” och det andra som egen företagare inom skinnsömnadsbranschen. När firman gick i konkurs kände hon sig övergiven, men tycker sig ändå vara bättre lottad än andra, t. ex ungdomarna och de som drabbats av kriget i Bosnien. Hennes tillvaro verkar fylld av socioekonomiska aktiviteter; hon umgås dagligen med sina barnbarn och träffar ofta sina döttrar, nu liksom innan arbetslösheten. Hon och hennes man är fullt sysselsatta med ved och växthus, de plockar alla sorters bär, både skogsbär och trädgårdsodlade, fiskar och jagar. Ändå skriver hon att ekonomin försämrats drastiskt. Detta kan bero på att de självhushållande aktiviteterna försiggick även innan arbetslösheten. Det kan också bero på hur man definierar ekonomi. Hon beskriver inte sina aktiviteter som ekonomiskt betydelsefulla, mer som vad hon fyller sina dagar med. När hon talar om försämrad ekonomi syftar hon på utgifter och inkomster i reda pengar: lön och ”stämplingslön” mot kostnader för bil och snöröjning (KU 15 086).

Ur den kvantitativa tidsnormens perspektiv blir de beskrivna sysslorna inga ekonomiska aktiviteter. Om man räknar den här typen av arbete i tidsenheter kan det inte mäta sig med lönearbetet när det gäller monetär lönsamhet. I analogi med lönearbetets dikotomi mellan arbete och fritid hamnar aktiviteterna snarare i kategorin fritid. Men om vi frångår den dikotomin blir bilden mer invecklad. Det kvinnan ägnar sig åt i och runt hemmet är av pliktbetonad karaktär, men är ändå varken lönearbete eller hushållsarbete. Antagligen ses det inte som en renodlat ekonomiskt motiverad verksamhet, men heller inte enbart som fritid, lek eller social samvaro.

I den uppföljande insamlingen har betydelsen omladdats. Där beskriver hon likartade sysslor: växthus, fiske, vedhuggning, jakt (ett av barnbarnen håller dem med älg, rådjur, tjäder, orre och hare), men denna gång skriver hon att de aldrig skulle klara sig utan dessa bidrag ”ur skogen och sjön” (KU II:15 768). Både som utomstående betraktare och som utövare kan man tolka aktiviteterna som ekonomiska, sociala eller som fritidssysselsättning, men egentligen går det inte att placera dem i dikotomin mellan arbete och fritid; de är både- och, eller snarare varken- eller. Man kan likställa dem med det sk ”förkapitalistiska” produktionssättet, men det blir missvisande och implicerar att aktiviteterna ses som förlegade, hemmahörande i en annan tid. Det är svårt att beskriva dessa aktiviteter i termer av arbete eller fritid, alltså inom det kapitalistiska produktionssättets ram, men det är lika svårt att tänka sig aktiviteterna utan det produktionssättet som norm. Den ekonomi och den konsumtion som samexisterar i tid och rum med de självhushållande aktiviteterna gör att dessa inte kan mäta sig *i pengar mätt* i individernas ögon.

Men det finns också andra aspekter som gör att de självhushållande aktiviteterna förlorar vid en jämförelse med lönearbetet. En kvinna från Dalsland bor ihop med en lantbrukare sedan sex år. Hon definierar sig som arbetslös och verkar inte räkna sig som ”bondmora” men glider i texten mer och mer över till denna roll: Jag kan inte säga att jag lider av arbetslösheten. På en gård som denna finns det arbete för två, men inkomst för en, så det är väl mest besvärligt att ha ont om pengar. [...] Det jag saknar mest är nog den sociala kontakten. Ett arbete är ju inte bara en inkomstkälla, det är också självförtroende, känslan att stå på egna ben och klara sig själv, att känna tillfredsställelse av

att utträta ett arbete som betyder något i ett större sammanhang. När man går hemma så här, även om jag minst av allt är sysslolös, får man tid till att tänka och grubbla över sig själv på gott och ont (KU 14 663).

Kvinnan beskriver sedan sin dag och de olika årstidernas sysslor. Hon går på kurser, sköter hästarna, skjutsar barn, lagar mat, bakar, sköter sin mors sommarstuga, väver, tar in ved, sätter potatis osv. Hon har ett omfattande ansvar för gårdens pappersarbete. När hon kommit så långt i sin berättelse stannar hon upp:

När jag läser igenom vad jag skrivit kommer ju tanken, när sjutton skulle jag ha tid att jobba. Jag har ju fullt upp från morgon till kväll. Helst skulle jag ha ett arbete som varar från oktober till mars, men ett sånt finns nog inte. Nej, jag fick omprioritera och Janne fick mer att göra. I alla fall tycker jag att jag har det bra. Jag har möjlighet att hålla på med det jag tycker är roligt, vävning och annat hantverk. Jag försöker lära mig en del av det man kunde under självhushållningens tid. Tycker det är viktigt att sådan kunskap inte försvinner (Ibid, jfr Engbersen 1993:175).

Vad kan lönearbetet erbjuda som den här kvinnan inte har? Hon nämner ett behov av att utträta något ”i ett större sammanhang” och att hon vill ha mera sociala kontakter. Den ekonomiska aspekten nämner hon också, kanske väger den tyngst. Intressant nog får hennes intresse för självhushållning utlopp i kurser som lär ut kunskaper från ”förr i tiden”, vilket gör att de förläggs till en annan tid och därmed omvärvs med nostalgi. Kurserna räknar hon till fritidens rum, till det lustfyllda snarare än det pliktbetonade. Hennes dagliga praktiserande av (själv)hushållning sätts inte alls in i den kontexten utan tas mer för givna.

I den uppföljande insamlingen ett år senare är bilden helt förändrad. Kvinnan har drabbats av ohälsa på flera sätt och kommit fram till att beroendet av sambon är en del av problemet:

Jag har ju bött ’gratis’ men istället hjälpt till i jordbruket, skött hus och trädgård och ’papperen’, men det har varit svårt att veta var jag skulle sätta gränsen för min arbetsinsats. Arbetet jag lagt ned på min sambos gård har tagits som en självklarhet och jag har känt mig utnyttjad. Det är nog en del av orsaken till att jag inte mått bra, men det förstod jag inte då (KU II:15 734).

Hon tror att om hon haft ett eget arbete och därmed ett ekonomiskt oberoende hade saker och ting sett annorlunda ut. När hon började sätta gränser för sina arbetsinsatser försämrades förhållandet och hon står nu i begrepp att flytta med sin son till en egen bostad. Här möter vi ytterligare en stöttepelare för lönearbetet som norm, nämligen att arbete konstituerats som vägen till (personligt) oberoende. Samtidigt har beroende kommit att bli ett av det mest förbjudna tillstånden i den moderna världen. Beroende har blivit en symbol för de stigmatiserade på motsvarande sätt som arbetslöshet, drogberoende, annan etnisk härkomst, ensamma mödrar osv. Dessa olika etiketter cirkulerar i diskussionen om de Andra och vidmakthåller deras underordning, deras plats i en annan tid och ett annat rum (Fraser/Gordon 1994).

Hittills har mitt resonemang rört kvinnorna i gråzonen (i dubbel bemärkelse) bortom dikotomin arbete och fritid. Männén i denna gråzon eller den moraliska ekonomin har varit mer svårfångade. Det är bara en man (av totalt fem personer) från Norrlands inland som svarat på Nordiska museets upprop. Jag fick tyvärr ingen

intervju med honom eftersom jag inte fick fatt i honom. I brevet beskriver han kortfattat sin yrkeskarriär: skogsarbetare (3), Järnbruksarbetare (13), fordonsförare (10), trafiklärare (1), informatör (1), busschaufför (6). Siffrorna har han angett ovanför varje ord, jag antar att det är antal år i yrket. På frågan om vad han gör på dagarna svarar han:

Samma dag jag blev arbetslös köpte jag en jordbruksfastighet. Underhållet på fastigheten var dåligt, mycket snickeri och målning. Mina hästar tar mycket tid, tränar varje dag. Har ej tid och tänka på arbetslösheten. Sedan får jag köra buss på timtid åt min gamla arbetsgivare, men det blir mindre och mindre för varje år (KU 15 016).

Lennart verkar inte ha några planer på att flytta eller ens söka jobb. Han hoppas på förtidspension så han ”slipper konstgjord andning” (ibid).

Ingers man är också arbetslös. Hans tillvaro kan jag bara skymta. I den första uppteckningen berättar Inger att de har köpt ett litet hemman: ”maken har några tjurkalvar där, är även han arbetslös” (KU 14 920). När jag intervjuar Inger två år senare är mannen fortfarande arbetslös:

MA: Vad jobbar han med annars?

IB: Han är maskinsnickerare och allt möjligt, lejningsarbete (?otydligt) och ja lite olika.

MA: Olika typer av jobb. För jag tänker det är väl ganska vanligt, eller har varit vanligt här uppe med säsongsjobb och så.

IB: Ja, det är ju vad han har haft också mycket, jo.

MA: Är det fortfarande så att man har olika jobb?

IB: Jodå, på vintrarna då går dom ju utan. Det är ju som byggnadsarbetarna, dom går ju också utan (intervju 97 06 22).

Andra spår till makens arbetslösa liv är när jag frågar om jakt; *dom* har jakt, både älg, hare och skogsfågel. Jag frågar sonen om fisket och han verkar väl insatt i vilken fisk som finns i vattnen runtomkring.

I boken *Vad sker i glesbygden?* förundras Otto Blehr över att det fortfarande (i slutet på 1960-talet) fanns människor som levde på säsongsarbeten, rotpost-avverkning, jakt och fiske. Han menade att denna form av ekonomisk anpassning måste betraktas som ytterst osäker. Förvånat konstaterar han att även de unga väljer detta: ”orsaken [...] måste vara, att det finns andra värden vid sidan av de ekonomiska, som är väsentliga när valet görs” (Blehr 1968:61). Att det finns värden ”vid sidan av” som gör att männen stannar på landsbygden håller jag med Blehr om. Att däremot sortera ut dessa värden utanför de ekonomiska ger nog ingen rättvis bild. De sociala nätverken är också oupplösligt förenade med ekonomiska, eller rättare sagt; värdena kan inte delas in i sociala och ekonomiska utan bör ses som något annat, något som är grundat på egna premisser.

Kvinnors plats, landsbygdens rum

Inger verkar inte ta del i gårdens aktiviteter i lika hög utsträckning som männen (maken och sonen). Jag ställer en direkt fråga om detta i intervjun:

MA: Jo, jag tänkte bara, jag är lite inne på det här med kvinnligt och manligt, hur man delar

upp arbetet. Är det så att du och din man och son gör samma saker eller är det vissa som gör... när det gäller här hemma och så?

IB: (suck) Han kör väl traktor. Nog för att jag har traktorkort, men i alla fall, han kör traktor och sånt där.

MA: Du har ju dina axlar också?

IB: Ja, just nu får jag vara lite försiktig.

MA: Men annars hjälps ni åt med djuren?

IB: Ja, brukar vi göra, nu är dom så stora så nu törs jag inte gå in till dom för vi har dom lösa i lagårn, men nog brukar jag ge dom hö och så där. Tycker det är kul med djur men som sagt just nu så får det väl vara... (ibid)

Hennes engagemang är mer på ett mentalt plan. När det gällde konstgödslingen var hon pådrivande, men orkade inte själv utföra den. Hon kände en stor lättnad när männen tog itu med det. Det mesta av hennes frånvaro i gårdsarbetet beror på en operation hon genomgått, men det finns också andra bevekelsegrunder. Hon betonar att hon vill komma ut bland folk och använda huvudet och verkar inte riktigt nöjd med livet på gården enbart. Hon är utbildad lärare och vill så klart ha nytta av sin utbildning. Inger pratar om att flytta till Norge eller Stockholm, hon skriver att hon gärna skulle arbeta borta under veckorna; det finns en möjlighet till mobilitet även om hon har färdiga förklaringar till varför hon inte ger sig av.

Att hon överhuvudtaget nämner dessa möjligheter att flytta är antagligen därför att hon vet att det förväntas av henne att flytta om hon inte får ett jobb. Genom sin utbildning har hon straffat ut sig i det lokala sammanhanget, liksom så många andra kvinnor i glesbygden (jfr Löfgren 1969:77-78). Hennes yrkeskunskap är ingen bytesvara, den har sitt värde i lönearbetet. Hennes fysiska krafter är också begränsade genom operationen, vilket gör att enklare arbetsuppgifter i gårdens eller byns verksamhet förmodligen är för tunga. Till viss del deltar hon, men hon längtar också efter någonting annat. Mannen är betydligt mer stationär. Men hon deltar också i lönearbetet genom sina vikariat och genom att kalla sig just arbetslös. Det blir värre när hon blir pensionär. Hon misstänker att de på arbetsförmedlingen vill att hon ska förtidspensionera sig (hon har ett år kvar till pensionen). Jag frågar om det ändå inte vore tryggare än a- kassan: "... på ett sätt, men... har jag det så kanske jag inte kan få så bra jobb. Då kan dom lura in mig i den fällan, då är jag instängd, då kommer jag inte ut." Senare visar hon med händerna "då är jag rädd att dom stänger in mig i en sån här liten låda". Till skillnad från kvinnan som upplevde förtidspensioneringen som att räddas upp på ett stort lönnlov är hon rädd att bli instängd eller snarare utestängd av en sådan förändring.

Kvinnorna på landsbygden kan alltså på sätt och vis sägas vara mer hänvisade till den ordinarie arbetsmarknaden än vad männen är. Det är de som flyttar till jobb och utbildning eller tar de jobb i den offentliga sektor som fortfarande finns. Männens näringar är fotade både i lönearbetet och i den grå ekonomin, eller rättare sagt i kombinationen däremellan (jfr Isacson 1994:17). Därför kan (och vill) de stanna på landsbygden även om de blir arbetslösa.

Det jag försöker göra här är alltså att vända upp och ner på föreställningen att männen hör hemma på arbetsmarknaden genom att visa att det också kan vara tvärtom, att kvinnorna är mer hänvisade dit än männen. Men att vara hänvisad till och ha tillgång till är två olika saker. Männen har tillgång både till den moraliska

ekonomin och lönearbetet medan kvinnornas val är ett beroende av männen eller lönearbete. Det är säkert lättare att vara arbetslös som kvinna i glesbygden om det nu är så att färre där förväntar sig att kvinnor ska lönearbeta. Men om individen ändå har den ambitionen är det å andra sidan lätt att finna sig ”inlåst i en liten låda”, som Inger uttryckte det.

”I otakt”

Egenproduktion av t. ex livsmedel förlorar i jämförelse med den övergripande kapitalistiska ekonomin när det gäller pengar, men är också ojämförliga när det gäller tid. Första gången jag frågade om man på landsbygden kunde leva mer på jakt, fiske och odling ansattes jag av självinsikt och lade in en brasklapp (jfr ovan):

MA: ...jag har nån romantisk bild av att man ska kunna leva lite mer på egna saker, istället för-

IB: Ja, jag har blivit realist med åren så jag vet inte (skratt) vad jag ska säga om det. Det är mycket romantik, jo jag hör att dom resonerar men det... Det blir så i otakt med allt annat och det blir så dyrt, och så det lilla man kan få ut, det är så... (intervju 97 06 22).

Många aktiviteter av det självhushållande slaget kräver en annan tidsram, en mer utsträckt tid där korta arbetsinsatser regelbundet sätts in. Det är den kvalitativa tidsnormens tidsram. Om man då inte varvar flera insatser på en rad områden utan försöker blanda lönearbete med självhushållande aktiviteter så blir det just i otakt.

Salazar ansåg att det sociala nätverket stod i ett *syntagmatiskt* förhållande till bondeekonomin, det vill säga utgjorde en del av den. Bondeekonomin och det sociala nätverket var varandras förutsättningar. I mitt fall finns inte en sådan bas av jordbruk, utan det är snarare lönearbetet som är försörjningsbasen, vilket ytterligare försvårar punktvisa insatser eftersom lönearbetet, som vi sett, oftast är avskilt från all annan verksamhet i tid och rum. Egenproducerad mat i form av odlingar, jakt och fiske blir här inte en del av den grundläggande ekonomin, som det skulle ha blivit i Salazars fall. Än värre är att det inte kan tillhöra samma tidsnorm. Bondelivet utgör själva sinnebilden för den kvalitativa tidsnormen. Den kvantitativa tidsnormen tillsammans med lönearbetets avskiljande i tid och rum gör att självhushållande aktiviteter inte ses som ekonomiskt relevanta.

En man i Smulträsk (se kapitel *Motstånd, reflexivitet, kritik*) svarade på min fråga om möjligheterna att leva på ”andra saker”, att jakt och fiske inte går att överleva på. Även de som bor här har fasta kostnader och man måste ju ha bil, sa han. Att man inte kan leva ett liv efter ”normal” standard med en försörjning baserad på småskalig jakt och fiske är odiskutabelt, det intressanta är de argument som framförs för detta. Att de framhåller behovet av samma moderna standard som alla andra tyder på att de ser mina frågor som propåer om försakelse, propåer som gärna riktas mot dem som först tillskrivits ett naturnära levnadssätt. Det finns en förväntan på invånarna i Norrlands inland att de ska leva nära naturen, om inte annat så för att andra ska kunna komma dit och ta del av den på sin fritid. Det är en grundsyn som återfinns i min fråga och som tydliggörs av hans svar, som innebär en vägran att inordna sig i denna bild av Norrland, och istället kräva det som alla andra erhåller

genom lönearbetet. Lönearbetet har kommit att betyda frihet, oberoende och konsumtion för det stora flertalet och det är dessa positiva betydelser och konsekvenser som gör normen så stark. Det är återigen en fråga om produktion av makt: modernitetens löfte om ekonomiskt oberoende och konsumtion är inte bara en drivkraft för kapitalismen, utan en starkt drivande motiverande faktor på den individuella nivån för att vidmakthålla lönearbetet som norm. Dessutom har bl. a Claus Offe, med utgångspunkt i Rosa Luxemburg, argumenterat för att kapitalismen har en egen inre logik att avancera in i ständigt nya territorier av mänskligt liv, vilket gjort att ett spontant återupplivande av den ”traditionella” sektorn blivit omöjligt (Offe/Heinze 1992:40, jfr Berglund-Lake 2001).¹ Dessutom har det visat sig i tidigare forskning att den så kallade informella ekonomin inte utgör någon frigörande potential från lönearbetet, även om svenska förhållanden visat sig vara mer gynnsamma för den här typen av aktiviteter än i övriga Europa (Isacson 1994:17f).

Vi kan alltså återigen slå fast att lönearbetet inte kan jämföras med självhushållande aktiviteter varken i tid eller pengar vad gäller ekonomisk lönsamhet och oberoende. Men det finns arbetslösa som tillmäter dessa aktiviteter ett visst ekonomiskt värde, eller åtminstone ser dem som ett bidrag till försörjningen. Den tolkning som ligger närmast den mening som investeras i aktiviteterna av de inblandade själva är att det är en fråga om en kombination av sociala och ekonomiska motiv, framförallt hos dem som är bofasta på landsbygden.² Socialantropologen Christina Garsten tycker sig se ett sådant mönster i en studie av Rättviks kommun:

För många av dem som bott längre tid i bygden är aktiviteter med social och ekonomisk karaktär inflätade i varandra. Älgjakten är exempelvis inte bara ett sätt att dryga ut matkontot, den är också ett sätt att umgås med människor på orten och en ritual för upprätthållande av social gemenskap. Fördelningen av jaktlotter och älgkött är inte heller slumpmässig utan följer strikta normer (Berg och Garsten 1997:312).

Meningen i aktiviteter som jakt och fiske, odling och byten av varor och tjänster är följaktligen omöjlig att slå fast och högst situationell. Men man kan konstatera att den ligger någonstans i gränslandet mellan fritid, ekonomi och social aktivitet. Erfarenheten av lönearbetet och den konsumtion det möjliggör medför att dessa aktiviteter inte tillmätts något större ekonomiskt värde. Åter vill jag framhålla att jag inte ser det som att informanterna misskänner den ekonomi som *egentligen* ligger under alla aktiviteter av det här slaget. De kan mycket väl vara i huvudsak av social karaktär. Det kan också vara så att intentionen är social men effekten ekonomisk, eller så har det hela varken med det sociala eller det ekonomiska att göra, utan utgår från andra begrepp. Det jag vill framhålla här är *ojämförbarheten* mellan de ekonomiska systemen och de båda tidsnormerna.

Att hushålla

De ekonomiska aspekterna av den verksamhet jag har skisserat här är alltså aldrig jämförbar med den dominerande marknadsekonomin, eftersom ekonomi blivit liktydigt med pengar och konsumtion. Att inte konsumera blir därmed också en form av motstånd, även om det naturligtvis oftast medför stora uppoffringar för indivi-

den i dagens samhälle (jfr ovan). Få talar idag om hushållning och sparande som lösning på ekonomiska problem, snarare tvärtom (jfr Overud 2002). Men om det inte *går* att skaffa mer inkomster blir de arbetslösa tvungna att minska sina utgifter, ibland intill det extremas gräns som vi såg i kapitlet *Fri från arbete*. Kanske är det lättare att se även självhushållande aktiviteter som ett sätt att hålla nere utgifterna än som ett sätt att öka inkomsten. Att spara pengar är ju en helt annan sak än att tjäna pengar.

Att dra ned på de fasta kostnaderna genom att byta boende är dock traumatiskt för många. Hellre än att sälja det surt förvärvade huset drar man in på matkostnader, tandläkare, dagstidning, bil. Därefter blir telefonkostnader och t o m frimärken bekymmersamma utgifter i ett växande underskott.

När det gäller matkostnader finns i sin tur flera strategier. Inger ägnar åtskillig tid åt att jaga extrapriser i sin affär (jfr KU 14 908). Birgitta har en hel hushållningsstrategi med sig från barndomshemmet:

Sen är det ju så här när man bor här, jag går ju inte och köper en köttbit på affären. Jag köper ju en hel ren! Jag köper ju en hel gris! (skratt) Man laddar ju upp då på hösten.

MA: Har du alltid gjort det eller är det sen du blev (arbetslös).

B: Det kommer som hemifrån mig också, det har alltid varit så.

MA: Att man tänker ekonomiskt alltså?

B: Ja att man köper in, för vi äter ju mycket kött. Kött och fisk. Och potatis. Och så hade vi får när vi var i stugan. Sju får hade vi.

[...] Då på det sättet tror jag att man lever kanske billigare. Mat är ju dyrt! Det är ju bara så. Men vi går aldrig och köper så, utan vi har tre frysboxar och dom är ju proppade på hösten.

MA: Är det sånt man kan köpa från affären?

B: Nej. Renarna köper vi direkt utav lapparna. Gris, det har vi faktiskt tagit genom Konsum. Och fisk, ja då är mamma från Piteå så då brukar vi åka till Piteå och fiska lite. Man får ju mera vid havet. Jag tycker faktiskt havsfisk är godare (intervju 97 06 24).

Det här berättar Birgitta som svar på min fråga om man kan leva billigare häruppe, så det verkar vara en medveten ekonomisk strategi. Jag frågar mer om hur det var i hennes föräldrahem:

Det ser man ju då, för som hemma då, man köpte ju alltid mjöl och socker där på hösten. Vi har alltså hemma där en matboda, ett tvåvåningsshus som matboda (skratt). [...] där man laddade upp maten. Så det kom ju säkert hemifrån där han var liten också [hennes pappa]. Och sen, man är inte van vid nåt annat. När jag köper mjöl, jag köper inte en påse mjöl, jag köper packar med mjöl (skratt) Och så åker vi då och då ned till Luleå till dom här stora hallarna och handlar (ibid).

Lågprisvaruhuset blir här en självklar del av en ”ärvd” hushållningsstrategi. Lanthandeln är däremot inget alternativ för att spara pengar eftersom de är avsevärt dyrare.

Alternativa inkomstkällor

Att tjäna pengar på andra sätt än genom lönearbete kan också ses som en form av motstånd. ALU- arbeten och liknande arbetsmarknadspolitiska åtgärder kan också fungera som en ekonomisk strategi eller rentav ingå i den moraliska ekonomin.

Med varierande grad av öppenhet säljs eller byts ibland det som produceras inom dessa projekt. Ett exempel på en omfattande verksamhet av det här slaget är projektet KAOS som jag nämnde ovan, där huvudidén är att sälja varor och tjänster av alla slag och att de idéer som testas sedan kan leda till eget företagande. Så länge inte verksamheterna konkurrerade med "riktiga" företag gav arbetsförmedlingen klar-tecken till sådana här verksamheter. Pengarna gick dock sällan rakt ned i fickan på den arbetslöse, utan användes för projektens verksamhet eller gemensamma fester.

En hel del arbetslösa ägnar sig åt mer eller mindre avancerade konsthantverk som kan få en viss ekonomisk betydelse. En kvinna gör presenter som hon säljer och ger bort. Den inkomst hon får av detta använder hon till att göra saker utöver den vanliga strama budgeten, hon "unnar sig" något (brev 9). Det är med andra ord ingen inkomst hon egentligen räknar med. En annan kvinna skriver att hon har många intressen, men de är "totalt olönsamma". Hon gör textila arbeten som är eftertraktade i bekantskapskretsen men ingen vill betala för dem. Hon skriver att skapandet är så viktigt att hon trots det inte kan tänka sig att sluta (brev 25). Enligt gåvans logik bör hon ha skapat en återgäldningsskuld hos flera människor, men eftersom sysselsättning ses som så livsviktig för arbetslösa är det tänkbart att mottagarna tycker att de gör en välgärning. Rätten till de arbetslösas tid är liksom tidigare i historien ständigt ett föremål för andras anspråk. Den primära funktionen är inte heller för den här kvinnans del ekonomin utan skapandet, vilket gör att hantverket hamnar i den simulerade fritidens rum. Att hon ändå nämner det som potentiell inkomst har att göra med fritidens problematiska frånvaro hos arbetslösa, som vi såg ovan. Genom att tänka sig en försörjning genom sin hobby blir det mer legitimt att syssla med den på "arbetstid".

Ibland kan konsthantverk som arbetsmarknadspolitisk åtgärd ge vissa biinkomster för den arbetslösa. En ung man från en mindre ort vid Norrlandskusten berättar:

Samtidigt fick jag börja på hantverkarhörnan mest för att ha något att göra. Där dekorationsmåljar jag piedestaler, pallar, korgar och postlådor vilket egentligen är ideellt arbete, men beställningsjobben kan ge en del, fast ganska lite svarta pengar (brev 26).

Tron på konsthantverk som försörjning är ett regelmässigt inslag i "postindustriella" miljöer där det tillsammans med turism används som besvärjelser mot de tomma ytor och meningsutrymmen ortens industri lämnat efter sig (Andersson/Ek-Nilsson 1998). Föreställningen om att det estetiserade och upplevelsebegärande livet efter industrin ska ge arbeten i framtiden återspeglas också i arbetsförmedlingens kursutbud. Även där finns en tro på nostalgin som lukrativt område, vilket vi såg i Linas meritlista.

Inger nämner i intervjun att hon försökt tjäna någon krona på att hyra ut ett av boningshusen. Hon har dessutom gjort försök med en bagarstuga där hyresgästen fick vara med och baka, förmodligen utan betalning. Inger menar att det var väl roligt för honom, en stadsbo, att göra sådana saker. Tidigare har hon fött upp valpar och sålt, men det går inte längre, säger hon i intervjun. Hon tror det beror på att folk inte har råd (intervju 97 06 22, jfr KU 15 089).

Att arbeta svart är ett alternativ som inte nämns så ofta av de arbetslösa,

naturligt nog. Det anses dock vara moraliskt rättfärdigat att arbeta svart om man är i ekonomisk knipa och om man inte tjänar mer på det än vad man får i a-kassa. Ofta dras elitens fallskärmsavtal och fiffel fram för att legitimera eget svart arbete:

Visst har det varit kärt med pengar ibland, men då har jag faktiskt jobbat svart i byggsvängen. Det känns inte omoraliskt alls. Jag behöver pengar och det handlar inte om miljoner och miljarder som skrupellösa, adrenalinstinna hannar har svindlat bort från folket och som delvis är en del av den ekonomiska kris som Sverige har. Jag är inte ute efter att bluffa eller surfa på andras bekostnad.

Svartjobb är utpräglat och vanligt idag. Många byggjobbare som går arbetslösa jobbar svart. De flesta som vill ha hus renoverade söker bara svart arbetskraft som de pressar priset på ännu mer. Jag jobbar svart ibland när räkningarna är många (KU 14 630, jfr 14 646, 14 945, brev 26, se även Berg/Garsten 1997:95).

Om nöden så kräver och om det sker inom givna ekonomiska ramar anses det alltså accepterat med svart arbete. På sätt och vis finns en parallell till de förtjänta här. I jämförelse med dem i samhällets elit som uppbär oskäligen stora summor pengar när de blivit "uppsagda", har de arbetslösa åtminstone förtjänat att kunna ha en rimlig levnadsnivå. Att jobba svart kan då ses både som ett motstånd och som ett (hemligt) återupprättande av rättvisan.

Ensamhet eller hälsningens semiotik

Liksom i fallet med arbetsfriheten som behandlades i kapitlet *Fri från arbete* blir det nödvändigt att problematisera den moraliska ekonomin, för att i någon mån undvika att reproducera den idylliserande bilden av gemenskap och hjälpsamhet på landsbygden. En av dem som svarat på min fråga om byten av varor och tjänster svarar "byta tjänster med vilka då? Jag har inte ens en cykel" (brev 28). Detta aktualiserar frågan om dem som står utanför de sociala nätverken, som inte har någon att byta med och heller inget att byta. Många av de som skrivit till Nordiska museets insamling vittnar om ett utanförskap gränsande till total isolering. En av dem är strandsatt i ett stort hus på landet. Hon skulle gärna vilja driva sitt jordbruk själv, men hon har en skada i höften och axeln som gör det omöjligt. Inte heller kan hon få huset sålt därför att hennes syskon vägrar sälja. Hennes berättelse ger intryck av att alla hennes sociala relationer havererat, att hon är totalt ensam. Hon filosoferar kring uttrycket "kura skymning":

Hjälplöst insåg hon att de gamla uttrycken hade mist sitt berättigande. Levnadsvillkoren hade förändrats så oerhört under hennes livstid att de uttryck som användes för i sällskaps-syfte nu blivit ångestframkallande i ett samhälle där vi sitter ensamma i var sin liten bostad med sjudubbla lås och stirrar ut genom ett fönster i väntan på ett telefonsamtal... (KU 15087)

Sagan om livet förr som präglad av större gemenskap får här en annan belysning. Det hon ser som historia i sitt eget liv pågår förmodligen för fullt utanför fönstret, något som bara ytterligare accentuerar kusligheten i hennes sätt att tolka "kura skymning".

Sett från den andra sidan, genom Birgittas ögon, så har den här kvinnan det ändå bättre än om hon bodde i en stad:

MA: Om du tror att det finns någon annan typ av arbetslöshet här uppe, om man jämför med södra Sverige?

B: Det kanske bara är fördomar, men man är kanske mera ensam i en stad än vad man är här. Här är du ju liksom inte osynlig, men du kan ju vara det i en stad.

MA: Men här så kan man väl såklart hamna utanför gemenskapen också.

B: Joo, visst, så kan det också.

MA: Men man är i alla fall inte osynlig då, utan man syns fast man är utanför. Sitter jag och talar om!

B: Ja, men det är ju så! Även om du kanske inte är, ja kanske inte syns så mycket, men du finns ju i alla fall. Alla säger ju 'hej' åt dig. Men kanske där om du bor i en stad eller en lägenhet, kanske det inte syns att du existerar va(skra).

Att vara sedd blir ur det här perspektivet likställt med att existera. Den totala ensamheten blir då att inte göra skillnad för någon, att faktiskt kunna dö utan att någon märker det. Om någon hälsar blir det en bekräftelse på den ensammas existens. Vi skiftar fokus igen:

Hon såg bort emot affärens ytterdörrar där hennes bästa väninna rusade ut, vinkande med ena handen och med några hastigt inhandlade varor i den andra. Hon höjde handen till svar men väninnan var redan utanför. Hon insåg att de senaste åren hade hon knappt träffat väninnan varannan månad ens. Mammorollen hade förändrat henne. [...] Hon var ensam.

Med den lägsta möjliga a-kasseersättningen och fast i ett stort gammalt hus som delägare med syskon som vägrade sälja. Det var i stort behov av reparationer både här och där. Dessutom var det dyrt i drift. För att inte tala om alla bilresors bränslekostnader. Det låg flera mil från närmaste stad och från närmast boende bekanta (KU 15 087).

Hälsningen bekräftade snarare ensamheten, fick den att framträda i tydlig relief när möjligheten till samvaro svischade förbi utanför fönstret. Den omtalade sociala sammanhållningen på landsbygden visar här upp sin baksida; exkludering. Ett annat exempel är en arbetslös kvinna som flyttar till den ort där hennes sambo arbetar. Hon får inget jobb där heller.³ Efter ytterligare flytt och separation bor hon kvar med sin son:

Jag bor på en liten ort sedan sju år tillbaka. Det är mycket svårt att få kontakt med andra människor här. Alla är släkt med varandra på något sätt och/eller har gått i samma skola och känner varandra sedan barndomen. Att då komma utifrån utan att ha några färdiga kontakter med andra människor gör det i stort sett omöjligt att få kontakt. Några naturliga samlingspunkter där man träffas, finns inte. Under de korta arbeten jag haft har jag pratat med arbetskamrater, men några kontakter utanför arbetet blir det inte. Det kan gå flera veckor utan att jag pratar med någon, utom min son och med expediten i affären. Några vänner eller bekanta har jag inte och jag är osäker på om det skulle ändras om jag hade ett arbete (KU 15 065).

Utanförskapet och ensamheten har i det här fallet tre tänkbara grunder; arbetslöshet, att flytta in från en annan ort samt att inte ha någon sambo eller make. Lilly, som jag nämnde ovan, befinner sig i en liknande situation, även om hennes situation kanske är mer extrem än för de flesta. Hon är uppfostrad av sin moster i en liten by i Västerbottens inland. När hon var fem år tvångsflyttades hela familjen till Värmland därför att sjön de bodde vid skulle byggas ut. I vuxen ålder flyttade hon till Stockholm "av ren nyfikenhet, faktiskt", utbildade sig till barnsköterska och jobbade som timvikarie på ett sjukhus. Efter en skilsmässa flyttade hon från Tyresö

upp till Västerbotten igen, dels för att hon inte hade fast jobb och därmed svårigheter att få bostad i Stockholm, dels därför att hon blev erbjuden arbete på en turistanläggning inte långt från den ort där hon hade växt upp och hade en del släktingar kvar. Hon såg varningstecken på den nya arbetsplatsen, en ung chef som drog ned på personalstyrkan till ett minimum och som krävde allt större arbetsinsatser. Följden blev arbetsskada, operation och sjukskrivning. Då det var dags för rehabilitering drogs tjänsten in. Lillys situation blev då mycket svår. Hon hade visserligen några gamla släktingar kvar i trakten, men inte så många sociala relationer i övrigt. Hon hade en nyproducerad lägenhet som var alldeles för dyr i den nya situationen som arbetslös. Hon var inte med i några ekonomiska skyddssystem och hade nyligen gått igenom en skilsmässa. I brevet till Nordiska museet beskriver hon allt detta som att hon blev utkastad ur livet (KU 15 094). I intervjun två år senare återkommer hon hela tiden med förvåning inför sina egna ord till att hon hade precis ingenting:

L: ...att inte ha nånting, att vara i botten fullständigt. Ja, där kommer det där med att människovärde fram i att ha arbete, att plötsligt inte ha nånting.

MA: Inte ha arbete...?

L: Ja, inte det här sociala livet, inte arbete, inte ekonomisk trygghet, ja och inte a- kassa, inte KAS ingenting. Precis ingenting. Det där var fruktansvärt (intervju 97 08 13).

Så småningom började hon vikariera inom äldreomsorgen, där hon vid tiden för intervjun hade ett längre vikariat. Men när det tar slut finns otryggheten där igen, säger hon, den ekonomiska otryggheten i att inte veta om hon får tillräckligt med jobb efter vikariatet. Denna situation var hon ju på sätt och vis redan i då hon arbetade på sjukhuset i Stockholm, men då fanns det jobb som motsvarade mer än heltid om hon så ville.

Det syns på Lilly att hon har nära till oron. Under intervjun ger hon intryck av att vara mödosamt kontrollerad. Men mitt i denna bräcklighet vägrar hon att ta på sig skulden: "Jag har inte valt det här" (ibid). Det blir tydligast när det gäller hennes lägenhet. Hon vägrar byta till en billigare lägenhet, trots att hon egentligen inte har råd att bo kvar i sin tvåa: "Men jag anser att jag har ett värde som människa och rätt till ett sovrum och en golvyta för mina gäster" (KU 15 094). Hon anser att det inte är hennes fel att hon blivit arbetslös, det är heller inte hon som har bestämt hyran och därmed ska hon inte behöva flytta. Hon blir arg när hon hör politiker säga i massmedierna att de arbetslösa ska flytta till en mindre lägenhet. Hennes hem verkar vara den fasta punkten i en i övrigt otrygg tillvaro.

Samtidigt vill hon flytta från orten. Hon grubblar ständigt över vart, om och när hon ska flytta: "För jag längtar ju efter att hitta min plats och ha ett jobb och... känna att nu står jag med fötterna på jorden, den ekonomiska tryggheten" (intervju 97 08 13). Så länge hon inte känner den tryggheten kan hon heller inte slå sig till ro någonstans. Hon har valt att inte börja några kvällskurser just därför att hon inte vet om hon ska bo kvar. Det hela blir en ond cirkel där hennes sociala isolering bibehålls. När jag frågar Lilly om hon är med i något nätverk där man byter tjänster svarar hon nekande. Det har ju även de andra jag intervjuat gjort, men i det här fallet verkar hon förstå vad jag menar och håller med om att det finns. Hon tycker att det är bra, "det är ju helt normalt, det hör ju livet till". Men hon deltar inte. Hon står

utanför den sociala ekonomin och balanserar även på gränsen till den monetära. Självhushållning är inte heller något alternativ för henne som bor på sjunde våningen i ett hyreshus och hon säger själv att hon inte har några ekonomiska strategier. Hon är i avsaknad av ekonomi på flera sätt och kan därmed utan överdrift sägas vara fattig. Hennes situation påverkas antagligen också av att hon känner sig maktlös, att hon inte har kontroll över sitt liv eller någon möjlighet att påverka det. Roepstorff hävdar att det är en viktig anledning till att en del arbetslösa mår sämre än andra; de upplever sig utlämnade åt andra och känner sig maktlösa. Engbersen har också konstaterat att de arbetslösa som inte har informella kontakter blir mer direkt styrda av regler, politiska beslut och arbetsförmedlingens rutiner (Roepstorff 1997, Engbersen 1993:172, bild 9). Arbetslösa som har ett väl utvecklat kontaktnät har andra möjligheter att klara sig både socialt och ekonomiskt.

Diskursanalysens begränsningar

”Du är inte så postmodern som du tror”. Min projektledares ord ekar fortfarande i mina öron. Hon satte fingret på en öm punkt: så snart jag kom ut i fält förlorade jag diskursperspektivet i fjärran och började tala om hur det faktiskt *är*. Som etnolog klev jag ut i Norrlands inland, ett fält impregnerat av andras beskrivningar (Vallström 2002), och började fråga om hushållsstrategier och odlingar, jakt och fiske, utan att ens rodna. Greppet om den etnologiska bordsduken hårdnade i detaljer om älg, hare och orre. Jag blev mildt tillrättvisad av de tillfrågade, men mina utgångspunkter var minst sagt naiva. Hur gick det till? En del av förklaringen är just att fältet bar sin egen berättelse och skjutsade mig fyrtio år tillbaka i tiden. Men att jag valde just det fältet är svårare att förklara. En förklaring var, som jag nämnde i inledningen, tystnaden från denna region. Men jag kunde lika gärna tagit fasta på andra tystnader, exempelvis den etniska tystnaden (vilket kanske inte gjort saken bättre). Praktiska skäl väjde också in; jag genomförde fältarbetet med två kollegor vars fält var det lappländska och samiska, Mikael Vallström och Anders Mebius.

Trots löftet om en breddad diskursanalys visade det sig vara mycket lättare att utföra diskursanalysen på texter än på det som hände i mötet med människor. Å andra sidan var det inte så problematiskt i de fall jag sökte efter det diskursiva, vilket jag visade i avsnittet om ”recitation” i kapitlet *Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurshantering*. Skiftet i ordval, kroppshållning och minspel var ganska tydligt när samtalen bland dem jag pratade med föll in i diskursens ordning. Det var när jag skulle försöka fånga allt det andra som sades och gjordes som problemen uppstod. Saken blev inte lättare av att min avsikt var att gå utanför det diskursiva i det här kapitlet. Inte helt oväntat visade det sig svårt att fånga det som går utanför diskursen inom ramen för ett diskursperspektiv. Den enda möjliga vägen var att beskriva det som en form av motstånd. Foucault skrev om ett motstånd i en närmast symbiotisk relation till diskursen; det finns ingen makt utan motstånd, hävdade han. Exempel från min text på ett sådant motstånd är inversionen av symboliska bilder, manipulationen av tester, motvillighet och kritik mot de diskursiva utsagorna. I det här experimentet försökte jag fånga ett *möjligt alternativ* till lönear-

betet som norm, ett företag som underkändes av de arbetslösa jag talade med. Relationen till diskursen föreföll främst finnas i min egen hjärna; de aktiviteter jag frågade efter handlade om något helt annat för de inblandade.

Men när nu den relationen visade sig så svag i de arbetslösas ögon, är det ändå tänkbart att fånga den här typen av aktiviteter som något utanför arbetslöshetens diskurs men ändå inom ramen för samma avhandling? Vilka teoretiska utgångspunkter grundas i såfall detta på? Risken är förstås att jag reproducerar bilden av de Andra, gör en idyllisering av "folkets" ekonomi och placerar dem i motpol till det moderna. Men om vi etnologer envisas med att hävda dikotomin "Vi och De Andra" som bakomliggande princip till allt blir det visserligen väldigt enkelt att forska men också mycket förutsägbart.

Jag vill snarare med Mikael Vallströms hjälp försöka se aktiviteterna i den moraliska ekonomin som ett "annat" med litet "a", en verksamhet på egna premisser, bortom dikotomierna modernt och förmodernt (Vallström 2002). Det är varken fråga om en monetär marknad eller en nostalgisk konstruktion av hur det var "förr i tiden", även om inslag av båda dessa förhållningssätt finns. Snarare är det ett svårdefinierat tredje, som byter mening kontextuellt även om basen är ett informellt nätverk som strävar mot reciprocitet. Det är handlingar som ibland har en social mening, ibland en ekonomisk och ibland kanske inte har någon mening annat än just reciprocitet. De självhushållande aktiviteterna är också exempel på hur meningen kan skifta beroende på situationen. Det som för den arbetande var fritid kan för den arbetslöse bli ett ekonomiskt bidrag. Olika strategier för att hålla nere hushållskostnaderna kan också komma att betyda mer för den arbetslöse, beroende på tvingande ekonomiska omständigheter.

Tanken med det här kapitlet var att undersöka ett tänkbart alternativ till arbetslöshet som stigmatiserande kategori, ett alternativ som skulle gå bortom dikotomin arbete/fritid och som snarare utgår från den kvalitativa tidsnormen än den kvantitativa. Det blev tydligt att i jämförelse med den övergripande ekonomin med lönearbete och konsumtion som drivkrafter, blev det här alternativet sett som otillräckligt. Själva poängen för min del är att de två alternativen är just ojämförbara och att det därmed handlar om skilda premisser för handlandet.

Det är bara ur det perspektivet jag i någon mån kan hävda det här skisserade alternativet som *motstånd* mot arbetslöshetens diskurs och lönearbetet som norm, ett motstånd på andra premisser. Men det är fortfarande främst jag som hävdar detta motstånd, inte de arbetslösa (undantaget några av männen med ideologiskt motiv till sina självhushållande aktiviteter). Frågan ställs då på sin spets; på vilka grunder kan man tala om ett motstånd här? Vissa forskare hävdar att en definition av motstånd förutsätter en intention hos individerna (jfr Ortner 1995). Men likaväl som makten är icke-intentionell och verkar genom sina effekter, kan motståndet uppstå ur en mängd handlingar med helt andra intentioner. För att ta en något långsökt jämförelse: flyttfåglarna vet inte om att de flyger i en V-formation, men ur ett visst perspektiv så gör de det i alla fall. Effekten av deras positioner blir något annat än summan av deras gemensamma intention att ta sig söderut. Ur mitt perspektiv kan man se de verksamheter som diskuterats här som ett motstånd, just därför att de grundar sig på en annan logik än kapitalismens och den kvantitativa tidsnormens.

Annorlunda uttryckt; för att kunna komma bortom arbetslöshetens diskurs krävs att man lämnar den maktrelation mellan institutionerna lönearbete och kapitalism som genererar den. Enligt Offe mfl. är det dock svårt på gränsen till omöjligt, som vi såg ovan, eftersom just kapitalismen har invaderat snart sagt varje del av våra liv. Motståndet i Foucaults mening står också ofta i en nära relation till diskursen och bidrar t o m till att reproducera den. Men det har även vissa möjligheter att rubba den och det är viktigt att minnas diskursens instabila karaktär (Thörn 1996).

Avslutning

Avslutningsvis vill jag återgå till frågeställningarna. Jag tänkte göra det i en mycket konkret form; med frågor och svar. Därigenom hoppas jag sammanfatta mina resultat och besvara syftet. Därefter tar jag upp utgångspunkter för en vidare diskussion kring arbetsmoralens förändringar samt anknäyer till aktuella diskussioner om dagens arbetsliv.

Vilka handlingar, yttranden och känslor är tillåtna och påbjudna i arbetslöshetens namn?

Handlingar som simulerar arbete, är nyttoinriktade och präglade av plikt och allvar, men att överhuvudtaget *vara aktiv* är viktigast. *Yttranden* som betygar arbetsviljan och vantrivseln med arbetslösheten. Beskrivningar av "träsket" och de oförtjänta tjänar som distansering från det farligaste i arbetslösheten. "Träsket" är en symbolisk bild av det fullständiga förfallet, av förlorad eller omvänd tidsstruktur och passivitet. I värsta fall även lättja och vegeaterande, i bästa fall (fortfarande enligt de diskursiva utsagorna) vantrivsel. Beskrivningar av träsket har likheter med beskrivningar av det kvinnliga, av naturen, och är därför underordnad enligt modernitetens skapande av skillnad och hierarki mellan natur/förnuft. De arbetslösa *känslor* som är tillåtna och påbjudna är ilska, sorg, uppgivenhet, ensamhet. Ofta beskrivs dessa känslor i en följd av faser, den s k kriskurvan. Det känslomässiga tillståndet sammanfattas ofta som depression.

Vilka egenskaper tillskrivs arbetslösa och varför?

Det beror på vilken "typ" av arbetslös som åsyftas. I huvudsak följer kategoriseringen av arbetslösa en grundprincip: de kategoriseras utifrån dikotomin deserving/undeserving eller förtjänt/oförtjänt. Om den arbetslöse uppfyller kraven på tillåtna handlingar, yttranden och känslor, definieras han/hon som förtjänt av samhällets stöd. De förtjänta arbetslösas huvudsakliga uppgift är att vara lidande, offer, men de

uppfordras också att vara aktiva, strukturerade, målinriktade *trots* att de är arbetslösa. Detta beror på i vilken grad de lyckas simulera arbetets strukturer. Till skillnad från de arbetande måste de däremot må dåligt för att må bra (!). Att instämma och därigenom själv reproducera den svarta definitionen av arbetslösheten genom sin upplevelse av situationen som arbetslös är därför lättare än att definiera och uppleva situationen på något annat sätt. "Duken" av arbetslöshet är lättare att ta på än att ta av.

Om den arbetslöse däremot förnekar påbjudna handlingar, yttranden och känslor, lider de risk att definieras som "undeserving" eller oförtjänt. De egenskaper som då tillskrivs dem är lättja, passivitet och de anklagas för att vara samhällsparasiter (eller så kallad "bidragfuskare" i modernare språkbruk).

Jag har egentligen inte stött på så många "oförtjänta" i materialet, i varje fall inte sådana som är tillfreds med de egenskaper som förknippas med dem. Beskrivningarna har snarare fungerat distansnerande, som jag nämnde ovan, på så sätt att en del av de arbetslösa till sin förskräckelse upptäcker att de blivit lata eller passiva och då genast tar avstånd från den delen av sig själva. De arbetsfria har betonat friheten snarare än lättjan som det positiva med arbetslösheten. Några regelrätta bidragfuskare, med dubbla inkomster, har naturligt nog inte heller skrivit till insamlingen, även om t. ex svart arbete förekommer i begränsad omfattning.

Beskrivningarna av de oförtjänta spelar framför allt en roll i media och för beslutsfattare, men reproduceras också bland både arbetande och arbetslösa. Argumenten är att det finns arbete och det finns arbetslösa, alltså finns de oförtjänta som inte vill ta "skitjobben". Man förbiser då att det ofta är specifik kompetens som efterfrågas, inte okvalificerat arbete. Även om det är fråga om okvalificerat arbete, är det egentligen inte konstigare att arbetslösa inte vill ta arbete med usla löner och villkor än att andra inte vill det. Men talet om "skitjobben" och de oförtjänta tjänar ytterligare ett syfte; det legitimerar "hårdare tag" mot arbetslösa. Och för säkerhets skull riktar man då åtgärder mot *alla* arbetslösa, utifall att någon oförtjänt skulle dölja sig bland dem. Det är samma syn på de oförtjänta som åskådliggjordes i diskussionen om de försumliga försörjarna på slutet av 1920-talet; de kunde dölja sig bland oförskyllt arbetslösa men visade sig vara av en helt annan karaktär.

Hur inövas och vidmakthålls lönearbetet som norm?

På ett grundläggande plan genom hela konstruktionen av arbetslösheten som problem, vars genealogi finns att söka i äldre tiders fattigvård och lösdriverilagstiftning, vilket jag visade i kap. 2. Ideér om förtjänta och oförtjänta, misstankar om parasitism och uppfostran under den goda viljans flagg, är sådana historiska trådar som är aktuella än idag. Vid tiden för lönearbetets breda introducerande bland folklagren fanns också en uttalad oro för vad de som tidigare varit bundna vid en husbonde kunde tänkas göra med all tid och alla pengar. De troddes inte kunna förvalta varken det ena eller det andra. Just den farhågan har omvandlats till allmänna uppmaningar om att aktivera sig och använda sin tid, och ett förvaltande av pengar har tvingats fram genom att hålla a-kasseersättningen på en miniminivå.

Den tysta förutsättningen för alla dessa idéer är rätten att tala för andra, att

veta andras bästa. Utan den tysta förutsättningen hade inte disciplineringen genom arbete varit möjlig överhuvudtaget.

I samma kapitel visade jag hur lönearbetet inövades som norm i de tidiga industriella miljöerna genom skiljandet av offentligt och privat samt en strukturering av rum och rutinisering av tid. Ingenting av det privata fick förknippas med arbetet, helst inget som hade att göra med arbetarens person överhuvudtaget. Arbetet avskiljdes även rent fysiskt på ett annat sätt än tidigare. Med förebild i fängelser och mentalsjukhus skapades de nya fabrikerna med höga murar eller stängsel runt omkring. Men det som kanske mer än något annat kom att markera den nya tiden var tidsuppfattningen. En ny tidsnorm infördes och livet och arbetet började organiseras efter klockan istället för tvärtom.

Skillnaden i tidsnorm har jag med Nanna Kildal valt att kalla kvalitativ respektive kvantitativ tidsnorm, där den sistnämnda var det som tränades in i den industriella omvälvningen och blev normerande. Analysredskapen kvalitativ och kvantitativ tidsnorm har visat sig användbara för att analysera sambandet mellan tid, aktivitet och disciplin, men också för att förstå och omtolka arbetsfria erfarenheter i nutiden som något annat än passivitet eller lättja. Arbetslöshetens diskurs tar sin utgångspunkt i den kvantitativa tidsnormen, vill jag hävda. Dels därför att vetenskapen generellt sett utgår från den normerande tidsuppfattningen i studier av arbetslösheten, dels därför att arbetslöshetens främsta funktion är att definiera arbetet genom att vara dess svarta spegelbild. Trots att den direkta anledningen till att leva efter den kvantitativa tidsnormen har försvunnit - eller kanske just därför - uppmanas arbetslösa att fortsätta leva i arbetets strukturer.

Strukturering och rutinisering reaktiveras hos de arbetslösa eftersom de anses hotade av träsket när inte arbetets struktur bestämmer över dem. Även här kan vi alltså se en parallell till hotet från den fria tiden som den uppfattades i industrialismens barndom. Träsket används alltså som disciplinering under motivering av en god vilja: för den arbetslöses eget bästa är det bäst att fortsätta leva i arbetets ordning. Indirekt finns också föreställningen om en reservarmé, att arbetskraften ska tränas för att vara beredd när behov eller efterfrågan uppstår på arbetsmarknaden.

Finns det ett motstånd och hur ser det i så fall ut?

Jag har analyserat flera former av motstånd, mer eller mindre knutna till arbetslöshetens diskurs. I kapitlen 5-7 har jag stegvis fjärrmat mig från det diskursiva med hjälp av de olika formerna av motstånd. Jag har då tagit min utgångspunkt i motståndet mot själva arbetslösheten, en ilska vänd mot den egna situationen och de som orsakat den. Dels är detta motstånd en del av att få räknas som förtjänt; att vantrivas med sin situation och sträva efter att komma ur den blir ju då ett krav. Men det är också ett motstånd mot individualiseringen av skuld genom att ilskan riktas mot politiker, fd. chefer eller andra som man upplever har makt över den uppkomna situationen. Denna vägran att ta på sig skulden för sin arbetslöshet och själv "ta tag i sin situation" har förut definierats i termer av bruksanda och oflexibilitet, men den kan lika gärna läsas som en form av motstånd grundat på andra utgångspunkter, andra värden och erfarenheter än de som formuleras diskursivt och ofta cirkulerar

efter en företagsnedläggelse. Besläktad med den formen av motstånd är tystnad och ohörsamhet på exempelvis kurser för arbetslösa.¹

En annan form av motstånd som jag analyserat är strategier för att begränsa arbetsförmedlingens kontroll, i ett fall genom manipulation av ett test.

Försök att omtolka situationen, att vända på symboliska bilder och diskursiva definitioner har tidigare setts som ett sätt att klara den egna hedern (Moser 1998). Men också det kan man se som en form av motstånd, ett reflexivt motstånd. Arbetslösa är visserligen i hög grad delaktiga i och styrda av arbetslöshetens diskurs, men de har också förmågan att kliva ur den och betrakta sin situation och samhällets syn på den med andra ögon. En del av berättarna har tagit den formen av motstånd ett steg längre och gett uttryck för vad jag vill kalla en diskurskritik, där de kritiserat synen på de arbetslösa och normen om lönearbetet.

Slutligen har jag prövat om en moralisk ekonomi, dvs. byte av varor och tjänster i informella nätverk, samt alternativa inkomstkällor och hushållande, kan sägas vara en form av motstånd. Jag återkommer till det nedan.

Kan en tillvaro utan lönearbete beskrivas på andra sätt än de förväntade och i så fall hur?

De som i varierande omfattning trivts med sin tillvaro utan lönearbete har jag kallat arbetsfria, därför att själva kategorin arbetslös är konstituerad som något negativt. De arbetslösa som vittnat om positiva sidor av arbetslösheten har ju också tvekat att kalla sig arbetslösa. Deras beskrivningar har jag analyserat som en orientering mot en annan tidsnorm; den kvalitativa tidsnormen. Den innebär att det är uppgifter eller händelser som styr användandet av tid och inte tvärtom. I arbetsfria beskrivningar betonas vikten av att låta saker och ting gå i sin egen takt; att själv få bestämma över sin tid. Arbetsfriheten upplevdes framförallt av många kvinnor som en välbehövlig vila, tid för eftertanke, något jag kallat. *existentiellt utrymme*. Man kan se det som att kvinnor har ett stort behov av detta livsrum på grund av sitt dubbla ansvar, men man kan också se det som att de har större möjligheter till det än männen, eftersom de inte förväntas vara lika fast förankrade på arbetsmarknaden som de. Männen har i sin tur inte betonat vila som det mest positiva med arbetslösheten, däremot finns exempel på dem som uppskattar att få styra över sin egen tid.

Ett fåtal män har gjort arbetsfriheten till en del av en ideologi som tar avstånd från hela det moderna samhället. De förkastar både materialism, miljöförstöring och lönearbete, ägnar sig åt olika former av självhushållning och kan väl närmast betraktas som sentida "gröna vågen"-anhängare. Deras ståndpunkt uppvisar släktskap med Paul Lafargues, som prisade lättjan och förkastade löneslaveriet. Men "gröna-vågen-männen" kan egentligen inte sägas sträva efter lättja. Vid närmare eftertanke visade det sig att ingen i mitt material gjorde det, i varje fall inte öppet. Frågan är om någon vill vara lat, eller förmår erkänna sin längtan efter lättja. Möjligen kan det ha varit ett ideal på ett retoriskt plan i vissa kretsar (t. ex hos adeln eller hos s k *slackers*)², men att vara lat och fattig är lika tabubelagt idag som i historien. Att vara lat i meningen göra ingenting tror jag få uppskattar i längden. Autonomi visade sig vara en bättre beskrivning av de arbetsfrias tillvaro. De visade

sig kunna hantera tiden själva genom att upprätta egna strukturer eller klara sig utan dem. Autonomi i den här meningen ledde över till den sista formen av motstånd; en moralisk ekonomi samt alternativa inkomstkällor och hushållande.

Kan en moralisk ekonomi och alternativa inkomstkällor prövas som komplement eller ersättning till lönearbetet?

”Gröna-vågen”- männens version av livet utan lönearbete kommer närmast det jag hade i tankarna med denna fråga, genom sin egenproduktion av mat. Men de verkar inte vara involverade i den typ av nätverk mitt intresse snart kom att kretsa kring, bestående av ekonomiska och sociala handlingar. Nätverken definierades också som något helt annat av de inblandade och de förkastade följaktligen mina idéer om att de kunde utgöra ett alternativ eller åtminstone ett komplement till lönearbete. En av dem jag intervjuat nämner att självhushållande aktiviteter inte stämmer med det moderna livet, därför att de blir ”i otakt”. Tydligare än så kan inte skillnaden mellan tidsnormer uttryckas. Förhållandet mellan informella nätverk, byten av varor och tjänster och självhushållning å ena sidan, och lönearbete å andra sidan präglas därför främst av att de är ojämförbara storheter. Dels därför att de grundar sig på olika tidsnormer, dels därför att de har olika utgångspunkter.

I vilken mån kan man tolka det som motstånd?

Just ojämförbarheten gör att det ur mitt perspektiv går att hävda den moraliska ekonomin som ett slags motstånd, ett motstånd grundat på andra premisser. Lönearbetet och arbetslösheten är diskursivt formulerade i maktrelationen mellan lönearbete och kapitalism, medan de andra aktiviteterna inte har sin grund i maktförhållanden av strukturell art och därför kan sägas stå utanför det diskursiva. De har inte vinst som vägledande princip utan reciprocitet. Därmed kan man säga att de utgör ett alternativ och ett motstånd mot det diskursiva i det här fallet. Dessutom uppmuntrar inte den moraliska ekonomin till konsumtion, vilket i sig är ett allvarligt hot mot ordningen. Det gäller också sparsamhet och egenproduktion av varor.

Den övergripande frågeställningen, slutligen, var: vad innebär arbetslöshet för de arbetslösa individerna, avseende deras reproduktion av maktstrukturer, motstånd mot dessa strukturer och alternativ till dem?

Jag har valt att se arbetslöshetens maktstrukturer som en diskurs. Några av de diskursiva utsagorna är som sagt att arbetslösa behöver aktiveras och struktureras för att inte hamna i ”träsket”, där passivitet och upplöst tidsstruktur präglar tillvaron. Något som dessutom karakteriserar det diskursiva är dess repetitioner, det ständiga återkommandet av de diskursiva utsagorna i språk, attityder, handlingar och känslor. I stort sett samma formuleringar kan återfinnas i en rad sammanhang, framförallt när det gäller språkliga uttalanden i bokstavlig mening. Sådana sammanhang är massmedia, politiska utspel, myndigheters beslut, arbetsförmedlingens verksamhet, tidigare forskning etc. Jag har använt mig av handböcker för arbetslösa och

statliga utredningar för att fånga den här mer ”anonyma” cirkuleringen av utsagor.

Sedan har jag valt att utgå från de arbetslösas reaktioner på detta ”tal” och framförallt deras egen diskursproduktion. De arbetslösa reproducerar diskursen i lika hög grad som media, politiker och institutioner, men de kan också distansera sig på olika sätt till kategorin och diskursen, genom att välja att kalla sig någonting annat, inte räkna sig som arbetslös, inte känna sig arbetslös osv.

Genom att gå ned på individnivå har det blivit möjligt att inbegripa även diskursiva handlingar och diskursiva känslor i analysen. Naturligtvis är inte alla känslor som den arbetslöse erfar diskursivt formulerade, utan bara de känslor de har *i egenskap av* att vara arbetslösa. Det har medfört en breddning av diskursbegreppet, vilket jag ser som nödvändigt med tanke på den kritik som framförts mot en alltför ensidig fokusering på text i mer bokstavlig mening, text som motsats till verklighet och erfarenhet. I mitt tycke är denna motsättning olycklig och föga fruktbar. Det är när man erkänner text som verklighet som det konstruktivistiska perspektivet tjänar sitt syfte: relativisering och förändring.

Förändring måste dock också ske på den individuella nivån. Och här ligger en annan av poängerna med mitt perspektiv. Genom att undersöka motstånd och upplevelser av arbetslöshet och arbetsfrihet på individuell nivå har jag sett en potential till förändring. De arbetslösa kan mer eller mindre öppet opponera sig mot sin diskursivt tillskrivna identitet som antingen offer eller lättjefull, förtjänt eller oförtjänt. I symboliska termer har jag med en av de arbetslösa kallat detta reflexiva spel för förmågan att ta av och på ”duken” av arbetslöshet.

Slutsatsen blir alltså att det visserligen finns övergripande maktstrukturer som underordnar och skuldbelägger arbetslösa, bl. a genom att definiera arbetslöshet som tillhörande ”det kvinnliga”, men att det finns möjligheter att ha ett värdigt liv som arbetslös på den individuella nivån. Möjligheterna är små, kostar mycket och är osäkra, tvetydiga och ambivalenta. Strukturerna är däremot kännbara, bokstavligt talat, och lätta att reproducera, vilket de flesta arbetslösa i mitt material förefaller göra. Men det finns också de som gör motstånd, som ”tar av sig duken” och betraktar maktstrukturerna med kritisk blick, vilket i sin tur öppnar möjligheter för förändring av dem. Att förändra hela normen om lönearbetet – synen på tidsstruktur, nytta, allvar osv., verkar å andra sidan vara mycket svårt. Förändring av maktens strukturer behöver å tredje sidan inte alltid vara något positivt och reproduktion något negativt. Det beror på vilket perspektiv man väljer. Om vi tar exemplet med den arbetslösa kvinnan som finner ny mening i sitt liv genom en ”nygamal” identitet som hemmafru, så bryter hon med arbetslöshetens maktstrukturer eftersom hon trivs med att vara arbetslös, men hon reproducerar genusordningen. Så länge hon i första hand identifierar sig som arbetslös kommer hon att må dåligt (och därigenom ”bra”), men om hon i första hand identifierar sig som kvinna kan hon trivas med tillvaron. I bägge fallen är hon underordnad ur ett strukturellt perspektiv, men lever strukturerna på ett sådant sätt att livet blir hanterligt ur ett individuellt perspektiv.

På så vis kan man säga att de konstruerade kategorierna ”arbetslös” och ”kvinna” inte går ihop; det finns ett ”glapp” mellan dem (Åse 2000). Strukturerna kön och arbete förstärker varandra men bör ändå analyseras åtskilda (jfr Bekkengen

2002:33). Deras likhet består främst i *hur* kvinnor respektive arbetslösa underordnas: genom kategorisering, dikotomisering och hierarkisering med utgångspunkt i dikotomin natur/förnuft.

Det strukturella planet reproduceras på individuell nivå just genom att viljan, tillfredsställelsen och "lusten att göra rätt", kan bli så stark att individen längtar efter en disciplinering av självet. Det är vad jag vill kalla diskursens *produktiva* sida. Men det sker en växelverkan även här; individens vilja härrör ur en diskursivt formulerad "god vilja", dvs. viljans mål definieras på ett strukturellt plan i form av en ständigt reproducerad gemensam definition av "allas bästa" och "det rätta". I mitt fall är det som sagt det normerande lönearbetet som efter en intensiv etableringsfas under industrialismens första period av omdaning nu utgör en självklarhet. För att kunna vidmakthålla denna självklarhet har det varit (och är) nödvändigt att utmåla arbetslösheten som ett av de största sociala problemen i modern tid. Därför är bilden av arbetslösheten svart eller negativ.

Det har visat sig att många arbetslösa mår dåligt av den negativa bild av arbetslösheten som presenteras, vilket jag vill kalla diskursens *repressiva* sida. Parallellt med den goda viljans retorik finns nämligen fortfarande den stora misstänksamheten mot de arbetslösa kvar; att de är lata, inte vill arbeta, eller fuskar med bidragen. Mer eller mindre öppet uttrycks dessa tankegångar på olika sätt, bl. a i form av krav på "hårdare tag" gentemot de arbetslösa.

Dessa strukturer skapar verkligheten: de individer som lever strukturerna känner dem rent fysiskt, menar vad de säger eller vet åtminstone vad de gör när de reciterar diskursen, likaväl som ständigt nya undersökningar faktiskt hittar problem med arbetslösheten. För självklart är arbetslösheten ett problem, men *att* det är ett problem är ingen självklarhet. Det är heller inte så att strukturerna skapar hela verkligheten; det finns hela tiden andra röster i bakgrunden. Skuggfiguren vi anade genom att vända på imperativen till de arbetssökande, kvinnan som inte ville bli störd av arbetsförmedlingen, den fd. sjuksköterskan som förstår att man måste hålla myten vid liv, Paul Lafargue (trots allt) och den fd. arbetslösa unga kvinnan på dataföretaget som i tysthet längtar efter att få rå sin tid själv igen är exempel på det. Det finns motstånd som ibland mest tycks reproducera ordningen genom att kräva arbete åt alla, motstånd som är reflexivt och kritiskt, motstånd som är utövat i termer av arbetsfrihet och till sist motstånd som sker på andra premisser, vilka genom sin bas i reciprocitet har möjlighet att utgöra ett alternativ.

Därmed tycker jag mig ha besvarat frågeställningarna och uppfyllt syftet: att analysera de beskrivningar, uppmaningar, erfarenheter och handlingar som produceras i arbetslöshetens namn och undersöka på vilka sätt de reproducerar den moderna arbetsmoralen. Det har varit viktigt att då analysera hur arbetslösa individer hanterar arbetslöshet och arbetsmoral, med avseende på reproduktion, motstånd och alternativ till de accepterade sätten att se på och erfara arbetslöshet. Syftet var därmed också att pröva nya tolkningar av en tillvaro utan lönearbete, att undersöka vilka villkor som behöver vara uppfyllda för ett arbetsfritt liv och vilken mening som läggs i det av de arbetsfria själva.

De lärdomar jag fått utöver de ovan nämnda gäller bl. a metod och perspektiv. En insikt, som jag inte är den förste att få, är vikten av att formulera frågan på

rätt sätt, vilket ibland bara kan göras efter erfarenhet av fältet. I mitt fall var det frågan om byten av varor och tjänster som var fel, eftersom den typen av aktiviteter definierades som *hjälpssamhet*. Andra ”dörröppnare” i fältarbetet var rundvandringar i närmiljön och att utgå från tidigare uppteckningar vid intervjuer. Ett metodiskt problem som jag kom fram till gäller ”samförfattandet” vid intervjuer. Rättare sagt, det blev problematiskt att hävda mitt forskarperspektiv i kapitel 7 och länge förstod jag inte varför. Det faktum att jag öppet konfronterade de intervjuade med tankar om alternativ ekonomi och motstånd gjorde att deras definitioner och åsikter plötsligt vägde mycket tyngre än vad jag väntat mig. Om jag hade tillfrågat de berättare i det skriftliga materialet vars handlingar jag analyserat som motstånd om de själva ansåg det vara motstånd, kunde de mycket väl också ha protesterat mot denna definition. Att hålla isär sitt eget perspektiv från ”undersökningsobjektens” blir alltså mycket svårare i fält än när det gäller skrivna berättelser. Samtidigt var det dessa gemensamma överenskommelser jag beskrivit som ett etiskt alternativ till den monologa forskarrösten. Ett sätt att hantera detta dilemma kunde vara att ändå hålla isär forskarens röst från den Andres när det är påkallat, att märka ut den som en röst bredvid den Andres istället för en anonym och osynlig ”speakerröst”. Det kan ses som ett *avmystifierande* av samskrivandet. Genom att arbeta ännu mer med citaten som ”orörda” platser för de Andras *och* forskarens röst kan man nå ännu längre i denna ambition.

Det *perspektiv* jag har valt har möjliggjort en omtolkning av passivitet och bruksanda i termer av kvalitativ tidsnorm och motstånd. Framförallt har fokuseringen på makt och motstånd visat nya sidor av arbetslösheten. Det har varit användbart att inta just det postmodernistiska perspektiv jag valde i början för att kunna analysera och relativisera arbetslösheten som en grundsten i moderniteten. Därmed vill jag återigen distansera mig från de forskare som luftigt beskriver ett nytt, alltigenom förändrat samhälle och vill nu avslutningsvis spekulera kring arbetsmoralens omvandlingar i relation till diskussioner om modernitet och postmodernitet.

Från tvång till lockelse - arbetsmoralens förvandlingar

Enligt Zygmunt Bauman är dagens normbrytare vad han kallar de otillräckliga konsumenterna. Bland dem utgör arbetslösa en del, men inte längre på grund av sin eventuella lättja eller bristande moral, utan på grund av sin bristande förmåga till konsumtion. Sett ur det perspektivet har de arbetslösa en svagare ställning i samhället, men behandlas ändå som en industriell reservarmé där bibehållandet av arbetsviljan är det primära. Arbetssetiken lever kvar som rökråd med allt svagare kontakt med verkligheten (Bauman 1998:128 ff). Konsumtionens lockelser och löften om välstånd och erkännande är minst lika viktiga säten för disciplin och kontroll som inövandet av en arbetsmoral och lönearbetet som norm.

I huvudsak håller jag med om Baumans beskrivningar av det postmoderna samhället, i synnerhet hans tankar om arbetssetiken som en rökråd med allt svagare fäste i verkligheten. Det finns alltid en risk att se lönearbete i traditionell mening som en parentes i historien. Då glömmer man dem som fortfarande arbetar på indu-

striella villkor, både i västvärlden och dit tillverkningen flyttat. Inte sällan reduceras deras problem till att de är otidsenliga och outvecklade (Wallerstein 1990).

Psykologen Michael Allvin argumenterar för att vi lämnat det stadium i moderniteten där arbetet var den mest grundläggande källan till individens identitet. Arbetet kommer även fortsättningsvis att ingå som en del av ett större projekt: självförverkligande (Allvin 1997). Betydelsen av arbete blir i såfall förskjutet och gränsen mellan arbete och fritid suddas ut. Min egen studie motsäger till största delen detta. Betydelsen av arbetet och skiljandet mellan arbete och fritid reproduceras i högsta grad av de arbetslösa. Snarare överensstämmer min undersökning med socialantropologen Johannes Mosers slutsats, nämligen att arbetet fortfarande har en central plats i våra liv. Han kritiserar den postmodernistiska forskningen och tillbakavisar påståenden om tidens och rummets upplösning, framförda av bland andra Paul Virilio. Moser menar att blotta det faktum att arbetslösa lider av sin situation och är stigmatiserade av omgivningen är tillräckliga bevis för att lönearbetet fortfarande är normerande (Moser 1998).

I den här avhandlingen har ju också betydelsen av rätt tid och rätt rum löpt som en röd tråd i de arbetslösas berättelser, dels hos dem som strävat efter att upprätthålla arbetets struktur trots att de är arbetslösa, dels hos de arbetsfria som betonat vikten av att låta saker och ting ha rätt tid och rum. Tid och rum är fortfarande relevanta kulturella kategorier, men uppfattningen om *rätt* tid och rum kan ha relativiserats. Hos de arbetsfria gäller inte lönearbetets tid och rum som norm, de har snarare anpassat sig till en *kvalitativ* tidsnorm. Att de arbetsfria överhuvudtaget finns motsäger ju också att alla arbetslösa lider av sin situation och skulle därmed kunna vara ett tecken på en förändring. Men de är trots allt i minoritet och det kostar som sagt mera att vara arbetsfri än arbetslös. Arbetets rutinisering av tid och strukturering av rum, stigmatiseringen av de arbetslösa genom arbetslöshetens svarta diskurs och reproduktionen av denna diskurs är ändå det som överväger i mitt material. Det är alltså en i högsta grad modern arbetsmoral som återspeglas där. Men det kanske är hos de arbetslösa som den har sin sista utpost? Kanske blir den viktig just här - som brist.³

Jeremy Rifkin är en av dem som deklarerat arbetets död. Hans utgångspunkt är fenomenet *jobless recovery*, alltså högkonjunkturer som inte betyder lägre arbetslöshet, och den accentuerade rationaliseringen av arbetet som kommit till stånd genom informationsteknologin. Från den utgångspunkten ställer han frågan om vad som händer med samhället om lönearbetet som social institution har spelat ut sin roll. Det kommer att kräva en omdefiniering av människans roll i den sociala processen hävdar han:

Redefining opportunities and responsibilities for millions of people in a society absent of mass formal employment is likely to be the single most pressing social issue of the coming century (Rifkin 1995: xv).

Han skriver också:

The idea of a society not based on work is so utterly alien to any notion we have about how to organize large numbers of people into a social whole, that we are faced with the prospect

of having to rethink the very basis of the social contract (ibid:12)

Rifkins idéer om ett nytt samhälle är ett resultat av det postmoderna perspektiv där de moderna institutionerna kan relativiseras i grunden. Därmed inte sagt att dessa institutioner spelat ut sin roll. I min mening existerar moderniteten och postmoderniteten sida vid sida som två sätt att tolka och leva i världen. De behöver inte utläsas som olika tidsepoker utan kan också tolkas som verklighetsuppfattningar eller utgångspunkter. Utrymmet för kritik av det moderna karakteriserar ett samhälleligt tillstånd där inte bara forskaren kan betrakta samhället från nya infallsvinklar. Som vi sett i den här avhandlingen sker ett ifrågasättande av lönearbetet som norm även av de arbetslösa. Men än så länge tycks den moderna arbetsmoralen hålla de flesta arbetslösa i sitt grepp, trots att den får allt svagare kontakt med verkligheten. Å andra sidan får man, återigen, inte stirra sig blind på att den industriella produktionen flyttats ur sikte. Nya former av arbete produceras hela tiden och med dem uppstår nya hierarkier och arbetsmoralen tar sig nya uttryck.

Ett sundare arbetsliv?

En anledning till att skriva om arbetslöshet ur det här perspektivet växte fram under arbetets gång, nämligen att ge perspektiv på dagens uppdrivna arbetstempo, ett arbetsliv där människor far illa och många riskerar på ett allvarligt sätt sin hälsa. Även här verkar det vara fråga om en produktiv makt som verkar i individerna. Efter omstruktureringen i början av 1990-talet verkade tvånget att arbeta i än högre grad ha ersatts av en lockelse. I vissa kretsar sågs arbetet som något i första hand roligt och lustfyllt istället för pliktfyllt och tungt (Roepstorff 1997:92). Jag syftar på spjutspetsföretagen inom den numera kraschade databranschen, där de anställda levde sina liv och tillbringade all sin tid på arbetsplatsen och intill den dag de föll ihop av utmattnings tyckte att de hade roligt eller åtminstone tjänade mycket pengar (Gustafsson 1994). Att arbeta övertid utan extra ersättning blev närmast en självklarhet under dessa år och ifrågasättanden betraktades som gammalmodiga. Med kombinationen nya former för delägarskap, stark betoning på företagslojalitet och urholkning av det fackliga arbetet uppstod rena drömsituationen för arbetsgivarna, i min mening.

Det lustfyllda arbetet ser jag som en extrem yttring av arbetsviljan, transformerad till lek och därmed till oigenkännlighet. Det utgör den ultimata individualiseringen av arbetsmoralen: totalt självstyrande individer som inte vill annat än att arbeta. Om man tänker sig arbetet som självförverkligande blir bilden ännu starkare. Då är det kanske inte ens fråga om arbete utan om något "högre", som inte förknippas alls med "det onda arbetet" i traditionell mening utan utgör ett förnekande av det, i Lafargues efterföljd.

Självförverkligande genom arbete kan aldrig gälla alla. Men att definiera arbetet som något lustfyllt och knyta starka band till sina medarbetare kanske inte heller i längden räcker som motivation, speciellt inte med tanke på att utbrändhet antagligen även drabbar dem som älskar sitt arbete. Min ogrundade misstanke är t o m att den framförallt drabbar dem.

Och nu sitter vi med notan. Långtidssjukskrivningarna rakar i höjden och alla fråga sig vad det kan bero på. Meningarna om detta är delade, men ur mitt perspektiv är åtminstone en del av svaret givet. Det uppdrivna arbetstempot och omstruktureringen på arbetsplatserna i början på 90-talet som jag ser så tydligt i mitt material, kräver förstås sitt pris. Frågan är vad som händer nu. Får vi se en reaktivering av den glidande skalan mellan god vilja och tvång, individualisering av skuld och framförallt misstankar om de oförtjänta, de som fuskar och inte vill arbeta, fast det nu gäller sjukskrivna, en grupp som förut varit fredad eftersom de inte uppfyller det första villkoret i arbetslöshetens mantra: den som kan och vill arbeta, men inte får arbete? I skrivande stund fördes ett förslag fram om att lägga ut kostnaderna för sjukskrivning på landstingen så att läkarna skulle bli mer restriktiva med att sjukskriva. Den tanken skrämmer i alla fall mig.

Kanske kan man istället se sjukskrivningarna som en sund reaktion på ett skadligt arbetsliv, ett sätt att få det välbehövliga existentiella utrymmet på ett legitimt sätt, utan skam och skuld. Kanske är det en tyst revolution som säger att nu orkar vi inte mer. Ett alltför hårt (arbets)liv gör att människor börjar drömma om andrum. En hel industri är också på väg att byggas på den drömmen, helt i analogi med kapitalismens logik: bekväma möbler i ointagliga hem som oaser i avskildhet, spa-anläggningar och spa-produkter för hemmet, anti-stress produkter av alla slag marknadsförs. Det är än en gång en reproduktion av dikotomin privat/offentligt; ju mer press på den som verkar i det offentliga (läs på mannen) desto större behov av vila i det privata (läs hos kvinnan). Men det är inte bara kön som är vattendelare i den här nygamla dikotomin. Klass är ett bättre redskap för att fånga de nya processerna. Både kvinnor och män arbetar för hårt. Det privata andrummet kan till viss del köpas för pengarna, men inte bara som vara utan också som arbetskraft. Så blir arbete i en ny snäv definition en elit-idrott för fåtalet som någon uttryckt det. Resten ska den nya underklassen ta hand om: arbetsmarknadens B-lag med tillfälliga anställningar, låga löner och dåliga arbetsvillkor.

Kraven på konsumtion och produktion drar tillsammans åt tumskrubarna så att alla arbetar mer än vad de får betalt för, antingen de får bra eller dåligt betalt. Det som började som ett tvång till arbete har övergått till en motivation för konsumtion och självförverkligande för de övre samhällslagren, men är fortfarande en fråga om tvång och överlevnad för resten. Och därmed är vi tillbaka på ruta ett.

Men det finns andra tänkbara utvecklingar av situationen. De som hamnar i B-laget kanske väljer andra strategier för sin överlevnad, strategier som kan ha att göra med informella nätverk. Den franska filosofen Julia Kristeva har sett en potential i de arbetslösa och marginaliserade som vår tids revolutionärer. Det finns ju också sammanslutningar av arbetslösa och andra marginaliserade grupper som verkar i den riktningen, alternativa sociala rörelser som Dongastammen i England t. ex. Vi får inte glömma att retorik har en disciplinerande funktion åt bägge håll. Att synliggöra problemen kan ibland spela makten i händerna. Att synliggöra möjligheterna i t. ex. arbetsfrihet, även om det är riskabelt på många sätt, kan förhoppningsvis vara subversivt.

Noter

Inledning

1 Med lönearbete menar jag här den arbetsform som blev vanlig med industrialismens genombrott.

2 En bild som inte minst reproduceras i media, se t. ex Roepstorff 1997.

3 Socialantropologen Johannes Moser har tolkat detta fenomen som ett sätt att slippa skammen (Moser 1998).

4 Pågående avhandlingsarbeten med anknytning till mitt ämne är t. ex Fredrik Hertzbergs studie om etnicitetens betydelse i arbetsförmedlingens verksamhet, Lena Levins diskursanalys med arbetsnamnet *Berättelser om arbete i medier och vardagsverklighet* och Lena Erikssons historiska studie om arbete som disciplinering. Daniel Persson skriver om fostrandet av unga arbetslösa i olika åtgärder och kommunala utvecklingsprojekt.

5 Jag har dock inte närmare gått in på den diskussionen eftersom jag valt att inte gå in på konkreta politiska frågor.

6 Jag är väl medveten om att natur vanligen sätts i motsats till kultur, men översättningen från den engelske sociologen Victor Seidlers uttryck *nature/reason* är mer adekvat här.

7 Antropologen Sherry Ortner har fört en liknande argumentation i artikeln "Is female to male as nature to culture?". Men hon nyanserar kvinnans position i det att hon tar fasta på kvinnornas position mellan natur och kultur; de anses stå närmare naturen än männen men har samtidigt som sin uppgift att transformera natur till kultur; råvaror till mat, barn till vuxna (Ortner 1974). Skillnaden är att hon utgår från att dessa dikotomier är universella sätt att hantera världen, inte knutna till någon specifik miljö eller kultur och då inte heller till moderniteten, vilket hon också kritiserats för (jfr Bjerén 1987).

8 Kan tyckas motstridigt eftersom arbetare definitivt är definierat som maskulint, men de representerar en underordnad, uttalad eller synlig maskulinitet till skillnad från den "könlösa" norm jag med Connell skulle vilja kalla en hegemonisk maskulinitet (Connell 1996, Andersson 1996).

9 Scott har kritiserats för en alltför förenklad modell av makt och motstånd där han inte kan fånga interna relationer mellan underordnade och reproduktionen av makt bland dem (Howe 1998). För mitt syfte passar han dock bra, som en del av en större maktdiskussion.

10 Jag ser begreppet retorik som underordnat diskursbegreppet; retorik kan vara en del av en diskurs men utgör aldrig en diskurs i sig.

11 Det finns också i antropologisk forskning en skiljelinje mellan gåva och vara, där gåvan ses som outbyttbar och personlig och varan som utbyttbar och anonym (Parry/Bloch 1989).

12 Ett ömsesidigt beroende har också framförts av Nancy Fraser och Linda Gordon

som ett alternativ till det stigmatiserande ensidiga beroendet (Fraser/Gordon 1994).

13 Stojanovic kallar materialet *dagböcker*, inte självbiografier. Att skriva dagbok för en dag var en av punkterna i uppöppet, men jag har använt mig av hela upp-teckningar.

14 Jag har gått igenom ett omfattande massmediematerial om arbetslöshet, men har inte använt mig av dem här i någon större utsträckning eftersom ämnet förtjänar en egen analys. Som etnolog tycker jag också det kan vara problematiskt att hantera massmediematerial rent metodiskt.

15 Etnologen Carina Bäckström har gått igenom självbiografierna och gjort en egen bearbetning av dem inom ett samarbetsprojekt mellan Nordiska museet och SIFO kallat Den dolda världen, där även undertecknad medverkat. I antologin med samma namn (1997) inleder hon sitt bidrag med en demografisk genomgång av materialet, där jag hämtat dessa uppgifter.

16 Stojanovic har kompletterat det självbiografiska materialet med intervjuer med andragenerationens invandrare (2001).

17 En studie på 1980-talet har också visat att i Vilhelmina har de arbetslösa lättare att hitta alternativa sysselsättningar än i storstäderna, vilket också kunde tyda på ett annat sätt att klara av arbetslöshet (Hagström 1988).

18 Att här tala om ledande frågor blir dock fel eftersom jag inte gjorde något försök att dölja mina utgångspunkter, tvärtom.

Arbetsviljans genealogi

1 Enligt Weber yttrade redan Calvin att ”massan” eller ”folket” måste förbli fattigt för att frukta Gud. Uppfattningen gick ut på att de fattiga bara arbetar så länge nöden så kräver (Weber (1934)1978:84, jfr Tawney (1926) 1948:267).

2 I vissa asketiska sammanhang är alla som inte arbetar förtappade, rika som fat-tiga, enligt Weber, till skillnad från en medeltida uppfattning som innebar att arbete bara var nödvändigt för att upprätthålla livhanken (Weber (1934)1978:74 ff, jfr Samu-elsson 1957: 44).

3 Som Birgitta Svensson visat var det bland annat denna formulering som gjorde det möjligt för tattarna att i viss mån undkomma lagens långa arm (1993:155). I utredningen 1939 föreslås en ändring för att komma åt lösdrivare med pengar. Man betvivlade dock att sådana fanns, ett tvivel som underbygger ett annat av Svenssons argument att det rädde en diskrepans mellan statlig och lokal nivå när det gällde hanteringen av tattarna (ibid: 210).

4 Kanon kommer härstammar från grekiskans ”rättesnöre”, ”norm” men kan också betyda Bibelns erkända böcker.

5 En tanke som också präglat många socialpolitiska beslut ännu i våra dagar och som så småningom kom att kallas ”arbetslinjen”.

6 Ett bisarrt exempel på detta etablerande är när en författare i *Svenska fattigvårds-förbundets tidskrift* (1923(5):166 f.) häftigt motsätter sig tillvägagångssättet att an-vända lik från ålderdomshemmen till dissektion i anatomisk undervisning, med mo-tivering att det skulle ytterligare avskräcka hederliga gamla från ålderdomshem-

men.

7 Svenska fattigvårdsförbundet diskuterade möjligheten att placera ett staket mellan arbetshemmen och ålderdomshemmen för att de som bodde på ålderdomshemmen skulle få avnjuta större förmåner ifråga om exempelvis kafferansoner inför ögonen på de mindre förtjänta (Sjögren 1997:114).

8 Jämförelsen med spinnhus ligger väl här närmare tillhands.

9 Yttrande från Upsala Samhjälp.

10 Detta scenario ska ses mot bakgrund av att understödet vid den här tiden var långt ifrån heltäckande. Före 1920-talet var det ekonomiska skyddsnätet för arbetslösa mycket svagt och arbetslösheten innebar en betydligt större risk än idag, generellt sett. Det fanns ingen rätt till understöd och det var långt ifrån alla arbetslösa som fick någon hjälp av den behovsprövade fattigvården (Eriksson 1999: 95 f.).

11 Det är samme Höjer som i texten uppträder dels som historiker, dels som medproducent av tidens idéer.

12 Att det är den liberala diskussionen som fått företräde beror till stor del på fokuseringen på fattigvården, där liberalerna var drivande i reformarbete och uppfostringsnit. En annan historia hade kunnat berättas om arbetarrörelsen och arbetslösheten. Se t.ex. Eriksson 1999, Unga 1976.

13 Exempel på en sådan larmrapport är artikelserien "bidragsproffsen" i *Aftonbladet* 1996 09 02, 04.

14 Den engelske metodisten John Wesley skrev om vikten av att knyta upp den flytande tiden: "Buying up every fleeting moment out of the hands of sin and Satan, out of the hands of sloth, ease, pleasure, wordly business..." (Thompson 1967:88).

15 Benjamin Franklin är den som kanske mest utstuderat visat prov på denna självkontroll i sin dagbok eller "dygdekatalog". Han hade dock inte några religiösa motiv i första hand utan företräder en, möjligen besläktad, kapitalistisk etik där det främsta motivet var att vinna trovärdighet och därmed krediter (Weber (1934)1978, Gustafsson 1994:195 ff.). Franklins sekulariserade förhållningssätt har betonats av Samuelsson, som menar att bl. a detta vederlägger Webers tes om ett samband mellan protestantisk etik och kapitalism (Samuelsson 1957:64 ff.).

16 I tidigare forskning har en liknande uppdelning mellan cyklisk och linjär tid använts, men de begreppen är alltför fångade i modernitetens normerande syn på den lineära tiden som liktydigt med utveckling och framsteg och den cykliska med stagnation enligt min mening (jfr Stojanovic 2001:67).

17 Fritiden erhåller sin mening i relation till arbetet (Moser 1998, Turner 1982). Det är också ett begrepp som tillhör den kvantitativa tidsnormen (Kildal 1986).

Att sälja sitt själv

1 Exemplet ska ses i ljuset av 80-talets betoning av välfärdsstatens medborgare som kunder, sk "service management".

2 Att sova länge på morgnarna ansågs ju moraliskt förkastligt redan på 1700-talet, som vi såg i föregående kapitel.

3 Enligt Alm var det förmodligen socialdemokraternas förslag om en definitiv bor-

tre gräns för rätten till arbetslöshetsunderstöd, den s k bortre parentesen, som fick de arbetslösa att börja organisera sig i mitten av 1990-talet (Alm 1999: 154f). Se även debattartikel av Björn Rosengren; ”Ny lag pressar arbetslösa till jobb”, DN 00 03 29.

4 Curriculum Vitae: livslopp, meritförteckning

5 ”När du gör din telefonsatsning bör du vara vid gott lynne. Utgå från att du får nej [...]Försök hålla en positiv och vänlig ton” (Svensson 1994: 63). Den arbetssökande uppmanas också att le i telefonluren (Stevens 1994: 65, jfr Andersson 1977:64).

6 Om man inte orkar stirra rakt in i ögonen på intervjuaren så kan man fästa blicken på pannbenet, mitt emellan ögonen, så tror den andre att man ser honom i ögonen (Rogberg 1994).

7 Konsten att bemästra sin nervositet åskådliggörs i Conradssons artikel om ”charm-kurser”: ”Det går inte att få bort fjärlarna i magen’, sa kursledaren, när vi t. ex samtalade om våra rädslor, ’men det gäller att få dem flyga i formationer” (Conradsson 1987:83).

Duken, räddningen och träsket - om arbetslösas diskurshantering

1 Det är inte otänkbart att de tror att jag är journalist, Lisa presenterar mig med orden ”och hon ska skriva om det här”.

2 Ett exempel bland många är en debattartikel av Björn Rosengren i *Dagens Nyheter* (2000 03 29).

3 Det finns flera andra exempel på arbetslösa som mer eller mindre öppet söker jobb genom uppteckningarna, bifogar sin meritförteckning eller erbjuder tjänster av olika slag. Det är intressant med tanke på hur rädda vi som forskare är att utnyttja ”de andra”; de kanske utnyttjar oss också, eller försöker i alla fall (se KU 15 054, KU 15 064).

4 Ävja= massa av avlagrade djur och växtrester under vatten (SAO).

5 ALU är en förkortning av arbetslivsutveckling, en mycket vanlig typ av arbetsmarknadspolitisk åtgärd under nittiotalets arbetslöshet.

6 Ett annat sätt att komma fram till denna slutsats var att forskansa sig i ett hus på huvudgatan och mäta hur lång tid människorna tog på sig för att passera. Forskarna lade också vikt vid sättet att gå och var blicken riktades. Männen (de arbetslösa eftersom nästan alla i Marienthal var arbetslösa) går långsammare, stannar oftare, rör långsammare på huvudet och har glömt hur man jäktar, är deras iakttagelse (ibid).

7 Under beredskapsåren blev denna typ av ”krigsretorik” vanlig, i synnerhet när det gällde kvinnor och hushållsarbete (Overud 2002).

8 Det finns undersökningar som visar att arbetslösheten konserverar könsrollerna och att kvinnorna lätt glider in i en hemmafruroll (Björnung-Andersson/Garsten 1997:82).

9 Uttrycket ”att gå hemma” är överhuvudtaget i mitt material förknippat med ensamhet, rastlöshet, sysslolöshet och instängdhet (KU 14 764, 14 797, 14 900, 14 925, 14 930, 14 957, 15 053, 15 055, 15 099, 14 663).

10 Det är dock olika hur omgivningen reagerar, delvis beroende på klasstillhörighet. I traditionella arbetarsamhällen där det råder en starkare arbetsetik hävdar Engbersen et al att de arbetslösa utsätts för större press från omgivningen (Engbersen et al 1993:163).

11 De arbetslösa som får sin ersättning via arbetslöshetskassan redovisar sina dagar på kassakort var 14:e dag.

12 Uppfinningen ”AF- Mantra” var en något annorlunda reaktion på kassakortets krav. Det var ett typsnitt som skriver ordet arbetslös med tio olika handstilar oavsett vilken tangent man trycker på (*Dagens Nyheter* 98 01 13).

13 En motsvarande dikt återfinns i Svenska litteratursällskapets samling av tävlingsbidrag från arbetslösa i Finland, av en man född 1967 (SLS 5841-5845).

Motstånd, reflexivitet, kritik

1 Vrede kan ses som en form av motstånd, men hamnade här i avsnittet om arbetslösa känslor, kapitel *Duken, räddningen och träsket – om arbetslösas diskurs-hantering*.

2 Att det är många från del II som gått med i organisationer för arbetslösa beror helt enkelt på att flera av dessa startades omkring 1996, alltså året efter den första insamlingen. Insamlingen av brev utfördes också efter detta år.

3 Enligt Howe är strukturella förklaringar (och därmed en mer tolerant inställning) vanliga när det gäller förtjänta arbetslösa medan de oförtjänta anses vara skyldiga till sin egen olycka (Howe 1998).

4 En omtvistad fråga inom nationalekonomin (Forsslund 1996, Sjöstrand 1997, Löfgren/Wikström 1997).

5 Här ser vi ett exempel på den dialogiska process jag diskuterade inledningsvis; hur intervjuerna i hög utsträckning är ett resultat av gemensamma överenskommelser.

6 Projektledaren betonar att skissen inte används i officiella sammanhang utan har använts internt med samarbetspartners inom projektets ledning. Det gäller också den interna pm jag nämnde ovan. Därför har jag vinnlagt mig om en långtgående anonymisering av människor, platser och organisationer.

7 För fler referenser om förhållandet mellan arbetsförmedlare/projektledare och arbetslösa, se Engbersen et al 1993, samt på ett mer generellt plan, etnologen Lena Gerholms avhandling ”Kulturprojekt och projektkultur” (1985).

8 Hans åsikter bör ses i ljuset av tidsandan, han var förmodligen influerad av Rousseau och nyromantiken.

9 Jag har i detta avsnitt följt ledtrådarna i Östling/Bergström 1989, se t. ex Eriksson 1978.

10 SABAE utgör möjligen ett undantag härvidlag. I en intervju uttalar ledarfiguren Paul Smith ett förakt för allt arbete, även t. ex undervisning och ekonomi. Att tala om bra arbete är som att tala om bra träldom, slår han fast (*Tango!* 1979: 21).

Fri från arbete

- 1 Vilket i skrivande stund också införts på försök i några kommuner i Sverige.
- 2 Naturligtvis kan man också tolka hennes berättelse som ett exempel på hur människor med dålig hälsa slås ut från arbetslivet eller konstatera att arbetet snarare än arbetslösheten var orsak till denna ohälsa.
- 3 En anställningsform som institutionaliserats och breddats i företag som hyr ut arbetskraft, till exempel *Proffice*.
- 4 "Ett värdigt slut" kallades den reform för arbetslösa över 55 år som erbjöds en åtgärd som var lite längre och lite bättre betald än ALU.
- 5 Sociologen Mikael Nordenmark har dock gjort en viktig kontextualisering av detta påstående genom att påpeka betydelsen av klass och generation inom kategorierna kvinnor och män när det gäller upplevelser av arbetslöshet (Nordenmark 1995).

Ett motstånd på andra premisser?

- 1 Det han syftar på med begreppet "traditionell sektor" är i stort sett liktydigt med vad jag kallar moralisk ekonomi.
- 2 Som påpekats för mig kan både jakt och fiske ha helt andra betydelser för andra grupper eller samhällsklasser; som exklusiv fritidssyssla där sporten, inte fångsten är meningen och målet. Jakt och fiske kräver också ibland större utgifter än vad det ger i utdelning - återigen i pengar mätt.
- 3 En liknande anpassning efter männens arbetsliv var vanlig i materialet överhuvudtaget.

Avslutning

- 1 Har egentligen inte framkommit i det skriftliga materialet av naturliga skäl, utan baseras på Pettersson (1997) och även intervjun med projektledaren i Smulträsk.
- 2 Grupperingar som bejaktar dagdriveriet som livsform.
- 3 En annan tänkbar förklaring kan vara att de som skrivit i huvudsak tillhör en generation som är uppvuxen under modernitetens glansdagar på 40- och 50-talen

